

KOZMA JUDIT–CSOBA JUDIT–CZIBERE IBOLYA

Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások

Borító: Juhászné Marosi Edit

KOZMA JUDIT-CSOBA JUDIT-CZIBERE IBOLYA

Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások

*Lehetőségek a kirekesztődött társadalmi csoportok
érdekérvényesítési esélyeinek javítására
a helyi társadalmakban*

Debrecen, 2004

A kutatás az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium
finanszírozásában készült 2003-ban.

© Kozma Judit, Csoba Judit, Czibere Ibolya, 2004
© Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004

ISBN 963 472 868 5

Tartalom

I. BEVEZETÉS	7
Módszertani megjegyzések	16
II. TELEPÜLÉS-TÜKÖR	23
III. A KIREKESZTŐDÉSI FOLYAMAT	
KÖZÖSSÉGI KONTEXTUSA	33
1. A mélyszegény csoport részvétele a helyi gazdasági-termelési rendszerben: a napszám	34
<i>A napszámos viszony</i>	34
<i>A napszámos életforma</i>	39
<i>A „lét-alatti lét” társadalma</i>	53
2. Társas támogatórendszerek	71
3. A társadalmi védelmek rendszere: a szociális ellátások ...	77
4. Az integráció helyi intézményei	94
<i>Szociális szolgáltatások</i>	94
<i>Iskolák</i>	105
<i>Cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek</i>	112
IV. ÖSSZEGZÉS ÉS JAVASLATOK	118
1. A kutatás főbb megállapításai	119
2. Javaslatok	124
Irodalomjegyzék	129
FÜGGELÉK	133
I. Interjúvázlatok a települések szakembereivel folytatott interjúkhoz	135
II. A vizsgált települések jellemzői	
FÖLDIÁK ANDRÁS: <i>Létavértes, Kokad és Bagamér</i> <i>helytörténetének, anyagi és szellemi értékeinek,</i> <i>valamint településszociológiai jellemzőinek elemzése</i>	151

CZIBERE IBOLYA – CSOBA JUDIT: <i>Nyíradony város története és településszociológiai jellemzői</i>	199
III. Interjúrészletek	203
1. interjú: Mária	203
2. interjú: Erzsébet	215
3. interjú: Erika	222

I. Bevezetés

Az itt következő tanulmány egy féléves kutatás eredményeit foglalja össze. A vizsgálattal olyan szociálpolitikai döntések szükségességét, illetve lehetőségeit igyekeztünk feltárni, melyekkel a szociális szolgáltatások (a családsegítő, gyermekjóléti, idősgondozási és foglalkoztatáspolitikai szolgáltatások) és ellátások (a különböző jövedelempótló ellátások) működése, illetve hatásfoka javítható. Elsődlegesen olyan módszereket kerestünk, melyekkel a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportok egyikével, a fokozottan hátrányos helyzetű kistelepüléseken élő, legális munkajövedelemmel nem rendelkező családokkal folyó szociális munka szolgáltatások minősége javítható, ezen csoportok kirekesztettsége enyhíthető.

A kutatás célcsoportját az észak-alföldi régió két kistérségében – a Debrecen agglomerációs övezetébe tartozó Ligetalja és Erdőpuszták kistérségben – legális munkajövedelemmel nem rendelkező és a helyi szintű szociális ellátásokból részben vagy teljesen kimaradó *abszolút szegénységben élő emberek* („mélyszegények”¹) csoportja alkotta.

A kutatás során vizsgáltuk *a kirekesztett csoportok és a helyi szociális szolgáltató- és ellátórendszerek kapcsolatát*. Így a kutatás másik célcsoportját a helyi önkormányzatok szociális irodáiban és szociális szolgáltatásaiban dolgozó *szakemberek* jelentették. A két célcsoport – a kirekesztett csoportok és a szociális szakemberek – interakcióinak feltárása alapján igyekeztük elemezni azokat a *mechanizmusokat, melyek hozzájárulnak e csoportok kirekesztettségének súlyosbodásához, illetve enyhüléséhez*.

¹ Mélyszegényeknek tekintjük azokat az egyéneket, akik a minimumnyugdíj által kijelölt szegénységi küszöb (21 800 Ft) szintje alá estek.

A kutatás célja tehát az adott kistérségek településein mélyszegénységben élő családok és csoportok felkutatása, kirekesztődésük okainak és túlélési stratégiáiknak a feltárása volt, ehhez társult – a közöttük és a helyi szociális szolgáltatórendszer közötti interakciók jelenségeinek vizsgálata alapján – az ellátórendszer működésbeli hiányosságainak elemzése és javaslatok megfogalmazása ezen működési zavarok kiküszöbölésére, valamint a kirekesztett egyének visszaintegrálásának elősegítésére.

A kutatás előfeltételezéseit korábbi tapasztalataink és szakmai meggyőződéseink formálták. Korábbi tapasztalataink alapján fő hipotézisünk az volt, hogy a helyi szociálpolitika képes a kirekesztettség újratelmezésében és enyhítésében is közreműködni. Feltételeztük, hogy

- a hátrányos helyzetű kistérségek településein – mint amilyenek a vizsgált települések – a magas munkanélküliségi arány következtében az átlagosnál többen veszik igénybe a helyi önkormányzatok támogatásait, mint a fejlettebb régiókban.

- Több okból azonban ezen ellátásokból sokan kimaradnak.

- Az ellátásra fordítható összegek nagysága (ill. alacsony volta) nem teszi lehetővé a hatékony beavatkozást és segítséget, azaz a szociális transzferek jövedelempótló képessége csekély. Így a helyi szintű szociális ellátások nem eléggé hatékonyak a súlyos szegénység csökkentésében, mert az egy főre jutó támogatás összege olyan alacsony, hogy nem tud megfelelő segítséget nyújtani a szegénység enyhítésében.

- Emellett sok esetben a támogatások csak esetlegesek, nem biztosítanak rendszeres jövedelmet a megélhetéshez.

- A tartósan szegény népesség kompenzációs technikái (a fekete-munka, a „piti bűnelkövetés”², a szociális szolgálatok manipulációja) viszont tovább növelik e rétegek kirekesztettségét.

² Ez a kifejezés a magyar szakmai nyelvben szokatlan, viszont a nemzetközi szociálpolitikai és szociális munkás irodalomban nem. A következők jellemzik ezt a fajta kriminalitást: alkalmi lopás, azaz nem előre megfontolt szándékkal elkövetett cselekmény, hanem a kínálkozó lehetőségeket használja ki az elkövető, pl. az őrizetlenül hagyott tárgyakért benyúl a kerítésen, vagy felveszi az utcán, esetleg éjszaka elviszi az őrizetlenül hagyott javakat (a mi eseteink között is előfordult ilyen, például télen az egyik szegény család kerítését elbontották, kapuját ellopták éjjel a környékbeli szegények, hogy legyen mivel fűteniük); a bűnelkövetés célja a létfenntartás, tehát élelmiszert, ruhát, használati tárgya-

– A kisebb települések önkormányzatainak többsége nem működteti a megfelelő – számukra kötelezően előírt – szociális intézményrendszert, melynek következtében a rászorulókat (pl. magukra maradt idős emberek, otthonukból menekülő asszonyok, elszökött gyermekek, hajléktalanná vált személyek stb.) a saját településükön nem juthatnak hozzá a szükséges ellátási formákhoz, így kénytelenek más településeken segítséget kérni. Az önkormányzatoknak tehát „megéri” a jogszabályok be nem tartása, hiszen költségeket tudnak csökkenteni általa, a törvénysértéseknek pedig jelentős következménye valószínűleg nincs.

– Feltételeztük, hogy egy régió belül is eltérőek az egyes önkormányzatok lehetőségei és prioritásai, ezért eltérő módon kezelik ugyanazokat a problémákat, és emiatt eltérések vannak az egyes önkormányzatok gyakorlatának hatékonysága között.

– A szegénységben élő csoportok – tapasztalataink szerint – szintén alkalmaznak túlélési stratégiákat³ és érdekérvényesítési esélyeiket is igyekeznek növelni a szociális szolgáltatásokkal és az önkormányzati hivatalokkal folytatott interakciókban. Ezek is különbözőek, emiatt különböznek hatékonyságuk szempontjából is. Ugyanakkor ezek a stratégiák – például a közösségi támogató hálózatok, melyek adott esetben intézményes formát öltenek, azaz civil szerveződéseket alapoznak meg; a „kebelbeli védelmek” reciprocitáson alapuló rendszere; a jövedelmet biztosító kapcsolatok a többségi csoporttal; az érdekérvényesítési esélyek növelésének közösségi formái, melyeknek jó részét a helyi szakemberek negatívan értékelik – alapot jelenthetnek az adott csoportok érdekérvényesítési esélyeinek javítására (empowerment).

kat, tüzelőt stb. lopnak; kis értékek cserélnek így gazdát; legtöbbször nemcsak az elkövetők, de az áldozatok is szegények; rendszerint mindenki tudja, hogy ki az elkövető, mégsem érdemes nyomozni, általában nem is születik az ügyben feljelentés, mert a tehetősebb áldozatok a megfosztást sorscsapásnak tekintik, a szegény áldozatok pedig félnek a saját lakókörnyezetükben élő bűnelkövetők bosszújától.

³ A „túlélési stratégia” kifejezést az angolszász irodalom használja széleskörűen, onnan jött át a magyar szakmai nyelvbe. A magyar szakmai nyelvben viszont ironikus felhangjai vannak. Ráadásul ezek a viselkedések (a túlélés érdekében folytatott ügyeskedés), melyekre a fogalom utal, nem stratégiák a szó szoros értelmében, hanem inkább taktikák. Ennek ellenére megtartottuk a kifejezést kifejezőértéke miatt.

– További feltételezésünk volt, hogy azokon a településeken fognak a jóléti szolgálatok a kirekesztettség enyhítésében és nem elmélyítésében közreműködni, ahol megfelelő kommunikáció⁴ folyik a rászorulóknak csoportjai és a szolgálatok munkatársai között, ahol tehát olyan tárgyalási stratégiákat működtetnek, melyekkel hatékonyan lehet a konfliktusokat kezelni, mindemellett innovatív módszerekkel segítik elő a kirekesztett csoportok életfeltételeinek javulását.

Bár hipotéziseinket sokéves megfigyelések alapozták meg, és a kutatás során valamennyi feltételezésünk igaznak bizonyult, mégis volt egy olyan pont, amelyen változtatnunk kellett. Ez meghatározta, némiképp módosította a kutatás irányát. Ugyanis – a társadalmi szolidaritás elkötelezett híveiként – eleve a kirekesztettek oldalára álltunk, és ebből a nézőpontból feltételeztük, hogy a helyi önkormányzatok szeretnék „lerázni” magukról a megnövekedett terheket, amely következtében – nem tudva, de téve – közreműködnek a helyi közösségek szegényeinek kirekesztésében.⁵ Ahogy a kutatás során rádöbbenünk, ez szakmai előítélet volt. Az általunk vizsgált településeken mélyen él a gazdaszemlélet és találkoztunk olyan kollégáinkkal, akik „gazdái” lettek volna a problémáknak is, ha erre adottak lettek volna a feltételek. A nélkülöző emberek nélkülöző helyi társadalmakban élnek, melyekben valamennyi rétegnek és csoportnak mindennapi tapasztalata a hiány és a bizonytalanság. Vizsgálataink a négy településen sajátos működési mechanizmusokat tártak fel, melyek meghatározzák az egyes

⁴ Az utóbbi idők szociális ügyekből keletkezett médiabotrányaiban, legutóbb például a jászladányi esetben a legfeltűnőbb a felek közötti kommunikáció elképesztő hiánya volt. A hivatal képviselői egész egyszerűen nem álltak szóba annak a közösségnek a képviselőivel, mely a településen a legkiszolgáltatottabb helyzetben volt, és mellyel kapcsolatban a településen súlyos konfliktus alakult ki.

⁵ Ehhez a szemléleti problémához hozzájárult az a szociális szakmában elterjedt, és nem megalapozatlan vélemény, hogy a helyi önkormányzatok képtelenek megoldani azokat a feladatokat, amelyeket a törvény rájuk ruház, és bár mindannyian tudjuk, hogy ennek legalapvetőbb oka a források hiánya, mégis rendkívül rossz fényt vet az önkormányzatokra, főleg ha az „eredmények” felől szemléljük. Lásd: Szalai Júlia: *A szociális segélyezés hasznáról*. Info – Társadalomtudomány, 54. sz., 2001. október, 49–59. o.

társadalmi csoportok beilleszkedését és kirekesztődését. Ezek a mechanizmusok pedig ugyanúgy meghatározzák az önkormányzati szociális ellátásokról döntő és a szociális szolgáltatásokat végző emberek cselekvési terét, mint ahogy a helyi társadalom elrendeződését. A hiány és bizonytalanság következtében az önkormányzatok is túlélési stratégiákat alkalmaznak, és ezeknek jó része egyáltalában nem különbözik a szegény családok stratégiáitól. Kényszerpályák jönnek létre, melyek minden résztvevő döntési lehetőségeit behatárolják. Mindannyian ugyanabban a helyi társadalomban élnek, ugyanazoknak a viszonyoknak, szabályoknak alávetve, bár természetesen ezek a viszonyok teljesen különböző módon hatnak rájuk.

Mindenekelőtt a helyi ipar hiányában vagy leépülésének következtében a termelés az általunk vizsgált településeken szinte csak a mezőgazdaságra alapozódhat. A mezőgazdaság helyzetéből következően viszont ez a termelés nem a modern, tőkés termelési viszonyokat alakítja ki, hanem egy – a két világháború közötti Magyarország történetéből ismert – lényegesen archaikusabb formát, nevezetesen a *napszámos-viszonyt* rekonstruálja. Ez is a hiány következménye, ugyanis a helyi gazdák (akik a termelőszövetkezetek felbomlásával, a kárpótlással, majd a föld-akkumulációval sikerrel jutottak megfelelő nagyságú földhöz) csak úgy tudnak a nyugati piacokra versenyképesen termelni, ha nagyon olcsón termelnek, ez viszont a feketemunka nélkül nem megy. Egyéb lehetőségek híján ebben a termelési viszonyban az általunk vizsgált négy településből háromban a helyi társadalom gyakorlatilag minden tagja részt vesz, a szociális ellátások forrásainak „kapuőrei” éppúgy, mint azok kedvezményezettjei, és ez befolyásolja a szociális ellátások és szolgáltatások működését, a negyedik településen ez a viszony nem mindenkire terjed ki, de így is jelentős.

A források szűkösek, körülöttük emiatt harcok alakulnak ki, ami szintén befolyásolja a szociális ellátások és szolgáltatások tevékenységét. Sajátos kultúrát láttunk, melyet a „*hiány és bizonytalanság kultúrájának*” nevezhetünk. Ugyanazzal a dilemmával szembesülnek a helyi társadalom fent és lent lévő emberei: úgy kell felelősséget vállalniuk, hogy közben nincsenek meg ennek a feltételei, és még a feltételek hiányáról sem lehet túl sokat panaszkodni, mert ez ráirányítja a figyelmet a hiányosságokra, sikertelenségekre, ami maga után vonja a feladatok

elhanyagolásának vádját.⁶ A hiány és a bizonytalanság sokféle következménnyel jár, többek között:

- felértékeli a megszerezhető forrásokat, például a szociális ellátásokat, még akkor is, ha ezek igen csekély értéket képviselnek, és harcot indukálnak ezek körül;

- leszűkíti a horizontot, azaz nem teszi lehetővé a hosszú távú tervezést, emiatt a „fentiek” éppúgy, mint a „lentiek” egyik napról a másikra élnek;

- növeli a társadalmi távolságot a fent és a lent között, ami csökkenti a szolidaritást, vagy inkább leszűkíti a szolidaritás terét, és sajátos lojalitás-konfliktusokat termel⁷.

⁶ Hogy példát írjunk a „fent” és „lent” ugyanúgy működő dilemmára, nézzük meg az éhező és rongyos gyerekek példáját. A szegények esetében a gyermek jóllétéért nemcsak a szülő felel, hanem a szociális biztonság helyi rendszere is, erről külön segély beszél, a gyermekvédelmi támogatás. Az önkormányzati tisztviselő viszont nem tud elég pénzt adni a munkanélküli szülőnek arra, hogy eltartsa saját magát és gyermekét. Ugyanakkor – mivel felelősséget visel a gyermek megfelelő fejlődéséért – nem mondhatja, hogy kérem, erre itt nincs pénz, mert nagyon csekély a segélykeret. Ezért – ha minden lehetséges forrást megnyitott, de a gyermek mégis nélkülöz – áthárítja a felelősséget a szülőre, mert az már mégsem meg, hogy nem vállalja a felelősséget az általa világra hozott gyerekekért (innen jön a sok gyereket vállaló felelőtlen szülők hétköznapi elmélete). Ugyanis, ha a hivatal ilyen helyzetben vállalja a gyermek megfelelő fejlődéséért a felelősséget, a tisztviselőnek egyetlen lehetséges lépése marad, hogy elviszi a gyereket az intézetbe, mert ott anyagi értelemben nem fog nélkülözni. Erről viszont legtöbbször pontosan tudja, hogy méltánytalanság, ráadásul tiltja a gyermekvédelmi törvény. Közben a szülő is csak egy ideig mutogathatja az üres pénztárcáját (ha van neki egyáltalában), mert amikor már minden lehetőséget kimerített, amit a társadalmi védőháló nyújtott, és már mindent megtett, hogy pénzt szerezzen, és a gyerek még mindig nélkülöz, akkor nem háríthatja vissza a felelősséget a hivatalra, mert akkor ez egyenlő annak beismerésével, hogy képtelen gondoskodni a gyerekről, és akkor elveszíti. Az üres pénztárca és a nélkülöző gyerek túlzott mutogatása – mindkét felelős fél esetében – a hiánypótlás híva hívja fel a figyelmet és az elhanyagolás vádjához vezet.

⁷ Később lesz még róla szó, hogy a hátrányos helyzetű mezőgazdasági közösségekben nemcsak mélyszegény mezőgazdasági munkások, hanem tönkrement kisbirtokosok is vannak, akiknek egy rossz év elviszi a kenyerüket és ugyanolyan pénztelenek lesznek, mint a mélyszegény mezőgazdasági munkások. A szociális források kapuőrei, akik legtöbbször maguk is kistermelők, pedig nyilvánvalóan társadalmilag sokkal közelebb állnak a lecsúszott szűkölködőkhez, mint az előbbi nincstelenekhez. Ebből áll elő a lojalitás-konfliktus.

Ezek a megfigyelések a kutatás irányának némi módosításához vezettek. Korábban probléma-katasztert szerettünk volna leírni a kutatás egyik eredményeként és ehhez illesztettük volna a szociálpolitikai intézkedéseket illető javaslatainkat. Megfigyeléseink alapján viszont utóbb inkább a helyi társadalom sajátos működését igyekeztünk feltárni, azokat a sajátos mechanizmusokat, amelyek hozzájárulnak a mélyszegénységben élő családok beilleszkedéséhez vagy kiilleszkedéséhez. Ehhez kapcsolódva pedig vizsgáltuk, hogy ebben milyen szerepet játszanak a szociális ellátások és szolgálatok. Ennek alapján pedig olyan javaslatokat dolgoztunk ki, melyek arról szólnak, hogy miképp lehetne beavatkozni a sajátos helyi viszonyokba annak érdekében, hogy a kirekesztett csoportok helyzete javuljon.

A kutatás irányának módosításából következően vizsgálatainkba bevontuk azokat a intézményeket is, amelyek pontosan az esélyegyenlőség növelése és a leszakadó társadalmi csoportok integrációjának elősegítése céljából jöttek létre az emberi és állampolgári jogok érvényesülésének letéteményeseként, azaz igyekeztünk információt gyűjteni a helyi kisebbségi önkormányzatok, valamint a civil (elsősorban cigány-) szervezetek működéséről. Ez utóbbiak ugyanis meglátásunk szerint sokat tesznek a helyi településeken az elérhető, integrációt segítő források megszerzéséért és hasznosításáért. Ugyanígy bevontuk a vizsgálat körébe a helyi iskolákat is, mert az általunk vizsgált településeken a szántóföldeken kívül az iskolák jelentik a közösségi teret, ahol a helyi társadalom minden rendű és rangú tagja találkozik, és ahol a helyi társadalom minden problémája megjelenik⁸. Emellett természetesen vizsgáltuk a helyi szociális szolgálatok, mindenekelőtt a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok működését. Tehát a helyi integráció elősegítőit kerestük és igyekeztünk megállapítani, hogy ők mennyiben és hogyan képesek az általunk vizsgált problémák gazdái lenni.

Figyelmünk természetszerűen fordult az integráció helyi ügynökségei felé, mivel másik alapvető tapasztalatunk volt, hogy a szegénység nem homogén jelenség. És nem csak a fő típusok – az átmeneti és tartós szegénység vonatkozásában – vannak nagyon markáns eltérések. A gyakorlatban láttuk, hogy Castellnek⁹ igaza van, amikor a beilleszke-

⁸ Ahogy ez világosan kiderült az utóbbi idők iskolabotrányaiból.

⁹ Castel, Robert: *A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása*. Esély, 1993, 3. sz., 3–23. o.

dés és a kiilleszkedés kontinuumáról beszél. Az általunk vizsgált mélyszegény csoport belső tagozódását mindenekelőtt a helyi társadalom integrációs folyamataihoz és integrációs intézményeihez való kapcsolódás, illetve az ezekhez való kapcsolódás lehetősége határozza meg. A mélyszegény családokkal folytatott beszélgetésekben nagyon eltérő forrásteremtési stratégiákat, túlélési mechanizmusokat ismertünk meg, és a helyi társadalmak integrációjának elősegítésére létrejött intézmények is eltérő módon működtek a vizsgált településeken. Ez a tapasztalat vezetett bennünket arra a meggyőződésre, amit majd a dolgozat záró, javaslatokat felvető fejezete tartalmaz, hogy – ahogy a szegénység és kirekesztettség is sokféle – a kezelési módoknak is sokféleképpen kell lenniük. Ezzel tulajdonképpen kezdeti hipotéziseink második felére tettük a hangsúlyt, és a közösségi fókuszú szociális munka¹⁰ nézőpontjából szeretnénk volna mondani valamit a helyi társadalmak dezintegrációs jelenségeinek kezelési lehetőségeiről. E nézőpontból a kirekesztettség lényegének a hatalmi egyenlőtlenséget tekintjük. A hatalom fogalmát viszont – a nemzetközi szociálpolitikai és szociális munkás szakirodalom¹¹ eredményeivel összhangban – a hazai értelmezéseknél

¹⁰ Azért nem írunk egyszerűen közösségi szociális munkát, mert ez a fajta – nem az egyénekből, hanem sajátos szerveződéseiből vagy szerveződési lehetőségeiből kiinduló szemlélet, amelynek központi kérdése a társult embereknek a saját életfeltételeik megváltoztatására, javítására, döntési lehetőségeik szélesítésére és az ehhez szükséges forrásokhoz való hozzájutásra vonatkozó képességének erősítése (az empowerment), nem egyszerűen azonos a korábbi közösségi szociális munka modellekkel, hanem azok továbbfejlesztése.

¹¹ Lásd például: Braye, Suzy–Preston-Shoot, Michael (1995): *Empowering Practice in Social Care*. Open University Press, Buckingham–Philadelphia; Burke, Beverly–Harrison, Philomena (1998): *Anti-Oppressive Practice*. In: Adams, Robert–Dominelli, Lena–Payne, Malcolm [szerk.]: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 229–239. o.; Dominelli, Lena (1998): *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert–Dominelli, Lena–Payne, Malcolm [szerk.]: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 3–22. o.; Dominelli, Lena (1996): *Deprofessionalizing Social Work: Anti-Oppressive Practice, Competencies and Postmodernism*. British Journal of Social Work, Vol. 26, 153–175. o.; Jordan, Bill (1990): *Social Work in an Unjust Society*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead; Jordan, Bill–Jordan, Charlie (2000): *Social Work and the Third Way. Tough Love as Social Policy*. Sage Publications, London; Pierson, John (2002): *Tackling Social Exclusion*. Routledge, London és New York.

szélesebb fogalomnak tekintjük: a társadalom által értéknek tekintett anyagi és szellemi javakhoz, a személyes életpályával és az életkörülmények alakításával kapcsolatos döntési lehetőséghez, valamint a társadalmi formális és informális támogatórendszerekhez való hozzájutás esélyeként határozzuk meg. A társadalmi kirekesztettség komponensei ezzel összefüggésben: a szegénység és az alacsony jövedelem, a munkaerőpiacra való bejutás lehetetlensége, a gyenge vagy hiányzó társas támogatórendszer, a területi, illetve szomszédsági hatások, a szolgáltatásokhoz való hozzáférésből való kirekesztettség. (Pierson 2002, 8. és kk. o.) Ezek egyike sem egyedi, elszigetelt jelenség, hanem a makrotársadalmi és a helyi társadalmakhoz köthető folyamatok következménye, amelyek nagyobb társadalmi és helyi csoportokat érintenek, ezért nem is változtathatók meg pusztán az egyénekre fókuszáló gyakorlattal. A közösségi fókuszú szociális munka a helyi társadalmakban létező integrációs problémák okait a helyi társadalmak viszonyaiban keresi (miközben természetesen nem felejtkezik el ezek összefüggéséről a makrotársadalmi viszonyokkal), és ezeket a viszonyokat igyekszik változtatni, hogy a lakóhelyi közösség társadalmi kohéziója növekedjen, és a kirekesztettek számára a beilleszkedés szélesebb útjai nyíljanak meg. Egy ilyesféle gyakorlat egyszerre célozza

- a kirekesztett csoportok érdekérvényesítési esélyeinek javítását, környezetalakító képességük növelését, legyen szó akár a szociális jogok érvényesítési lehetőségeinek növeléséről, a társas támogató hálók erősítéséről, a problémákban érintettek közötti partneri viszony kiépülésének elősegítéséről vagy a részvételhez szükséges tudások és készségek elsajátításának elősegítéséről,

- a helyi integrációs ágensek működésének javítását (a különböző közösségi tereket nyújtó szerveződések tartoznak ide, mint például az önkormányzatok szociális ügyosztályai, a szociális szolgálatok, az iskolák, a művelődési vagy közösségi házak, a civil szervezetek, az egyesületek, a vallási csoportok és így tovább),

- valamint - nem utolsósorban - a mindezekhez szükséges szolgáltatások fejlesztését, a szolgáltatórendszerek hatékony és integrált működésének elősegítését.

Természetesen nem gondoljuk, hogy a jó és szakszerű szociális munka lenne az egyetlen és legfontosabb eszköz a súlyos hátrányokkal küzdő települések leszakadó csoportjainak beilleszkedéséhez. A kutató-

sunk másik nagy tapasztalata (ami persze éppúgy közhely, mint annyi fontos megállapításunk), hogy a legszakszerűbb szociális munka sem képes megbirkózni például a közlekedési feltételek katasztrofális állapotával, ami még a legvállalkozószelleműbb tőkések is elriasztja attól, hogy beruházzanak az általunk vizsgált településeken, vagy lehetlenné teszi, hogy ott is érvényesüljön a közeli nagyváros agglomerációs hatása, azaz a helyi lakók képesek legyenek munkát vállalni Debrecenben. Ahogy nem a szociális munkások fogják megoldani a mezőgazdaság vagy a szakképzetlen munkaerőt is foglalkoztatni képes könnyűipar válsághelyzetét sem, ami pedig elengedhetetlen feltétele lenne ezen települések felvirágzásának. A közösségi fókuszú szociális munka nézőpontjából viszont tudunk mondani valamit arról, hogy a helyi társadalmak egészére vonatkozó stratégia keretében miképp lehet mozgósítani a helyi közösségek erőforrásait, milyen programokra volna érdemes pénzt szánni, mert várhatóan jobban hasznosulnának, mint a jelenlegiek, illetve milyen fajta szociális beruházások voltak jók, amelyeket érdemes lenne, (legfeljebb kis módosítással) folytatni. Rámutathatunk, hogy miképp lehet csökkenteni a legelesettebb rétegek kiszolgáltatottságát, hogyan lehet őket képessé tenni arra, hogy érdekeiket jobban tudják érvényesíteni, és megvilágíthatjuk a jelenlegi szociális ellátó- és szolgáltatórendszerek működésének azon sajátosságait, melyek egy ilyen munka lehetőségeit a jelenleg adott feltételek mellett csökkentik.

Módszertani megjegyzések

A kutatás során a szociális munkás kutatások más országokban már bevált módszereit használtuk. Ezek a fenomenológiai szociológiából származnak. Már kérdésfelvetésünk is ennek az irányzatnak a sajátosságait tükrözi: A kirekesztettség létezik, hogyan lehetséges? Mivel ez a kutatási irányzat a mindennapi jelenségek – a mindennapi cselekvés terének és sajátosságainak – összefüggéseit tekinti a vizsgálat tárgyának, módszereinek felhasználásával reméltünk a mindennapi gyakorlat befolyásolását lehetővé tévő következtetésekhez eljutni. A feno-

menológiai kutatás eszköztárával dolgoztunk: mélyinterjúkat készítettünk a helyi társadalmak viszonyait jól ismerő személyekkel és a célcsoport tagjaival, kerestük az összefüggéseket a különböző közölt tartalmak között; megfigyeltük a körülöttünk zajló interakciókat; dokumentumokat, statisztikákat elemeztünk; esettanulmányokat készítettünk.

A kutatás során tehát egyik célcsoportunkat négy hátrányos helyzetű település legális munkajövedelemmel nem rendelkező, mélyszegénységben élő lakói alkották. A *települések* kiválasztásakor azért esett a választásunk a négy településre – Nyíradonyra, Létavértesre, Bagamérre és Kokadra –, mert az első kettő város, és ún. „falusi kulcstelepülésnek” számít, tehát az integrációs centrum szerepét tölti be a két nagyon hátrányos helyzetű kistérségben¹². Ugyanakkor a két város eltér egymástól, ahogy arról később a település-tükör bemutatása során írni fogunk. Szatellit-községeikhez való viszonyukat azonban csak Létavértes esetében tudtuk vizsgálni, ez a két szatellit-község: Kokad és Bagamér. A két város esetében több okból feltételezhettük, hogy találunk esetükben olyan jó kísérleteket, amelyeket esetleg mintapéldaként elemezhetünk. Nem rajtuk és nem rajtunk múltott, hogy ilyeneket nemigen találtunk. A problémák túl nagyok, a források pedig túl szűkösek ahhoz, hogy valóban jó stratégiákat tudtak volna kialakítani, amelyekkel jelentősen javítható lenne a települések legeresettebbjeinek helyzete. A látott kísérletek pedig meglehetősen felemásak voltak, és vagy a (pályázati) finanszírozási forrás elapadásával elenyésztek, vagy más okból nem tudtak fennmaradni.

A *célcsoport* meghatározásakor a következő mutatókat vettük alapul:

1. jövedelmi és fogyasztási szegénység: a család egy főre eső jövedelme nem haladja meg a havi 21 800 forintot és a legalapvetőbb szükségletek kielégítése is bizonytalan;

2. legális munkajövedelem hiánya, illetve nagyfokú kizsákmányolást jelentő, rosszul fizetett nehéz fizikai munkára kényszerülés (esetünkben ez a napszám volt);

¹² *Erdőpuszták települései*: Álmosd, Hajdúbagosa, Kokad, Mikepércs, Sáránd, Bagamér, Hosszúpályi, Létavértes, Monostorpályi, Újléta; *Ligetfalja települései*: Fülöp, Nyíradony, Nyírábrány, Nyíracsa, Nyírlugos, Nyírmártonfalva, Nyírmihálydi, Hajdúsámson, Vámospercs.

3. sok hátránnyal küzdő lakókörzet (térbeli szegregáció, izoláció, szegények lakta, lepusztult vagy soha fel sem épült lakókörnyezet);
4. hajléktalanság vagy rossz lakhatási feltételek;
5. a szociális ellátásoktól való függés vagy az azokból való kimaradás;
6. alacsony iskolai végzettség;
7. kirekesztett családból indulás;
8. fogyatékoság, rossz fizikai és mentális egészségi állapot;
9. devianciák: alkohol- és kábítószerfogyasztás, kriminalitás, morális erózió;
10. a társadalmi támogató rendszer hiánya vagy képtelensége a támogatásra;
11. előítéletekkel sújtott kisebbséghez tartozás (ezen esetünkben a cigányokat értettük).

A célcsoportba tartozóknak csak azokat tekintettük, akik az első két kritériumnak mindenképpen megfeleltek, a további kritériumokat lehetőségként igyekeztünk érvényesíteni, azaz kerestük azokat, akik esetében a hátrányos helyzetek halmozódnak. A célcsoportunkba a megkérdezett 46 családból 41-et vettünk be. Ezekben a családokban hivatalos munkaviszonnyal senki sem rendelkezett, az egy főre jutó stabil jövedelem 0–13 000 Ft között volt. Szinte minden családban végeztek több-kevesebb feketemunkát (napszámot), de még a legjobban dolgozó és a lehetséges összes szociális ellátáshoz hozzájutó családok esetében sem emelte ez a jövedelem az egy főre eső jövedelmet éves átlagban 16 000 Ft fölé. Az általunk kérdezett családok többségében volt ellátatlan, aki valamilyen okból nem kapta meg azt a szociális támogatást, amit megkaphatott volna. Akik pedig minden lehetséges ellátást megkaptak, azok gyakran a feketemunkától estek el valamiért. Úgyhogy néhány kivételtől eltekintve a célcsoportunkba bevett családok egy főre eső stabil jövedelme – jövedelmüknek a napszámbéren kívüli, „hivatalos” része – 8000–12 000 Ft között volt.

A célcsoportunkhoz tartozók felkutatására kezdetben segítségül hívtuk a települések azon szakembereit, akik a legtöbbet tudnak a helyi társadalom sajátosságairól, elsősorban a helyi szociális szolgálatok munkatársait. Később, amikor már magunk is kiigazodtunk a helyi társadalom viszonyai között, önállóan is kimentünk a szegények lakta terü-

letekre, és bekopogtattunk az ott lakókhoz, elsősorban azokhoz, akikről látható lakáskörülményeik alapján feltételeztük, hogy a célcsoportunkhoz tartoznak. A „jó találatok” azután tovább segítettek minket más, hasonló helyzetű családokhoz. Kísérőink elhagyására azért is szükség volt, mert hamar kiderült, hogy a helyi szakemberek sajátos „szűrőn” át szeretnék nekünk megmutatni a problémákat, és a kérdezetteket jelenlétük sokszor „manőverezésre” kényszerítette, hiszen a források elosztói álltak mögöttünk. Ez egyébként nem volt baj, mert ha nem így lett volna, sosem ismerjük meg ezeket a „szűrőket” és „manővereket”. Segítőink szűrői arra is jók voltak, hogy olyan kérdezetteket is láttunk, akiket a helyiek „érdemesebb szegényeknek” tekintenek, mint azokat, akiket mi kerestünk. Így bekerült a kérdezettek közé olyan család is, amelyet bizvást sorolhatunk a szegénység „átmeneti” kategóriájába (nagyon súlyos helyzettel küzdő, csődbe ment östermelő család, amely rendelkezett – bár fogyóban lévő – tartalékokkal, valamint kulturális tőkével). Ez az eset rávilágított arra, hogy milyen nagy társadalmi távolság van a nagyon szegények és a bizonytalansággal küszködő, csak néha és bizonyos szempontból szegények között, és a szűkös erőforrások elosztói miféle lojalitás-csapdákban vergődnek. Az interjúk között volt olyan is, amelyik egy, a szociális ellátásokkal nyilvánvalóan visszaélő családról tudósított. Tekintve, hogy a helyi szociális szolgálatok milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak a visszaéléseknek, milyen mítoszok alakultak ki ezek körül, és ezek milyen ideológiákat támasztottak alá, ez sem volt haszontalan. Egy interjú erejéig láttuk a „szegénység arisztokratáit is”, ami rávilágított arra, hogy milyen nagy érték egy településen a személtelep, a kérdezett ugyanis annak óre volt közhasznú munkásként. Volt olyan interjúnk is, amelyikben a kérdezett idős emberek jövedelmük alapján nem voltak a célcsoportunkhoz tartozók, de a település haldokló külterületén éltek, ami olyasféle kirekesztettséget jelentett, amit semmiféleképpen sem mérsékel a kicsit nagyobb jövedelem. Egy családot azért hagytunk ki, mert – bár 11 300 Ft/fő volt a család stabil havi bevétele – sejtettük, hogy a kérdezett család nem a mélyszegény csoportba tartozik (bár 11-en laktak egy 2+1 szobás házban, a többiekhez képest sokkal jobb színvonalon éltek, és taníttatták a középiskolás korú gyerekeiket), a családfő burkoló szakmunkás, aki feketén szakmunkát is tud végezni és nem csak napszámot. Esete viszont – mivel személyében egy igen megfontolt, okos

és tájékozott cigányembert ismertünk meg – arra hívta fel a figyelmet, hogy vannak az adott településeken eddig még figyelembe nem vett erőforrást jelentő személyek, akiknek felkutatása egy közösségi fejlesztő projektben okvetlenül szükséges lenne.¹³

Ezek azonban a 46 interjúból mindössze ötöt jelentettek, a többieket bizvást sorolhatjuk a mélyszegények közé.

Kísérőinktől azért is szerettünk volna függetlenedni, mert a szociális szolgálatok figyelmének körébe szinte csak a legelesettebb, sokszoros problémákkal küzdő családok kerülnek. A mélyszegény családok többsége pedig – nagyon hamar rájöttünk – nem ebbe a kategóriába tartozik. A sokproblémás családok a kirekesztettség sajátos típusát jelentik, de csak a kiilleszkedési kontinuum egyik végletét. Ami persze nem jelenti azt, hogy ne vennénk észre, hogy a szociális szolgálatoknak milyen kirívóan nagy gondot jelentenek ezek a családok.

A kutatás alapegységét nem egyének, hanem családok jelentették. 46 családot kerestünk fel, ami az esetek körülbelül felében nem egy háztartást, összességében csaknem 300 főt jelentett. Kérdésük során a félig strukturált mélyinterjú módszerrel dolgoztunk. A következő nagy kérdéscsoportokat¹⁴ jelöltük meg:

I. Családok, háztartások jellemzői (a család összetétele, tagjainak kora, iskolai végzettsége, illetve a gyermekek esetében a nevelési-oktatási intézmény;

– kérdeztünk a család történetéről: a felnőttek hol és hogyan éltek gyermekkorukban, szüleik foglalkozása, iskolai végzettsége, testvéreik száma, szegények voltak-e, élnek-e még szüleik, testvéreik, foglalkozástörténetük, hogyan telik egy átlagos napjuk; milyen elképzeléseik vannak a gyerekeik jövőjét illetően stb.)

II. Jövedelmi viszonyok (jellemző jövedelmeik az elmúlt évben; a háztartási gazdálkodás jellemzői: lakás rezsije, ruházkodás, gyógyszerek kiváltása, közlekedés, társasággal való együttlét, szórakozás; prio-

¹³ Más esetekben is találtunk ilyet, lásd például a 3. esetleírás nevelőszülő gondozásból hazatért több szakmával rendelkező kérdeztjét.

¹⁴ A kérdéscsoportok kidolgozásában felhasználtuk Ferge Zsuzsa–Tausz Katalin–Darvas Ágnes: *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen*. 1. kötet, Tanulmány Magyarországról című kutatásának módszertani részeit.

ritások a háztartásban; takarékosági stratégiák; kölcsön és adósság; a gyerekek ellátása; az olyan sajátos kizsákmányolási formáknak való áldozatul esés, mint a kamatos pénz és a szociálpolitikai kedvezménnyel épült lakásokkal kapcsolatos visszaélés.

III. Szociális ellátások és szolgálatok (Milyen ellátásokat ismernek? Milyen ellátásokat kértek? Megkapták-e, és ha igen, milyen formában? Tapasztalatok a hivatalokkal és a szociális szolgálatokkal kapcsolatban. Munkanélküliséggel kapcsolatos ellátások és lehetőségek igénybevétele.)

IV. Egészségi állapot és egészségügyi ellátás (súlyos akut vagy krónikus betegségek, a betegségek gyakorisága a gyerekek esetében, fogytékosság, az orvosi ellátáshoz való hozzájutás, azzal kapcsolatos tapasztalatok).

V. Lakáskörülmények és lakókörnyezet (a lakás tulajdoni viszonyai, állapota, berendezése, felszereltsége, a lakókörnyezet infrastrukturális ellátottsága, a szomszédság, közbiztonság, környezetszennyezés).

VI. Társas támogató rendszerek (a napszámosviszonyhoz kapcsolódó, a szomszédsági, a nagycsaládi és egyházközségi védőháló).

VII. A jövővel kapcsolatos elképzelések, vágyak.

A válaszok mellett az interjú készítőjének saját benyomásait is rögzítettük.

A kutatás másik célcsoportját a szegény családokkal kapcsolatba kerülő *helyi szakemberek* jelentették. Interjúkat készítettünk azokkal, akik jól ismerik a helyi közösség belső viszonyait, és igyekeztünk megismerni a települések társadalmának jellemzőit: gazdasági, demográfiai, jövedelmi, foglalkoztatási helyzetét, a közösségi élet jellemzőit (társulások, hírforrások, a közügyekben való részvétel mintái, a közösségi terek, a civil szervezetek és egyházak működése stb.), a közbiztonság helyzetét, a legégetőbb szociális problémákról alkotott elképzeléseket, a helyi közösség normáit, az erőviszonyokat, a sajátos helyi integrációs mechanizmusokat, a szociális ellátások és szolgálatok működési, hozzájutási és egyéb feltételeit (például ismertségüket, a velük kapcsolatos közkeletű vélekedéseket), az újító kezdeményezéseket. Kérdezettjeink között szerepeltek a polgármesterek, a jegyzők, az önkormányzatok szociális bizottságainak vezetői, a szociális előadók, a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat szociális munkásai, a cigány kisebbségi

önkormányzatok vezetői, a rendőrség helyi képviselői, az iskolák igazgatói és gyermekvédelmi felelősei, a védőnők vagy körzeti ápolónők, a falugondnokok vagy ilyen szerepben működők, a civil szervezetek irányítói. Valamennyi kérdésetre külön, a tevékenységéhez illeszkedő interjúvázlatot állítottunk össze, aminek részletes ismertetésétől most eltekintünk, az I. számú függelékben találhatók.

A közösség megismerésének természetesen más formáit is felhasználtuk, mint amilyenek például a statisztikák (különösen a 2001-es népszámlálás adatai), a kistérségekről és a településekről szóló leírások.

A téma feltárása érdekében igyekeztünk feldolgozni a helyi intézmények működéséről szóló dokumentumokat (a helyi önkormányzatok szociális rendeleteit, költségvetését, a szociális ellátásokról szóló statisztikákat), de találtunk kísérleteket szakszerű feltáró munkára is (szociális térkép, a helyi újság problémafeltáró cikkei, többé-kevésbé szakszerű szociológiai kutatások).

A *tanulmány fejezeteit* a következő módon soroltuk egymás után: A II. fejezet a települések tükrét tartalmazza, bemutatjuk azokat a jellegzetességeket, melyek meghatározzák a települések – és ezeken belül az általunk vizsgált szegény családok – életét. A III. fejezet a kirekesztődési folyamat közösségi kontextusának négy alkotóelemét vizsgálja, ezek (1) a helyi gazdasági-termelési viszonyoknak a szegények számára elérhető szegmense, a napszámosviszony; (2) a társas támogató rendszerek működése; (3) a társadalmi védelmek rendszere (szociális ellátások); valamint (4) az integráció helyi intézményeinek (szociális szolgáltatások, nevelési és oktatási intézmények, cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek) működési sajátosságai. A tanulmány zárófejezete tartalmazza következtetéseinket és javaslatainkat. Az általunk elmondottakat tipikus esetekről szóló esetleírásokkal és interjúrészletekkel illusztráljuk. Az esetleírások rövidebbek, ezért kerültek a szövegbe, kerettel kiemelve. Az interjúrészletek hosszúak, ezért a III. számú függelékben találhatók. Az I. számú függelék a települések szakembereivel folytatott interjúk téma-vázlatait, a II. számú függelék a vizsgált települések történetének és településszociológiai jellegzetességeinek az összefoglalását tartalmazza.

II. Település-tükör¹⁵

Az általunk vizsgált négy település a debreceni agglomerációhoz tartozó két kistérségben helyezkedik el, közülük három (Létavértes város, Bagamér nagyközség és Kokad község) az Erdőpuszták kistérségben, egy (Nyíradony város) pedig a Ligetalja kistérségben.¹⁶ Sajátos helyzetüket az adja, hogy miközben a társadalmi-gazdasági szempontból leszakadó Kelet-Magyarországhoz tartoznak (Nyíradony a Dél-Nyírség egyik települése, míg az erdőpusztai települések a Dél-Nyírség homokterületének déli peremére települtek), ugyanakkor szomszédosak Kelet-Magyarország makroregionális központjával, Debrecennel. Ez utóbbi előnyös is lehetne, de tény, hogy az ország egyik legfejlettebb vidéki regionális központjának számító Debrecen településfejlesztő hatása nem (vagy csak igen kis mértékben) érvényesül a várostól keletre. Ebben nyilvánvalóan közrejátszanak:

¹⁵ A vizsgált települések helytörténetének, településszociológiai jellemzőinek összefoglalását lásd a II. függelékben.

¹⁶ Részletesen szól az Erdőpuszták kistérség és Létavértes helyzetéről és fejlődési lehetőségeiről Süli-Zakar István (szerk.): *Az Erdőpuszták kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai. (Az Erdőpuszták társadalmi és gazdasági helyzete, fejlesztésének lehetséges irányai.)* MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 1996; Létavértes történetéről: Szabó Gyula: *Vértesi Krónika*. Polgármesteri Hivatal, Létavértes 1993, Tokai Gyula: *Nagyléta földje és népe*. Piremon Kisvállalat, Vámpércs, 1992. A Ligetalja kistérség jellemzőiről nem találtunk ilyen elemző munkákat. Nyíradony jellemzőiről részletesen szól: Csoba Judit (szerk.): *Sorsfordulók. Fejezetek Nyíradony társadalomtörténetéből*. Nyíradonyi Füzetek II., Nyíradonyi Nagyközségi Tanács, 1990. Ezeken kívül a 2001-es népszámlálás eredményeire támaszkodhattunk, 2001. évi népszámlálás. 6. Területi adatok. 6.9 Hajdú-Bihar megye, KSH, Budapest, 2002.

- a vizsgált térségek csekély belső erőforrásai;
- azok a geopolitikai változások, amelyek a trianoni határmegvonás után következtek be, és hermetikusan elzárták e kistérségek keleti irányú kapcsolatait, melyek a történelem folyamán oly fontosak voltak¹⁷;
- a rendszeresen megismétlődő megye- és járáshatár-változások lehetetlenné tették e kistérségekben valódi centrumot jelentő kulcstelepülések kialakulását;
- az 1960-as években az országos politika a határmentiség miatt ún. „funkcióhiányos” térségnek jelölte ki ezt a területet;
- az erőszakos termelőszövetkezetesítés és iparosítás következtében a hatvanas évektől kezdődően sokan vándoroltak el a kistérségek településeiről;
- nemcsak az állandó elvándorlás nőtt meg, hanem az ideiglenes és napi is, ugyanis a helyi lakosként számontartottak többségét máshová kötötte a foglalkoztatási helyzetük, hiszen e tradicionálisan mezőgazdasági településeken a termelőszövetkezetek csak igen kevés embert tudtak alkalmazni, ezért a munkaképesek (főleg a férfiak) vagy naponta ingáztak, vagy Budapest és Északkelet-Magyarország iparvárosainak munkásszállóit népesítették be, és csak hetente-kéthetente jártak haza.

Az erdőpusztai települések helyzete ugyanakkor több szempontból különbözik a nyírségi Nyíradonytól. Az első különbség a természeti adottságokban van. A Nyíradonyban folyó mezőgazdasági termelés feltételeit meghatározta az, hogy a városhoz tartozó földek a nyírségi homokterülethez tartoznak, míg Létavértes és a hozzá fűzészerűen kapcsolódó települések földje csak részben homokos, másik részük (a tájhatárra jellemzően) első osztályú feketeföld. Ez utóbbi a mezőgazdasági termelés vonatkozásában mindenképpen kedvező, hiszen így a különböző adottságú földterületek változatos termelési kultúrák művelését teszik lehetővé.

A második különbség a településszerkezetben található. Míg a Ligetalja kistérség települései – hasonlóan a Nyírség településeéhez – álta-

¹⁷ Az Erdőpusztákon vezetett át az erdélyi hadi, illetve sóút, ami e térség településeit – és közöttük a kistérségben kulcsszerepet betöltő Létavértes egyik településelődjét, Nagylétát Székelyhídon át Nagyváraddal kötötte össze. A trianoni döntés óta Székelyhíd Romániához tartozik és kishatárátkelő csak nemrég nyílt.

lában szórt szerkezetűek, a településmaghoz tanyák köre csatlakozik, addig az erdőspusztai településekre néhány kivétellel (Hajdúsámson, kisebb mértékben Hosszúpályi) ez nem jellemző. Létavértesnek egyetlen jelentős külterülete van, a valaha virágzó Cserekert, mely a legjobb minőségű feketeföld birtokok könnyebb megművelése érdekében jött valamikor létre, de ma már csak néhány magányos idős ember, egy gazdálkodó család és két városból menekült sokproblémás család lakja. Ezzel szemben Nyíradonynak kiterjedt tanyás övezete van, de tanyáinak nagyrésze sem gazdálkodásra, sem lakásra nem alkalmas, egy időben (az 1970-es és 1980-as években) menedékhévé vált a társadalom peremhelyzetű csoportjainak, de a karbantartás hiány miatt mára már a legtöbb épület összedőlt, úgyhogy még erre a funkcióra is csak néhány esetben használják. (Lásd a III. függelékben a 2. interjút.)

A harmadik különbség abban van, hogy Létavértes és a hozzá csatlakozó községek igen csekély mértékben tudták kivenni a részüket a falusi ipartelepítésnek az 1970-es és 1980-as években bekövetkezett hullámaiból. A létrejött ipari üzemek is inkább a termelőszövetkezetek melléüzemágaiként (ilyenek voltak a gépjávitás és -szerelés, építőipari kivitelezés) vagy a helyi Áfészek feldolgozóipari tevékenységére (ilyenek voltak a szeszfőzés, tormafeldolgozás, savanyítás, húsfeldolgozás, malomipar, kenyérgyártás) jöttek létre az 1970-es évektől. A periferiális fekvésű ún. zsáktelepülések (mint amilyenek az általunk vizsgáltak közül Létavértes, Bagamér és Kokad) lakói közül a rendkívül rossz közlekedés miatt igen kevesen tudták vállalni a napi ingázást. Mindezek következtében a lakosság rohamosan fogyni kezdett. Az 1970-es és 1980-as években az általunk vizsgált erdőspusztai települések mindegyike drámaian veszített népességéből: Kokad lakossága 1970 és 1990 között elveszítette lakosságának 32%-át; Bagamér 25%-át; Létavértes 23%-át.¹⁸ Mivel a fiatal, képzett munkaerő vándorolt el, a korstruktúra az elvándorlás szelektív jellege miatt deformálódott – és ahogy a természetes fogyás mértékéből láthatjuk –, elkezdődött ezen települések el-

¹⁸ A statisztikai adatokat a következő műből vettük: *2001. évi népszámlálás. 6. Területi adatok. 6.9 Hajdú-Bihar megye, KSH, Budapest, 2002. Az általunk vizsgált négy település demográfiai adatainak részletes elemzését a II. sz. függelékben közöljük.*

öregedése.¹⁹ Tapasztalataink is azt mutatják, hogy a vizsgált településeken (ismét kivétel Nyíradony) magas az egyedülálló idős emberek aránya, és ez az arány korábban még magasabb volt.

Ezzel szemben Nyíradony²⁰ – a korabeli tanácsi vezetők munkahelyteremtési erőfeszítéseinek következtében – képes volt kihasználni az 1970-es években a falusi ipartelepítés egyik hullámát. Több olyan iparvállalat jött létre, mely foglalkoztatni tudta a településen rendelkezésre álló túlnyomórészt képzetlen munkaerőt, sőt ezek a környékbeli településekről is vonzották a munkavállalókat. Ez pedig növelte a település népességmegtartó erejét. Így az 1970-es években a mérsékeltébb elvándorlást ellensúlyozta a születések magas száma, és az 1980-as évek valamivel magasabb elvándorlása is csak a lakosságszám enyhe csökkenését hozta. Az elvándorlás azonban ez esetben is szelektív volt, ugyanis a település a képzett munkavállalóknak nem volt képes munkát biztosítani. Emiatt Nyíradony – mint később bemutatjuk – 2001-ben még az általunk vizsgált rendkívül rossz iskolázottsági mutatókkal jellemezhető települések között is a legrosszabb arányszámokat mutatta ebben a vonatkozásban.

A rendszerváltás után a korábbi tendenciák alapvetően megváltoztak. A változások irányát talán két adatsor szemlélteti a legjobban: a vándorlási különbözetnek és a 100 háztartásra jutó foglalkoztatottak számának változása. Mindenekelőtt az általunk vizsgált települések közül három (Létavértes, Nyíradony és Bagamér) vándorlási pozitívumot mutat, és a negyedik település, Kokad népességének fogyása is

¹⁹ Süli-Zakar István: *A hátrányos helyzet kialakulásának történelmi, társadalmi és gazdasági okai*. In: Süli-Zakar István (szerk.): *Az Erdőpuszták kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai*. (Az Erdőpuszták társadalmi és gazdasági helyzete, fejlesztésének lehetséges irányai.) MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 1996, 10–19. o.; dr. Baranyi Dániel-Diebel Andrea: *Munkaügy, foglalkoztatottság és munkanélküliség*. Uo., 77–94. o.; dr. Baranyi Béla: *A gazdasági élet szerveződése, s a gazdaság átalakulása*. Uo., 95–111. o.

²⁰ Lásd ezzel kapcsolatban: Csoba Judit: *„Sok van, ki másra vágyik...” Munkalehetőség-munkanélküliség a megye peremén*. In: Csoba Judit (szerk.): *Sorsfordulók. Fejezetek Nyíradony társadalomtörténetéből*. Nyíradonyi Füzetek II., Nyíradonyi Nagyközségi Tanács, 1990., 39–55. o. és uő: *Nyíradony térben és időben*. Uo., 11–17. o.

lelassult. A bevándorlás Nyíradonyban a legkimagaslóbb, 542 fő szaporította a település lélekszámát az 1990-es években. Ennek okát – tapasztalataink és a statisztikai adatokból való következtetések alapján – a városokban megélhetési forrásait elveszített embereknek a Debrecen környéki településekre vissza-, illetve kiáramlása jelenti.

A másik jellemző adatsor a 100 háztartásra jutó foglalkoztatottak száma. Az 1970-től 1990-ig terjedő időszakban a két, akkor még városiasodó településen²¹ a foglalkoztatási helyzet elfogadható, sőt Nyíradony esetében kimondottan kedvező, a megyei átlagot meghaladó volt. A községeké már ekkor is egyre kedvezőtlenebb volt, mert – ahogy már említettük – e települések fiatal, munkaképes lakossága vándorolt el a jobb megélhetési feltételek reményében (főleg Debrecenbe²²), ami a települések elöregedését hozta. Létavértesen 1970-ben 124, 1980-ban 126, 1990-ben 100 foglalkoztatott jutott 100 háztartásra. Ugyanez Nyíradony esetében 155, 143 és 119; Bagamérban 106, 103 és 84; Kokadon 120, 104, 90 volt. Ugyanezek a számok 2001-ben Létavértes: 61, Nyíradony: 70, Bagamér 49, Kokad: 61, rendre kevesebb mint fele az 1970-esnek. Ugyanakkor a munkanélküliségi ráta Létavértesen 10%, Nyíradonyban 14%, Bagamérban 13%, Kokadon 6%, ami nem egyezik a regisztráltak számával és a tapasztalatokkal sem.²³ Jellemző tény még, hogy igen

²¹ Létavértes 1996-ban, Nyíradony 1992-ben nyerte el a városi rangot.

²² Erre utal, hogy míg a megye községeiből az elvándorlás az 1970-es és 1980-as években igen nagy arányú volt (a községek lélekszáma 20 év alatt 15%-kal csökkent a magas természetes szaporodás ellenére), és a többi város is rendre vándorlási negatívumot mutatott, Debrecen vándorlási különbözete mindkét évtizedben pozitív (a megyei jogú város lakosság száma 20 év alatt 21%-kal növekedett és ennek több mint felét a bevándorlók tették ki), ezzel szemben a megyéből való elvándorlás lényegesen kisebb arányú volt.

²³ A népszámlálás meghatározása szerint „foglalkoztatottnak minősül minden 15 évet betöltött személy, aki az eszmei időpontot megelőző héten legalább egyórányi, jövedelmet biztosító munkát végzett, vagy rendszeres foglalkozásától (pl. betegség miatti távollét vagy fizetett, illetve fizetés nélküli szabadság miatt) csak átmenetileg volt távol. Jövedelmet biztosító munkának számít annak jogi kereteitől függetlenül minden olyan tevékenység, amely pénzjövedelmet vagy természetbeni juttatást biztosít.” (2001. évi népszámlálás. 6. Területi adatok. 6.9 Hajdú-Bihar megye, KSH, Budapest, 2002, 244. o.), ami mint később szövegezzük róla, a települések munkaképes korú számára meglehetősen problemati-

magas a településeken belül az inaktív keresők aránya és drámaian alacsony – mind az országos, mind a megyei, illetve régiós arányhoz képest – a foglalkoztatottaké.

A települések rendkívül hátrányos helyzetét mutatja még, hogy az alacsony foglalkoztatottsági arány mellett magas a gyermekszám, ami viszont azt sejteti, hogy a sok inaktív kereső és kevés kereső mellett igen sok gyermek él alacsony jövedelmű családban (ezt alátámasztja a gyermekvédelmi támogatásban részesülők aránya, melyet később ismertetünk).

A korfa viszonylag kedvező, azaz az országos, megyei, régiós arányokat meghaladó a gyermekek aránya és alacsonyabb a 60 év felettieké. Ez azonban megtévesztő. Ahogy a nevelési-oktatási intézmények és szociális irodák statisztikáit néztük, világosan kiderült, hogy a legnehezebb helyzetű (részben cigány) családok vállalnak több gyermeket, azok, akiknek a stabil jövedelmét a szociális ellátások jelentik. Az idősök általában idős magyarok, a cigányok között csak elvétve találhatunk idős embert. (Jellemző példa, hogy Bagamérban a 620 fő körüli cigány népességben összesen 44 akadt, aki 1945. május 9. előtt született.²⁴) A népszámlálás által a vizsgált településeken mért etnikai összetétel nem valós adatokat tükröz, ahogy az egész megyében sem. A megyében működő legnagyobb területet átfogó cigányszervezetnek, a Hajdú-Bihar Megyei Cigányok Koordinációs Szervezetének felmérése alapján Létavértes lakosságának kb. 16%-a, Nyíradony lakosságának 13%-a, Kokad lakosságának 12,5%-a, Bagamér lakosságának 24%-a

kus, ugyanis egyik részük teljesen természetesen mondja, hogy dolgozott, miközben esetleg regisztrált munkanélküli, a másik részük esetleg akkor sem mondja meg, hogy dolgozott, ha tette, mert a biztos jövedelmét a szociális ellátások jelentik, és van sejtése arról, hogy ha munkát végez, akkor azt nem szabadna igényelnie. Ráadásul a meghatározás szerint még a háztartás körüli munkákban segítség fejében kapott kosár tojás is jövedelemszerzésnek minősül. Tehát az általunk vizsgált csoport esetében csak a kérdező ügyességén és/vagy helyismeretén, továbbá a kérdezett gyanakvásán vagy gyanútlanágán múlt, hogy ki került be a munkanélküliek közé.

²⁴ Rózsás Miklós, a Cigány Vezetők Szakmai Egyesületének Bagaméri Szervezete és több helyi cigányokat segítő alapítvány vezetőjének közlése, aki egy jóvátételisegély-program megpályázása előtt mérte fel a programba bevonhatók körét.

cigány származású, amely adatot a települések helyzetét jól ismerők is megerősítettek (általában egy kissé felülbecsülték a cigánylakosság arányát).

Az általunk vizsgált településekhez közel eső megyeszékhely, Debrecen hatása ma határozottan kettős irányúnak, ellentétesnek és az agglomerációs övezet keleti területei számára (így kisebb kivételekkel az Erdőpuszták és a Ligetalja kistérség települései számára is) rendkívül kedvezőtlennek látszik. A megyeszékhely közvetlen környékére erőteljes kiköltözés zajlik, azon kívül az törzsökösen ott lakók munkavállalási, tanulási, kulturálódási lehetőségei is folyamatosan jobbak. Hogy a civilizációs szint mutatói közül csak egyet vegyünk illusztrációképpen, a száz lakásra jutó fürdőszobák számát, a statisztikák kiáltó élességgel mutatják, hogy milyen nagy a különbség a gyorsan agglomerálódó Bocskaikert (85), Ebes (93), Mikepércs (86), Nagyhegyes (91), és az általunk vizsgált települések – Létavértes (73), Kokad (59) és Bagamér (62) adatai között (Nyíradony a maga 82-es számával megint „kilóg a sorból”, ami még az 1980-as éveknek az – iparosodás fejlődésével előrehaladó – építkezési hullámának köszönhető). Az egyik legbeszédesebb szám ebben a vonatkozásban is a 100 családra jutó foglalkoztatottak száma, ez a Bocskaikertben 102, Ebesen 114, Mikepércsen 101, Nagyhegyesen 121, míg ugyanez Létavértesen: 74, Nyíradonyban: 70, Bagaméron 60, Kokadon 78.

Sokféle hatás érvényesül természetesen, és kivételek is akadnak, de nagy vonalakban valószínűnek tűnik, hogy Debrecen csak a közvetlen környezetére gyakorol fejlesztő, élénkítő hatást. Az e körön kívül lévő kisvárosokban, községekben, nagyközségekben viszont inkább a kedvezőtlenebb hatások érvényesülnek. Régóta a tehetségesebb fiatalok mennek be tanulni és dolgozni a közeli nagyvárosba, valamint a módosabb emberek keresnek ott vállalkozási lehetőségeket, aztán előbb-utóbb be is költöznek. Ezzel ellentétben viszont a szegényebbek és iskolázatlanabbak költöznek ki a külső körbe. Nem a közvetlen közeli gyűrűbe, mert ott az ingatlanárakat nem tudják megfizetni. Ezt az összefüggést sok adat közül a legerőteljesebben az iskolázottsági különbségek mutatják. Míg a megyeszékhelyen minden második 18 év feletti ember érettségizett, addig Létavértesen minden ötödik (20%), Nyíradonyban minden tizedik (10%), Bagaméron minden hetedik (13,7%), Kokadon minden hatodik (16%)! Az általunk vizsgált településeken jóval kisebb

a középiskolát végzettek aránya, mint a megyeszékhelyen a felsőfokon végzettké. Ameddig Debrecenben minden ötödik ember felsőfokú végzettségű, addig Létavértesen minden huszadik (5,1%), Nyíradonyban minden harminchetedik (2,7%), Bagaméron minden huszonötödik (4%), Kokadon minden harmincnegyedik (2,9%)!

A kistérség elmaradottsága természetesen nem jelent homogenitást. Az általunk vizsgált erdőpusztai települések között a legnehezebb helyzetben a határmenti nagyközség, Bagamér van, nagyszámú cigánylakosságával, infrastrukturális elmaradottságával. Középső helyet foglal el Kokad község, amely jól működő mezőgazdasági kft.-t működtet (a helyi termelőszövetkezetből alakult), a rendszerváltás előtt jó eredményeket felmutató termelőszövetkezete volt, ami miatt ebben az időben a településen nem lakott sok szegény ember, elzártsága pedig akadályozza a városokból kiszakadó problémás csoportok beköltözését²⁵.

Nyíradony helyzete az utóbbi időkben sokat romlott, mivel a korábbi üzemek nem voltak versenyképesek, így ezek jórészt bezártak, vagy termelésüket szűkítették²⁶, ezért a vizsgált települések közül itt a legnagyobb a munkanélküliek száma, és a környék településeiről történő állandó vagy napi bevándorlás is összeszűkülte. Kistérségi szerepét nem csak a foglalkoztatási lehetőségek szűkülése csökkentette, hanem intézményi struktúrája sem teljes, például a munkaügyi kirendeltség a város munkanélkülijei számára is Debrecenben van. A korábban fiatal korszerkezet – mely egy ideig előny volt a település számára – mára már inkább hátrány, mivel a munkahelyek megszűnése következtében kialakult egy olyan réteg, mely a szakképzetlensége miatt sem foglalkoztatható, elmenni a településről nem tud, és egyedüli stabil jövedelemforrását a gyermekvállalás jelenti. Ezt a sajátos csoportot – mely valamivel kisebb mértékben a többi vizsgált településen is megtalálható – sokgyermekes családok alkotják, melyekben nem ritkán 14–16 éves anyák találhatók.

²⁵ Egyébként az általunk vizsgált települések közül talán ez a legzártabb, ahonnan még manapság is inkább elvándorolnak, semmint bevándorolnak.

²⁶ Például a Chemical Vállalat 1990-ben 150, ma 35 embernek ad munkát, a ruhagyár megszűnt, ami 200 fő (főleg nő) munkalehetőségét szüntette meg, a HAJDÚSZÖVKER faipari üzeme 1990-ben 250 főt foglalkoztatott, ma 60-70 közötti a létszám, és már a harmadik tulajdonos próbál vele valamit kezdeni.

Relatív jobb helyzetben a falusi külstelepülésnek számító Létavértes van, mely sokféle térségi feladatot lát el. Itt van a rendőrség, a tűzoltóság, a gyógyszertár, a Takarékszövetkezet, a mentőállomás, a munkaügyi kirendeltség, a gyámhivatal, a Családsegítő és Gyermekjóléti Szolgálat, az Okmányiroda, az Építéshatósági Iroda, a Hajdú-Bihar Megyei Fűtéstechnikai Szolgáltató Vállalat, az orvosi ügyelet, valamint a Határőrizeti Kirendeltség. 1992-től működik Létavértes és a szomszédos kilenc település összefogásából létrejött Erdőpusztai Önkormányzatok Településeinek Társulása, melyet sokáig a létavértesi polgármester vezetett. És bár ezt a feladatot közben más vette át, a társulás külstelepülése egyértelműen ma is Létavértes. A város az utóbbi években (szemben a környék jórészt stagnáló vagy elszegényedő településeivel) komoly fejlesztéseket hajtott végre. Felszámolták a korábbi infrastrukturális elmaradást: ma már teljes körű a villamosenergia-ellátás, minden utcában kiépült a vezetékes ivóvízhálózat, befejeződött a gázprogram, szinte korlátlanul bővült a telefonhálózat, 93%-os a portalanított utak aránya, szilárd burkolatú utakat, járdákat és kerékpárutakat építettek, korszerűsítették a köztemetőt, sor került több közlekedési csomópont, valamint a közvilágítás korszerűsítésére is, szép városközpontot építettek ki.

A helyi társadalom az általunk vizsgált valamennyi településen erősen megosztott. A centrum-periféria (beilleszkedettek és kiilleszkedettek) közötti megosztottság sok szempontból megnyilvánul. Az életforma kereteinek tekintetében a következőképpen:

– *Térbeli viszonyokban*: Cigánytelep már egyik településen sincs, de a mélyszegények (és nemcsak a cigányok) jellemzően a települések szélein lévő utcákban laknak, régi szoba-konyhás vályogházakban, de ezeken a helyeken építették a „szocpol-házakat” is. Még ahol egyébként a centrumban is megtalálhatók a szegények lakta utcák, ott is megfigyelhető a gettósodás, mert azokból az utcákból, ahol megjelennek a szegény családok, onnan elköltöznek a jobbmódúak. (Ez főleg a cigány-családok beköltözése esetében igaz.)

Ahol vannak ilyenek, ott a külterületi részek válnak menedékhelyeivé a leginkább kirekesztődött, hajléktalanná vált családoknak. Ezek a családok még a gettók társas helyzetét is nélkülözik, izolálódnak (lásd a 2. interjút a III. függelékben). A hajléktalanok másik menedéke a cselednek szegődés. A hajlékukat, házastársukat és gyermekeiket veszített

egyedülállók számára nem marad más lehetőség, mint a gazdákhöz való elszegődés élelemért, szállásért, időnként kicsi pénzért, aminek ellenértékeképpen minden rájuk bízott munkát elvégeznek.

– *Mobilitás tekintetében:* A centrum stabilabb, a periféria mobilitásosabb. A jó helyzetű családok mind emberemlékezet óta a településeken éltek és gazdálkodtak, a szegények szülői generációja az 1980-as években még eljárt dolgozni Debrecenbe, Budapestre, Északkelet-Magyarország iparvárosaiba. Egy részük el is költözött, azután a rendszerváltás után visszaköltözött. Ma is vannak közöttük vándorlók, akik inkább nyáron, az idénymunkák idején laknak a településen, azután télre elköltöznek, vagy városi rokonokhoz, vagy más települések üdülőövezeteiben törnek fel nyaralókat, ahol élelmiszer is található (ez azonban inkább csak a legszegényebb cigánycsaládoknál fordul elő). A célcsoport körében megtalálhatók a városokból kiszorult, ott hajléktalanává vált családok (például OTP-tartozás miatt lakásukat veszítették, mint a 4. esetleírás szereplői), de tudunk arról is, hogy a legszegényebb családok tagjai időszakonként a nagyvárosok hajléktalanjai között élnek.

– *Korösszetételben:* A centrumhoz tartozó családok idősebbek, gyermekeiket taníttatták, úgyhogy azok általában elköltöztek. A periférián a családok fiatalok a sok gyermek és az idősebb generáció korai halála miatt.

Hogy egy település „centruma” hogy viszonyul a „perifériához”, azt nagy mértékben meghatározza a helyi közösség történetileg kialakult *mentalitása*. Igen nagy a különbség mentalitás tekintetében az olyan települések között, amelyeken a népesség többségét mindig is a nemtulajdonosok alkották (Nyíradony, Kokad, Létavértes vértesi része), mert nagy szerepe volt hajdan az uradalmi gazdálkodásnak, mint ahol a lakók többségét a 10-15. kat. holdat művelő középréteg alkotta (Létavértes létai része, Bagamér). Megfigyeléseink szerint sokkal toleránsabbak azok, akik maguk is a nincstelenek közül jönnek, mint azok, akik a múltban és ma is a kemény munkamorállal élő (főleg református) kisgazdák közül kerültek ki.

III. A kirekesztődési folyamat közösségi kontextusa

A bevezetőben írtuk már, hogy a mélyszegények csoportja nem homogén, hanem egyes családjai a kiilleszkedés-beilleszkedés sajátos kontinuumán helyezkednek el, távolabb vagy közelebb a beilleszkedési zóna határához, és ezért beszélhetünk inkább és kevésbé kirekesztettekről. A kutatás tanulságai szerint ez attól függ, hogy a szóban forgó család mennyire tudja igénybe venni a helyi településen rendelkezésre álló integrációs forrásokat. A célcsoport kirekesztettsége a helyi közösségre jellemző kontextusban jelenik meg. Ezt a közösségi kontextust a *sajátos helyi integrációs (beillesztési) mechanizmusok* alkotják. Ezek a következők:

1. a helyi gazdasági-termelési rendszer: ez a vizsgált települések vonatkozásában elsősorban a mezőgazdasági termelés, az általunk vizsgált mélyszegény, stabil munkaviszonnyal nem rendelkező népesség vonatkozásában pedig a napszám, illetve az azt kiegészítő kiskertekben folytatott termelés;

2. a különböző sajátos társas támogatórendszerek: a gazda-napszámok viszonyhoz kötődő paternalista védelmek, a nagycsaládi, szomszédsági és egyházközségi kapcsolatok reciprocitáson alapuló védőhálói;

3. a társadalmi védőháló: a szociális ellátások;

4. az integrációt elősegíteni hivatott intézményrendszer: a szociális szolgáltatások, nevelési és oktatási intézmények, kisebbségi önkormányzatok, civil szervezetek.

Ezeket fogjuk most a célcsoport vonatkozásában részletesen meg nézni. Eközben arra a kérdésre keressük a választ, hogy ezek a sajátos integrációs mechanizmusok valójában mennyire segítik a célcsoport tagjainak a társadalomba való integrációját, kik és hogyan kapcsolód-
nak be/képesek bekapcsolódni vagy esnek ki ezekből a hálókból, és ez

mennyire veszélyezteteti túlélésüket. A másik kérdés, hogy mitől függ a bekapcsolódás lehetősége vagy mértéke, és mennyiben segítik az adott helyi társadalom sajátos integrációs mechanizmusai a célcsoport tagjainak a mélyszegény helyzetből való kijutását.

1. A mélyszegény csoport részvétele a helyi gazdasági-termelési rendszerben: a napszám

A NAPSZÁMOSVISZONY

Hogy megértsük, az általunk vizsgált hátrányos helyzetű települések legszegényebbjeinek a „periféria periferiájának” helyzetét, a fejezet nyitányaként tisztáznunk kell az egyik fő integrációs mechanizmus, a helyi termelés sajátosságait. Érdemes röviden áttekintenünk a települést jól ismerő adatközlők elbeszélései alapján, hogy mi történt a települések gazdasági életében a rendszerváltás után. Ez egyébként érthetővé teszi a statisztikák azon sajátos és a kívülálló számára érthetetlennek tűnő adatsorát is, amelyek a falvakba és a kisvárosokba való nagy arányú ki-, illetve visszavándorlásról szólnak. A bevándorlás Nyíradonyban volt a legnagyobb arányú: az 1990-ben 6988 lélekszámú településre tíz év alatt 542 ember vándorolt be; a többi település vándorlási különbözete ennél mind kisebb: az 1990-ben 6729 fő lélekszámú Létavértes vándorlási különbözete ugyanebben az időben 278; a 2422 fős Bagamérnak 72; a 704 fős Kokadnak –17 volt²⁷.

A termelészövetkezetek felbomlásával (átalakulásával) és a kárpót-lással a vizsgált településeken magángazdaságok alakultak ki, és elkezdődött a földek akkumulációja. Ugyanakkor a városokban munkanélkülivé vált lakók közül sokan visszaköltöztek, vagy csak egyszerűen végleg hazajöttek a munkásszállókról, ennek a következménye, hogy e

²⁷ Kokadon 1980 és 1990 között a vándorlási különbözet –115 volt!

települések fogyása megállt, sőt lélekszámuk (Kokad kivételével) növekedni kezdett. A visszaköltözést, sőt a városokban gyökértelenné vált családok kitelepülését elősegítette, hogy a magángazdaságok – kihasználva a térség egyedülálló termelési hagyományait és a települések földterületeinek sajátosságait – munkaigényes növénykultúrák termelésébe fogtak. Ez a német piacokhoz kapcsolódóan a vizsgált erdőspusztai települések esetében a torma, amit a kedvezőbb adottságú földterületeken zöldség (elsősorban paprika, uborka) termelésével egészítenek ki; a nyíradonyi gazdaságok esetében a pritaminpaprika és a hagyományos alma mellett a meggy és újabban egyre kiterjedtebben a cseresznye termesztése. A termelés felfutása munkaalkalmakat teremtett. Ez a fajta munkaviszony viszont sokkal korábbi – a két világháború közötti – mintákat követ, azaz nem szabályozott munkaviszony, hanem a napszámos-gazda viszony, annak minden kiszolgáltatottságával együtt. Ennek a viszornak a következtében alakult ki a szegénységnek az a formája, amelyet ma az általunk vizsgált településeken tapasztalunk.

Négy-öt évvel ezelőtt a torma-, zöldség- és gyümölcs termesztés még egészen jó jövedelmet adott mind a gazdáknak, mind napszámosaiknak. A napszám emelkedett, mert szükség volt a munkáskezekre. Körülbelül négy éve alakult ki a mai napszám, ami 250 és 300 Ft közötti órabért jelent, amihez helyenként „kommenció” is jár²⁸: reggel egy kupica pálinka, valami harapnivaló (a legszegényebbeket – a bagaméri gazdák elbeszélése szerint – arról is fel lehet ismerni, hogy éhgyomorral mennek munkába, és mindenképpen kell nekik adni „kommenciót”, hogy dolgozni tudjanak). A kedvező értékesítésnek persze feltétele volt a minél olcsóbb munkaerő, ezért fel sem merült, hogy a termelési viszony bármelyik szereplője áldozni akart volna a napszámosviszony szabályozott bér munkaviszonnyá alakításáért. Az utóbbi idők jó szándékú kísérlete, az alkalmi munkavállalói könyv²⁹ bevezetése sem volt az általunk vizsgált települések jó részén sikeres. Az egyik község szo-

²⁸ Csak azokon a területeken, ahol még manapság sem túl nagy a fekete munkaerő-piacon a túlkínálat.

²⁹ „Cselédkönyvnek” nevezik, egyébként nem jogosan, ugyanis a két világháború közötti cselédkönyv nem a társadalombiztosítási járulék megfizetésére és az alkalmi munka legalizálására jött létre, hanem referenciául szolgált a munkát kereső mezőgazdasági munkásoknak.

ciális előadója például mindössze két esetben találkozott olyan napszámossal, aki az alkalmi munkavállalói könyvvel jelent meg, és kérte a ledolgozott napokra az aktív korúak rendszeres szociális támogatásának levonását. Ők olyanok voltak, akiknek csak néhány nap hiányzott a 180-hoz, amelynek letelte után megkaphatnák a munkanélküli segítyt. Kérdéseinkre, hogy miért nem használják többen az alkalmi munkavállalói könyvet, a településeket jól ismerők, akik maguk is gazdák, azt válaszolták, hogy nem tudták eldönteni az érdekeltek, hogy ki fizesse a közteherjegyet. Sem a napszámosok, sem a gazdák nem akarták. Ez utóbbival kapcsolatban azonban igazságot kell szolgáltatnunk a gazdák és a napszámosok egy részének. Ugyanis találkoztunk olyan gazdával, aki szívesen megállapodott volna a napszámosokkal a közteherjegy állam által vissza nem térített részének fele-fele arányú megosztásáról, és még meg is próbálta őket meggyőzni a legális munkavégzés előnyeiről, annak viszont a napszámosok azt válaszolták: „*Ne erőltesse, Pista bácsi, a többiek úgysem teszik, sosem lenne meg a 180 nap.*” És arról is szólt történet, hogy amikor egy munkás, akinek már csak pár napja volt a 180 naphoz, megpróbált megállapodni egy nagygazdával, hogy a 3000 Ft napszám helyett kapjon csak 2500-at, de kéri a közteherjegyet, akkor a nap végén azt találta, hogy csak 2500 Ft-ot kapott és nem volt a könyvben a jegy. Amikor kérdezte, miért nem, rendkívül durva szavakkal kergette el a gazda. A történet valóságát természetesen nem lehet bizonyítani, de elég tudni, hogy ilyenek forognak közszájon a településen. Hiszen a nagygazdánál dolgozni kiváltság, és kétséges, hogy egy ilyen eset után a történetben szereplő nagygazda még egyszer felfogadja ezt a napszámost. A félelem felkeltéséhez egy ilyen történet éppen elég.

Az alkalmi munkavállalói könyvet inkább használják a „szem előtt lévő” nagygazdaságokban, ahol nagyszámú időnymunkást alkalmaznak, és így kisebb a valószínűsége, hogy el tudják kerülni a munkaügyi ellenőrzést.

Manapság az egyik legnagyobb problémát a mezőgazdaság általános válsághelyzete okozza, ami a megszerezhető jövedelmet bizonytalanná teszi. Az általunk vizsgált településeken élők mindennapi tapasztalata a világpiaci helyzet hullámválsága, a termények árának zuhanása, a gazdák kiszolgáltatottsága a felvásárlóknak, a termelési költségek emelkedése, a rossz években tönkremenő kistermelők. Mellettük pedig ott

élnék ugyanazokon a településeken azok a napszámosok, akik egyre kevesebb napszámot kapnak, mert csökken a munkaigényes termények vetésterülete, a gépesítés is az ő kezükből veszi ki a kenyeret, és a gazdák esetleg inkább áthívják dolgozni a romániai szűkölködőket, akik még a hazai munkások éhbérénél is olcsóbban végzik el a munkát.

A napszámosmunkára számítók között a másik komoly problémát a konkurencia növekedése okozza. Ezzel kapcsolatban a romániai vendégmunkások esetét már említettem. Ezek ellen valamelyest a helyi napszámosok még tudnak védekezni, mert feljelenthetik a munkavállalási engedéllyel nem rendelkezőket és az őket foglalkoztató gazdát (ahogy az egyik községben meg is történt), a helyi feketemunkaerő-piac túlkínálatát viszont már nem tudják ilyen könnyen leküzdeni. A legdrágább a helyzet Nyíradonyban, ahol a népesség száma az elmúlt tíz év bevándorlásának következtében csaknem 8%-kal nőtt. Egyre gyakoribb, hogy a munkát keresők közül már csak a „legjobbakat viszik el”, ami a kevésbé jó munkaerő további romlásához vezet. A napszámoslétből – mint később látni fogjuk – nagyon könnyű kiesni.

A vizsgált településeken ma látott napszámosviszony azonban csak részben hasonlít a két világháború közöttihez. Egyrészt – ugyanúgy, mint hetven évvel ezelőtt – ez a legbizonytalanabb foglalkoztatási forma, valóban alkalmi munka, ami legfeljebb évente 80-100 napi elfoglaltságot jelent (és nemegyszer csak töredéknapokat, pár órát). Szezonális jellegű, azaz a napszámra vállalkozóknak csak elenyésző töredéke dolgozhat a téli hónapokban. Egyetlen előnye a szabadság, a napszámosok nincsenek odaláncolva a munkapadhoz vagy a futósza-laghoz vagy a kistermelés mindennapi robotjához (a viszonylagos biztonságot a kistermelők esetében a minél többféle termelés teremti meg, ami tényleg folyamatos, hajnaltól késő estig tartó nehéz fizikai munkát jelent). A napszámosok jó része – és főleg a nagycsaládok – azonban még ezt a viszonylagos szabadságot sem élvezheti, mert a sok éhes száj miatt a napszám mellett a saját kertjét (általában 200–400 nöl) is művelnie kell. A napszám nagyon nehéz fizikai munka, amit ráadásul kel-lő odaadással kell végezni, mert a lusta, gyenge, esetleg elégedetlenke-dő vagy iszákos munkást legközelebb már nem fogadják fel. Nagy a konkurencia, és a napszámosoknak nincsenek tartalékaik sem, így bármilyen munkát el kell vállalniuk, ami adódik, nem válogathatnak. De ezzel tulajdonképpen véget is ért a hasonlóságok sora. Ugyanis a

két világháború közötti napszám legális tevékenység volt, amelyet még a törvény is szabályozott (a minimálbért legalábbis), és amely az esetek jó részében már az 1930-as évektől a napszámosok és a gazda közötti írott szerződés alapján folyt.³⁰ A mai napszám ezzel szemben illegális, feketemunka. A napszámot semmiféle, a munkaviszonyhoz kötődő szociális védelem nem illeti meg. Bár interjúink során nyomokban fellelhető volt a gazda és napszámos közötti paternalista kapcsolat (mint erről később még szó lesz), a gazdák helyenként segítették a téli nehéz hónapokban legjobb munkásaikat, de ez nem elterjedt jelenség (már a két világháború között is inkább csak a legzártabb településeken fordult elő a feudális viszonyok sajátos maradványaként). A mai helyzet egyetlen előnye a két világháború közöttihez képest, hogy az önkormányzatok szociális ügyintézői és bizottságai a feketemunkát csak időnként – nevezetesen az átmeneti segélyek esetében – veszik figyelembe, a normatív ellátásoknál nem, úgyhogy a szociális ellátások a napszámoslét bizonytalanságát némiképp csökkentik, lehetővé tesznek egy sajátos, több forrásra támaszkodó háztartási gazdálkodást.³¹

³⁰ Lásd: Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. I. kötet. A magyar néprajz klasszikusai. Gondolat K. Budapest, 1981, 187–221. o.; Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. (Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1942). In: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémia K., Budapest, 1980, 83–253. o. (A témáról: 229–233. o.)

³¹ Ez azért érdekes, mert ez megfelelne a legmodernebb foglalkoztatási elméleteknek, amelyek háromjövedelmű vegyes háztartásokat prognosztizálnak a jövőre vonatkozóan. Olyan háztartásokat, amelyekben egyszerre van jelen a redistributív jövedelem, a munkajövedelem és a tőkejövedelem. Ez esetben a redistributív jövedelem a munkajövedelem kiegészítését célozza a háztartási egységek jövedelmének figyelembevételével, ellentétben a mai hazai redistribúciós elvvel, ami a gyerekek után biztosít bevételt, ezzel a minél több gyermek vállalására ösztönöz, ily módon növeli a munkajövedelemen osztozni kényszerülőök létszámát, ami csökkenti a munkajövedelem hatékonyságát, szükségletkielégítő képességét.

A NAPSZÁMOS ÉLETFORMA

A városokból való visszaköltözést vagy kiköltözést segítette, hogy a vizsgált településeken igen olcsók voltak a házak, főleg azokban az utcákban, ahol a korábbi földművesek (a fiatalok által hátrahagyott) legidősebb generációja élt, illetve halt. Az ő haláluk miatt megüresedett házak nemcsak a települések fogyása miatt voltak igen olcsók, hanem alacsony komfortfokozatuk miatt is. Hagyományos, a települések régi képeré emlékeztető utcák ezek ma is, alacsony, kicsi, mindössze két helyiségből álló, apró ablakú, alapozás nélküli vályogházak, gyakran földpadlóval. Ma ezek az utcák a korábbinál lényegesen siralmasabb képet mutatnak. Ahogy a kokadi polgármesterasszony elmondta, amikor a falu „cigányutcájáról” beszélgettünk: *„Valamikor idős nénik laktak ott, folyton virágoztak. Gyönyörű volt.”* Hozzá kell tennünk – ahogy a kutatás során megtanultuk –, a régi vályogházakat folyamatosan kell karbantartani, évente tapasztani, meszelni kell, mert különben előbb-utóbb összedőlnek. A mai házakat a legtöbb lakója – már csak a hozzáértés hiányában³² is – nem tartja karban, ezért nem ritka, hogy a házak fala kidől. Az udvarok kopárak, szemetesek, a kertek egy része (szerecsére kisebb része) gazos, erről lehet megismerni a település legszegényebbjeinek házait, melyekben helyenként a két helyiségben 15-20 fő is lakik. Számukra jelentett nagy emelkedést, ha a szociálpolitikai kedvezmény révén házhoz juthattak.

A napszámosviszonyba az általunk vizsgált szegény csoport tagjai néhány kivétellel (ők a városokból menekülők – lásd a 4. eseteírást) probléma nélkül illeszkedtek be, ugyanis a munkának ez a formája még gyermekkorukból ismerős volt (és ebben egyáltalában nincs különbség cigányok és nem cigányok között). Az interjúk tanúsága szerint a mai középgeneráció szülei is ezt csinálták, ebből „hozták az ételt”. A napszámos életforma hagyományos keretei emiatt ismerősek, otthonosak az 1950-es években felnőtt generációnak. A napszám akkor is létezett, amikor a középkorú generáció férfitagjai helyenként szinte kizárólag a közeli vagy a távoli városok iparvállalatainál dolgoztak, bár akkor leginkább a statisztikákban háztartásbeliként elkönyvelt felesé-

³² Ami azért is érdekes, mert az idősebbek elbeszélése szerint korábban a cigányok voltak a „tapasztó emberek”.

gek végezték. Problematisabb az utóbbi tíz évben felnőtt generáció helyzete. Ugyanis a napszámos családok fiataljai már ebbe az életformába nőttek bele. A bagaméri általános iskola gyermekvédelmi felelőse készített egy felmérést a cigány gyerekek jövőképéről³³. Saját interjúinkon kívül ebből tudjuk, hogy a mélyszegény családok tizenéves gyermekeinek életkezdése és jövőképe azt mutatja, hogy maguk is a mélyszegények életformáját követik: lemorzsolódnak az általános iskolából, korán válnak szülővé, a stabil munkaviszony nem szerepel a terveik között – szemben szüleik nemzedékével, mely elsősorban stabil munkát szeretne.

A stabil munkaviszony nemcsak azért nem szerepel a napszámos munkából élő fiatalok tervei között, mert már szüleik generációjának életében sem láttak ilyet, és az életformát mindannyian minta alapján örököljük. A másik oka ennek az, hogy a szórványos munkahely-keresési és elhelyezkedési kísérletek is sorra csődöt mondanak. A környék üzemei is általában mezőgazdasági termékeket feldolgozó vállalatok vagy erdőgazdaságok, ahol szintén idénymunka folyik, és ők sem ragaszkodnak a hivatalos munkaviszonyhoz, amikor munkásokat keresnek. Azok a kevesek viszont, akik végül mégis találnak hivatalos munkát, pár hónap alatt kikopnak belőle. A napszámosviszonyból kilépők pedig azt kockáztatják, hogy már nem tudnak ugyanabba a viszonylag kedvező gazda-napszámos viszonyba visszalépni, amiben korábban voltak. A nagygazdáknak ugyanis megvan a maga napszámos „köre”, amellyel dolgoztatni szokott. A nagygazdához bekerülni pedig nagy kiváltság, mert ott dologidőben csaknem folyamatosan van munka, míg a kisbirtokosok földjein ritkán akad, és az is sokszor csak fél nap. Ezért van az, hogy csődöt mondanak a települések tétova munkahely-teremtési kísérletei.³⁴ De az is ezért van, hogy a közcélú munkára is csak télen áhítoznak a település munkanélküliei (kivéve az idősebbeket, akik

³³ Kovács Lászlóné: *A tudás szerepe a roma tanulók jövőképében* (kézirat).

³⁴ Az egyik településen például néhány éve megpróbáltak egy 8 nőt foglalkoztató varróműhelyt létrehozni, mely bérvarrást vállalt volna. A nagy reményekkel indított kísérlet csődöt mondott, annak ellenére, hogy elmondásuk szerint a „legtisztább cigány nőket” válogatták ki, akik között nem egy végzett korábban varrónői tanfolyamot. Egyszerűen nem vállalkoztak az asszonyok a munkára. Ennek egyébként nem csak az volt az oka, hogy féltették a napszá-

már nem bírják a napszámot, vagy az olyanokat, akik más okból nem keresett munkaerők, mint amilyen például a 4. esetleírás férfi szereplője). A napszámosmunka tehát röghöz köti a fiatalokat, és sajátos életpályamodellt kínál, amit a vizsgált települések társadalmát jól ismerő szakemberek is többször leírtak. Ez a következőképpen fest: hamar abbahagyott iskola, a nőknek gyerekszülés és gyermekgondozási segélyen, majd gyermeknevelési támogatáson való lét, a férfiaknak napszám, a harmadik gyerek után szocpol-ház, negyven fölött rokkantnyugdíj. És nem hosszú élet. Ugyanis az általunk vizsgált mélyszegény családokból csaknem teljesen hiányzott a nagyszülői generáció. A kérdezetek felmenői csaknem mind meghaltak negyvenes és ötvenes éveikben. És a középgeneráció is hiányos: miközben az általunk vizsgált családok túlnyomó többségében a középgeneráció nagycsaládban nőtt fel (és ez igaz nem csak a cigány családokra, hanem a nem cigány családokra is), a nyolc-tizenkét testvérből igen sok már hiányzott. A szűkölködés tehát nemcsak az étel, ruha, lakás szűkössége, hanem az életidő szűkössége is.

A napszám nemcsak termelési viszony, hanem *életformát is diktál*, amely eltér a gazdák életformájától. Az életforma keretei – melyeket az előző fejezetben már leírtunk – a szűkösséget tükrözik, az életvitel sajátosságai pedig a napszámoslét legalapvetőbb sajátosságának, a bizonytalanságnak a kezelését szolgálják a túlélés érdekében.

A napszámos családok eltérnek a nem napszámból élőkől az idő kezelésében. Az időbeosztást a napszám ideje határozza meg. Van, amikor a napszám hajnaltól délig tart, főleg a legmelegebb nyári hónapokban. Ilyenkor a munkások pirkadatkor kelnek, délben hazamennek, és legtöbbször alszanak kicsit, mielőtt otthoni feladataikhoz látnának. Napszám nem minden nap van, és ha egy ideig minden nap mennek is, néhány hét alatt lezajlik az éppen aktuális kampány (például a tormarakás, -fejelés, gyümölcsszüretelés), és akkor néhány hét szünet következik. Ilyenkor későn kelnek. A nagyobb változatosság miatt

moshelyeiket, hanem az is, hogy mindannyian sokgyerekesek vagy reménybeli sokgyerekesek voltak. A nagycsaládosok arra hivatkoztak, hogy nem tudják hová tenni a gyerekeiket, és a mindennapi kemény munkával elért minimálbér nem sokkal több, mint a gyermekgondozási segély és a napszám. A reménybeli sokgyerekesek pedig tudták, előbb-utóbb úgyis jönnek a gyerekek, a munkahely biztosan csak átmeneti lesz.

ez az életforma szabadabbnak tűnik, mint a mindennapos munkába járás. Ez is oka, hogy a napszámos családok fiataljai elutasítják az esetleg adódó stabil munkahelyet. Nem motiváló arra gondolni, hogy minden reggel hajnalban kell kelni, rohanni kell a buszhoz, és legalább másfél órát kell buszozni, míg a tömegközlekedési eszköz szorgalmasan körbejárja a környék összes faluját, hogy bevigye a dolgozókat a debreceni munkahelyre. Ennél a nagy erőfeszítés és nagy lazítás váltakozásából álló életvitel jobbnak tűnik. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a minimálbér sem valami magas, és a munkahely maximum 85%-ot térít meg a húszezer forint körüli buszbérletből (ha egyáltalában megtéríti), akkor beláthatjuk, hogy a józan számítás nem a debreceni munkahely mellett szól.

Életmódminták és mentalitás tekintetében is eltér egymástól a helyi társadalmak centruma és periferiája. A perifériához tartozó családok sajátos, a többségtől eltérő életmódja és mentalitása nem felelőtlenséget jelent, ahogy a többség vélekedik a szegények életviteléről. Sőt sajátos forrásfelhasználási, azaz termelési, takarékosági és felhalmozási stratégiák szolgálnak a szegények esetében a túlélést. A napszámos-munka csak tavasztól őszig tart, és ezért a tél mindig nehezebb. A télre készülni kell. A napszám az általunk vizsgált családokban általában oly csekély összeget jelent a nagycsaládok létszámához viszonyítva, hogy még akkor sem tart fél óránál tovább, ha a férfiaknak pár pohár hamisított bor is lesz belőle a sarki kocsmában. A napszám kézhezvétele után ugyanis a bevásárlás következik: kenyér, zsír vagy szalonna, liszt, tészta, a konyhakertben meg nem termő zöldség, ritkán csirkefarhát. A napszámos családok étrendje nem változatos. Az asszonyok minden nap főznek, de csak egytálételt: rendszerint tésztát („laskának” hívják) krumplis, diós, grízes változatban, esetleg húslevest csirkefarhátból, főzeléket a kertben megtermő paszulyból, paprikás vagy savanyú krumplit, gyakran „semmivel”. Ha olcsó húst tudnak szerezni nagytelben, ahogy a 2. eseteleírás szereplőjénél látjuk, akkor azt beteszik a hűtőszekrénybe, amelynek levették a mélyhűtő ajtaját, hogy az egész hűtőtérben fagyasszon. A régi Szarátov hűtőszekrények meglepően jól bírják.

A hagyományos életformát pontosabban követő családok, ha tehetik, mert van megművelhető kiskertjük, a napszámot kiegészítik saját termeléssel. Ennek eladásából lesz a gyerekeknek téli ruha. A téli fel-

készülés másik része a fent leírt étrendhez igazodik. Nagy tételben vásárolnak lisztet, zsírt, tésztát, krumplit, hagymát, fűszereket. A téli felkészülés másik részét a tüzelő beszerzése jelenti. A férfiak szerencsésebbje ezt is napszámból szerzi, az erdőgazdaságba járnak fát vágni vagy tuskózni részesedésért (két fuvar fa kitermelése után kapnak egy fuvar fát). A kevésbé szerencséseknak esetleg az önkormányzat megveszi a fát a gyermekvédelmi támogatásból. Ha ez sem megy, akkor elmennek az erdőbe „gallyazni”, azaz összegyűjtik a „dögfát”. Ha nagyon szűkölködnek télen, a bagamériek például kimennek tallózni a torma-földekre. A gallyazást és a tallózást szigorúan tiltják, büntetik, a megfigyelt elkövetőket a mezőőr jelenti a rendőrségnek, és mire hazaérnek, már ott is van a rendőrautó. A kiszabott büntetés pénzbírság, amit behajthatatlanság esetén börtönbüntetésre váltanak át. A tallózást ritkán a gazdák megengedik a legjobb napszámosaiknak.

A téltre való felkészülést viszont csak azok tudják megtenni, akik vagy több kenyérkeresővel rendelkeznek (az asszonyok ugyanúgy eljárnak napszámba, mint a férfiak, és a nagyobb gyerekeket is elszegődte-tik), és/vagy a szomszédsági és családi reciprocitáson alapuló kapcsolatokat is forrásként tudják használni, és/vagy – de nem utolsósorban – a szociális ellátásokból is részesülnek. Az 1. esetleírást nem azért iktatom ide, mintha tipikus példát mutatna, hanem egyrészt azért, mert bemutatja az összes olyan túlélési stratégiát, amit egyáltalában alkalmazni lehet a nagyon kevésből élés során, másrészt bemutatja azt az ideált, ami a helyi közvéleményben él arról, hogy a szegényeknek hogyan kellene élniük. Harmadrészt ez az eset bemutatja a napszámoslét „felső peremét”, később pedig ki fogunk térni az „alsó peremre” is.

1. ESETLEÍRÁS: HAJNI

A kérdezettre az egyik interjúalanyunk hívta fel a figyelmünket. Hajni, a kérdezett az első mondataiban elmondta, hogy ők nem szegények, sőt gazdagok, mert mindent megad számukra az Úr, amire szükségük van.

HÁZTARTÁS/CSALÁD

A családba öten tartoznak:

Zsolt, háztartásfő, 32 éves, 8 ált., munkanélküli;

Hajni, feleség, 31 éves, ruházati eladó szakmunkás, gyermeknevelési támogatáson van

Zsolti, gyermek, 9 éves, 4. osztályba megy

Ervin, gyermek, 6 éves, óvodás

János, gyermek, 4,5 éves, óvodás

MÚLT

Hajni 1,5 éves korától volt állami gondozott. Debrecenben volt cse-
csemőotthonban, majd 14 éves koráig Komádiban nevelőotthonban.
Ezután kollégiumban lakott Debrecenben. Édesanyjával 13 éves korá-
ig volt kapcsolata, ma is leveleznek. Az anya Dunántúlon lakik a soka-
dik kapcsolatában. Intézeti nevelésbe Hajni azért került, mert az anyja
akkori élettársa nem tudta őket elfogadni. Van egy nővére, vele tartja a
kapcsolatot. A nővére 5-6 éves volt, amikor bekerültek. 3 éves korá-
ban emlékszik először, hogy meglátogatták. A nővérével mindig leve-
leztek. Ő korán férjhez ment, van két fia, Hajni öhozá járt ki az isko-
lai szünetekben, sokat segített neki a fiúk nevelésében. 18 éves kora
után dolgozott a szakmájában, eladóként. 19 éves volt, amikor Zsolt-
tal megismerkedtek. Jött a baba, akkor összeházasodtak. 2 hónapr-
rá született meg a nagyobbik fia. 10 éve élnek együtt. Hajni mélyen
hívó, keresztelve katolikusként van, de a református egyházköz-
ségbe jár. A hitestvérek nemigen segítik, ő nem is kér, mert nem érzi szük-
ségét. A szeretetet tartja a legfontosabbnak, ezért nem érzi, hogy szűköl-
ködnének.

Zsolt nyolcgyerme-
kes család nyolcadik gyereke, emberemlékezet
óta a településen élnek. Apja gazdálkodó volt, lovakat tartottak. Apja
80 éves, anyja 70 körüli. Zsolt a savanyítóban dolgozott 2-3 évet, az-
után Debrecenben biztonsági őrként, majd a helyi tsz-ben vállalt mun-
kát. Egy éve lépett ki, négy év után, mert „nem egyezett a főnökkel”, az
ugyanis csak hét órát fizetett ki neki, miközben 10 órát dolgozott. Az-
óta munkanélküli.

JÖVEDELEM

Hajni: gyermeknevelési támogatás 19 950 Ft + családi pótlék
21 300 Ft, gyermekvédelmi támogatás 13 800, Zsolt: aktív korúak rend-
szeres szociális támogatása 15 260 Ft.

Összesen: 70 310 Ft, 5 fő, 14 062 Ft/fő

Jövedelemkiegészítés: Művelik a házhoz tartozó kiskertet, Zsolt
jár napszámba (ennek bérét viszont nem adja haza, mert ő is gazdál-
kodni szeretne, mint az apja, lovakat akar venni). A gyerekek miatt
Hajni nem tud napszámba menni, de a szomszéd idős néni rendszeren
hívják segíteni a házimunkában. Ezért nem pénzt adnak, ha-
nem élelmiszert (lásd később).

Kiadások: Napi 2 l tej, mert a gyerekek szeretik. Most már van zöldség, gyümölcs, nem kell annyi tej. A tejkrémes szeletet Hajni legfeljebb egy héten egyszer tudja megvenni. Inkább süt, de már az is sokba kerül. A szülinapi tortát mindig megsüti. A nagymamától is kapnak kicsi édességet a gyerekek.

Ruha: Mindig, amire szükség van. Mind a három gyereknek most szandál kellett, de nem tudta mindnek megvenni, mert a középsőnek betét kell, és a betétes szandált már nem tudta megvenni, 6-7000 Ft lett volna. Úgyhogy a középső gyerek most vagy meztláb jár, vagy vékony cipőben, amibe Hajni beleteszi a betétet. A felnőttek maguknak nem vesznek, csak kapnak ruhát.

Építkeztek: 1997-ben kezdték szociálpolitikai kedvezménnyel, a harmadik gyermek már útban volt. 1999-ben kapták meg a lakhatási engedélyt. 2,5 szoba komfortos ház, a fürdőszobának csak a helye volt az átadásakor. Sokat dolgoztak ők is rajta. A ház átadásának évében Hajni megszakította a gvest, visszament dolgozni, és így kapott 300 000 Ft végkielégítést, abból fejezték be az építkezést. A fűtést még nem tudták teljesen megoldani, vaskályhák vannak 3 helyiségben. Bekeríteni nem tudták. Korábban volt tormájuk, akkor még jobban álltak, a kerítéshez az anyagot megvették, de a „megcsináltatást” nem tudják kifizetni.

Fűtés: A felnőttek a télen fáztak, de a gyerekeknél mindig meleg volt. Olyan nagy volt a hó az idén, hogy nem tudtak kimenni az erdőre fáért. Most Hajni vett fát, 15 ezer forintért, felvágta, most rakják be a gyerekekkel.

A *bútor* még hiányos, a gyerekeknek van ágyuk, asztaluk, más nem. A felnőttek szobájában is csak a szekrényoszor van, az ágy és a tévé, az üres szobát lomtárnak tartják.

Gyógyszer: Erre mindig jutott. Ezt is az Úrnak köszöni Hajni. Ugyanis a gyerekek nem voltak annyira betegek, hogy komoly gyógyszerek kellettek volna. „Ezért kell úgy ennie a gyerekeknek. Nyáron igyekszünk betankolni a vitamint.”

Könyvek a gyerekeknek: Szokott venni a gyerekeknek az óvodában, részletre. Az idén nem tudta megvenni a nagyobbik fiúnak a kötelező olvasmányokat, csak kölcsönkérte ezeket. Délután csendes pihenőnél olvas a gyerekeknek. Könyvtárba jár.

Eljárni szórakozni, társaságba: A hittestvérekkel beszélget néha, de komoly barátja nincs. Nem is kíváncsiak a többiek, hogy mi van vele. „Megkérdezik, hogy vagyok, de a választ meg sem várják, már mennek is.”

Magyarázza a pozitív gondolkodás előnyeit: „Nem mindegy, hogy

az ember egy fél pohár italra azt mondja-e, hogy félig üres, vagy félig tele van.”

Nyaralás, kirándulás: Most is 6000 Ft lenne a nagyobbik fiúnak az iskolai kirándulás, de még ha ki is tudná fizetni, nem tud ruhát adni a gyerekekre, ami megfelelné.

Holnapi menetrend: Reggel $\frac{1}{4}$ 5-re kimegy leszedni az ajánlott meggyet. Hazamegy, mire a férjének reggelit kell csinálni. Azután kellenek a gyerekek. Van lovuk, más jószáguk nincs, azt abrakolni kell. Ha van valami munka a környéken, elmegy, ha nincs, otthon végzi a házimunkát.

TÁRSAS TÁMOGATÓRENDSZER

Most cseresznyét tett el. Nekik nincs gyümölcsfájuk, a szomszédok fájáról szedte le felesben. Meggyet is csak így tud szerezni, megvenni nem tudná, 150 Ft kilója. A házat a régi telekre építették, így viszont eltűnt a konyhakertjük, most felásott egy részt, tett bele karalábét, szárazbabot, paradicsomot – nem kellett venni palántát, mert a szomszédoktól és az anyósától kapott. Olyan sokat kapott paradicsompalántát, hogy tovább is tudott adni. Csak dughagymát vett. A környéken lakók szólnak, ha van valami munka. A szemben lakó néni például tojást ad a segítségért, így tojást nem is kell vennie. Azt csinál a férjének reggelire, Zsolt hatot is megeszik, az sok pénz lenne. Arrább is lakik egy néni, ha valami munka van, Zsoltot vagy őt hívja.

„Mi nem iszunk, nem dohányzunk. Ha az uram elmegy disznót fogni, úgy szokás, hogy italt adnak, de az neki nem kell. Akkor valami mást adnak, a múltkor például egy kis kakast adtak.” Anyósához is mennek segíteni, akkor is kapnak, ami nekik nincs. „Nehéz, de minden megvan.”

Az intézetről: Hálás az intézetieknek. Akkor borzasztó volt, mert akkor nem volt senkije. Most már saját családja van. Mondták, hogy miért vállalja a harmadik gyereket. „De ha adja az Úr...”

Nem érzi magát szegénynek, nem érzi, hogy változott volna az élete. Ha a férje elmenne dolgozni, akkor könnyebb lenne. (Nem akar?) Akaratos a férje. Meg nem látja be, hogy ha a gyerekek kell valami, azt meg kell venni.

Segítség a polgármesteri hivataltól:

Sosem kért, a gyermekvédelmi támogatáshoz a papírt az óvodától kapták. Kiírták az óvodában, hogy lehet kérvényezni a térítési díj csökkentését, azután adták a gyermekvédelmi támogatást, és abból vonják a térítési díjat. Akkor még csak egy gyerek járt. Sok volt a térítési díj, mert nem volt 3 gyerekük. Most is látja, hogy másnak is sok, akinek

csak 2 gyereke van. Most már viszi mind a két gyereket az óvodába, mert ott kapnak meleg ételt, és ő nem mindig tud főzni. Vagy itt, vagy ott van kis munkában, a férje meg napszámban van, magának nem főzne, de a gyerekek kapjanak meleg ételt. Ha a gyerekek iskolában, óvodában vannak, akkor csak este főz, legtöbbször egytálételt. Most nyáron, mikor a gyerekek itthon vannak, „vigyázni kell, hogy nekik legyen meleg étel”. Tegnap savanyú krumplicevest főzött „minden nélkül”. Van még diója, mert az egyik szomszédnak segített felszedni, így van minden évben egy zsák dió. Úgyhogy volt diós laska. (Honnan tud ennyi mindent főzni?) Magától tanulta.

(Nem jutott eszébe, hogy *kérjen segílyt*?) Ha elmenne a férje dolgozni, akkor a bejövő 100 000 Ft-ból jobban ki tudná fizetni a számlákat, mert az okoz gondot. Tudtak annakidején mosógépet venni, de a tévé fekete-fehér és százéves, hűtő van, villanybojler van, de igyekeznek vele spórolni, mert sokba kerül az áram.

Hivatalos ügyek: Ő intézi. Változóak a tapasztalatai. Van, hogy az emberek úgy viselkednek, mintha ő senki lenne, mert az ott ülő hivatalnok könyvelői szakmát végzett.

Iskola-óvoda:

A kicsi nem szeret óvodába járni, nem tudták vele megszerettetni. „Mindegyik gyerek más.”

Családsegítő:

Csak ismeri. Ide jár a szomszédokhoz (ahol beszélgettünk). „Van, akik tényleg borzasztó körülmények között élnek, de főleg cigányok. De a szülők is tehetnek róla, mert isznak, dohányoznak, abból kijönne egy kenyér vagy doboz vaj.” Ő egy paradicsomot két kenyérre tesz, vékony szeletekre vágja, úgy teszi a gyerekeknek a kenyérre.

Hogyan emlékezik vissza a nevelőotthonra? Sokat köszönhet a nevelőknek, akik úgy szerették, mint a szülők. Nem szerette, akik szigorúak voltak, mert sokat „kapott” igazságtalanul. Jó kislány volt. Sosem csinált rosszat, nem lopott. Sok rossz volt, de igyekszik a „jót kivenni belőle”. Volt egy tanárnő, akihez ki is járt, annak sokat köszönhet.

Igyekszik a gyerekeinek megadni, amit ő nem kapott. Sokat játszik a gyerekekkel.

JÖVŐ

Sok minden kellene, de nem érzi a nagy hiányt, „csak ami szükséges, az legyen meg”.

Hajninak sokféle „tőkéje” van, sokféle, valójában az összes lehetséges forrást és túlélési stratégiát tudja használni. Csak felsorolásszerűen:

- a korábbi bőségesebb évekből életük tárgyi feltételrendszere rendelkezésre áll;
- szinte minden lehetséges szociális ellátást és támogatást megkapnak;
- Zsolt rendszeresen jár napszámba, tiszteletre méltó munkakultúrát hozott gazdálkodó családjából;
- Hajni is komoly háztartás-gazdálkodási és munkakultúrával rendelkezik, aminek alapjait (és főleg a tanuláshoz szükséges készségeket) intézeti évei alatt sajátította el; az összes takarékosági stratégiát ismeri: minden nap főz; tétre befőttet tesz el; nyáron megveszi, felvágja és elrakja a fát; a háztartásvezetésben prioritásai vannak, racionálisan gazdálkodik;
- a családi, szomszédsági és egyházközi kapcsolatrendszerek támogatják őket, mert nekik is van mit adniuk, és megbízhatóak (a bízalom is tőke);
- vannak információik, amiket ki tudnak használni (Hajni például visszament dolgozni, hogy megkapja a végkielégítést);
- tőkeként vehetjük számba Hajni mély vallásosságát is, ami lehetővé teszi a kétségbeesés elkerülését a legszigorúbb önmegtartóztatás viszonyai között.

Az eset azért is érdekes, mert amikor a települések szakemberei a szorgalmat, igyekvést, takarékoságot, beosztást, józanságot kéri számon a rászorulókon, akkor az ilyen családok lebegnek a szemük előtt. Közben viszont elfelejtkeznek arról, hogy milyen sokféle tőke kell ahhoz, hogy valaki a kevésből is sokat csináljon. És arról sem szabad elfelejtkeznünk, amiről később még lesz szó, hogy egy adott szomszédsági közösség hány ilyen családot tud eltartani.

A szegények többsége nem rendelkezik ilyesfajta tőkékkel, vagy sokkal kevesebbel rendelkezik.³⁵ Emiatt sokkal kiszolgáltatottabbak a hiánynak és a bizonytalanságnak. Életmódjuk és mentalitásuk alkotó-

³⁵ A rendelkezésre álló és megszerezhető tőkék felmérése a szociális munkások tevékenységében a hatékony gyakorlat alapfeltétele lenne.

elemei egyrészt a sajátos viszonyok közötti túlélést szolgálják. Például a rövid időtávban gondolkodás és az alkohol a bizonytalanságból következő szorongást csökkenti. Az oly sokszor a szegények felelőtlen-ségének bizonyítására hozott érv a „nagykanál ünnepéről”, amikor a „*segélyosztáskor minden van, csoki és kóla és csipsz a gyerekeknek, még akkor is, ha másnap nem lesz mit enni*”³⁶, arról szól, hogy a hétköznapiak monoton szűkösségét meg kell szakítaniuk az ünnep pillanatainak.

Másrészt ez a mentalitás – a mindennapok szűkös idejébe való bele-tapadás – a szocializációs tapasztalatok következménye. Nehéz például a stabil munkaviszony szükségességéről és előnyeiről beszélni ott, ahol már felnőtt egy olyan nemzedék, amelynek a szülei sem rendelkeztek ilyennel. Ugyanígy nem egyezik a kérdezettek tapasztalati hátte-rével, ha az időskori nyugdíjaslét biztonságáról beszélünk, hiszen nem vagy csak elvétve található körökben nyugdíjas korú. És nem sok ha-szonnal jár a „kevés gyermek – kevés gond” filozófiát hangoztatni ott, ahol a család stabil jövedelmei a gyermekek után járó ellátásokból áll-nak, az átmeneti segélyek elosztásánál nyilvánvalóan első szempont, hogy hány gyereke van a családnak, és azok milyen problémákkal küsz-ködnek, miközben a csak kétgyerekes szegény családok nem kapnak például napközidíj-kedvezményt, és reményük sincs arra, hogy szoci-álpolitikai kedvezménnyel házat építhetnek. És nem utolsósorban a szegényeknek évezredes tapasztalatai vannak arról, hogy hány eleven gyermek, illetve mekkora családnagyság kell ahhoz, hogy a legmosto-hább körülmények között is túléljen a család. A gyermek nemcsak a szociális ellátások miatt jelent megélhetési forrást, hanem a vizsgált településeken megjelent a gyermekmunka is. A legszegényebb csalá-dok, ha a felnőttek munkaerejét nem is tudják eladni, de el tudják adni – igaz, sokkal olcsóbban – a gyerekekét. Az iskolából való lemorzsoló-dás oka – a gyermekvédelmi felelősök megfigyelése szerint – gyakran egyszerűen az, hogy a napszámos családok kénytelenek már a 10 éves kor körüli fiaikat munkába küldeni, és a 10 éves kor körüli lányok munkaerejére is szükség van. Ha az anyák el tudnak menni napszám-

³⁶ Erről részletesen szól a következő tanulmány: Kozma Judit: *A szegény-ség pszichológiai vonatkozásai*. Esély, 2003, 2. sz., 15–30. o.

ba, ilyenkor ők vigyáznak a kisebbekre. A túlélés kényszere nagyon szigorú forráskezelési technikákat követel.

Az eddigiekben csak elvétve utaltunk a cigány és nem cigány kérdezettek közötti különbségekre. Tettük ezt azért, mert a cigány és nem cigány napszámos családok között kevesebb a különbség, mint az azonosság. Az általunk kérdezett szegény csoport több mint a fele cigány származású, ami nem azt jelenti, hogy az adott településeken a mélyszegények többsége cigány. A mintavétel nem volt reprezentatív, de nem is volt a kutatás célja a reprezentatív mintaválasztás, mivel inkább a belső viszonyokat akartuk megismerni, és a fenomenológiai módszerrel dolgoztunk. Ennek ellenére szimptomatikus, hogy a kérdezettjeink közé bekerült legnehezebb helyzetűek mindegyike cigány. De a cigány származás nem egyértelműen jelzője a legnehezebb helyzetnek, mert a cigány családok jó része rendelkezik olyan munkakultúrával (ez is a két világháború közötti mintákat követi), ami lehetővé teszi a napszámosviszonyba való beilleszkedést, az önellátásra termelést, továbbá – bár ők is a cigányközösség keretein belül mozognak, de kapcsolódnak a jobbmódúakhoz is – tudják használni a nagycsaládi, szomszédsági és vallási közösségek reciprocitáson alapuló támogatórendszerét (mint a 3. esetleírásban szereplő nagycsalád).

De ezek a tőkék is alá vannak vetve a piaci viszonyoknak. A napszámosok legnagyobb ellensége a munkaerőpiaci túlkínálat, ami a fekete-munka piacán is megjelent. Ha nincs elég munka, akkor a szűkös szociális ellátások nem biztosítják a túlélést. A fent emlegetett munkakultúrát is csak akkor lehet megszerezni, ha az ember hozzáfér a munkához. A munkaerő fenntartása is csak akkor sikerülhet, ha van elég munka. Ahol nagyobb a konkurencia és kevesebb a munka, ott nem lehet élni például a fent már leírt túlélési stratégiákkal sem. Nincs télre felkészülés, csak éhezés, amitől a felnőttek olyannyira legyengülnek tavaszra, hogy nemigen kellene a gazdáknak (főleg, ha jobbat is találnak). Sok panaszt hallottunk arról, hogy mennyire rossz a napszámosok fizikai állóképessége: nem tudnak már tíz órát dolgozni egyhuzamban. A „kommenció” sem jár mindenütt, csak ahol nem olyan nagy a konkurencia. Sokszor van hát, hogy a munkás éhesen kezdi az első napot, és vagy kibírja estig, amikor vehet ételmezt, vagy nem. A nehéz fizikai munka végzése közben pedig nem lehet megerősödni. A rossz

munkásra nem lehet rábízni a szerszámokat, és főleg nem a munkagépeket.

A munkaképesség elvesztésének veszélyére figyelmeztet az is, hogy a mélyszegény családok legelesettebbjeiben sokszor már csak a nők és a gyerekek kapnak munkát. A férfiak otthon ülnek. Ahogy egyik interjúalanyunk, egy szociális munkás mondta: *„Nagyon sokszor előfordul, hogy az apa marad otthon a gyerekekkel, az anya elmegy dolgozni, akkor is, ha már állapotos. Megy és ássa a krumplit, szedi az uborkát, vagy bármi. (Miért az anya megy el?) Nem adnak kevesebbet a nőknek, hanem az érdektelenség. A férfinak ez így tökéletes, hogy ő otthon van. A gyerekekkel persze nem foglalkozik, a nagyobb gyerekekre ráhagyja a többi, ő meg elmegy a kocsmába, kártyázik vagy szomszédol. (Mi az a „szomszédolás”?) Unatkozunk, ne legyünk otthon, ülünk egy szobában húszan-harmincan, jó hűvös van, nézzük a tévét, közben jól elbeszélgetünk. A gyerekek meg ott kint nyugodtan lehetnek, nem foglalkoznak velük egyáltalán. Az a lényeg, hogy ők jól elvannak, nem zavarja őket semmi. Nincs életcéljuk. Ha kérdezed, miért nem mennek dolgozni, akkor azt mondják, hogy nem jár erre olyan autó, amelyik keres ilyen embereket, hogy elmenjünk dolgozni. Hiába mondom, hogy a munka után menni kell, azt keresni kell.”* A kolléganővel ellentétben nem gondoljuk, hogy a férfiak otthonülésének az érdektelenség lenne az oka. Tapasztalataink szerint a napszámoslétnek sajátos „etikettje” van. Valóban arról van szó, hogy ha „nem hívják őket”, ők hiába mennek „munkát koldulni” (saját kifejezésük). Egy idő után feladják, vagy meg sem próbálják, mert látják a többiek példáján, hogy hiába. Amit a kolléganő érdektelenségnek nevez, az szerintünk inkább rezignáció.³⁷

³⁷ „...A tünékeny munka piacának függvényében felveszik, majd félredobják az embereket, akik ettől a piactól függenek, ettől függ az életük, de a piac nem függ tőlük; már gyakran egyáltalán nincs rájuk szükség, és nem is lesz többé, csak vegetálnak, fiatalon, a határtalan ürességben, és lealacsonyítónak érzik ezt az ürességet. És mindenki láthatja, hogy az élet ettől kezdve milyen rosszul bánt velük, hogy ettől kezdve senki sem könnyít a gondjaikon, sőt. És mindenki láthatja, hogy az ember kizsigerelésén is túl van még rosszabb is: a kizsigerelés teljes hiánya; hát akkor hogyan is ne látná be az ember, hogy a nem kihasználható, a még kihasználásra sem méltó, az önmagukban is haszontalan tömegek okkal reszketnek, és reszkehetnek a tömegben minden egyes ember? ... Van-e

Ebből a szempontból is fölértékelődnek a szociális ellátások, amelyeknek ez esetben egyértelműen van szerepe a munkaerő fenntartásában, ahogy azt később a társadalmi védelmekről szóló részben látni fogjuk. A mai napszámosok sajátosan modern forrásfelhasználási technikákat alkalmaznak, igyekeznek „több lábon állni”, erről szól a napszám és a szociális ellátások kombinációja. A baj csak ott van, hogy a szociális ellátások jövedelemfenntartó képessége nagyon csekély, a napszám pedig nagyon bizonytalan.

A napszámosréteg „felülről” és „alulról” is nyitott. Egyrészt a napszámoslétbe való lesüllyedés veszélye a települések kisbirtokos termelőit is veszélyezteti. Nincsenek tartalékaik, így képtelenek ellensúlyozni a mezőgazdasági termelés hullámszásából adódó problémákat. Kiszolgáltatottak a felvásárlóknak, annyiért kell eladniuk a terményt, amennyit adnak érte, nincsenek alkupozícióban. Két évvel ezelőtt a vizsgált településeken a gazdák egy részének például elvitte a termését a belvíz, jó páran annak következményeit nyögik máig is. E családok egy részét már csak egy hajszál választja el a napszámoslétbe süllyedéstől. Ugyanígy lecsúszottak a városokból menekülők, akik esetleg szakmunkások, mint a 4. esetleírás szereplői, vagy a 3. esetleírásban szereplő egyik kérdezt.

Másrészt a napszámosok egy része – segítséggel – fel tud kapaszkodni a kisbirtokos termelők közé, ők azok, akik a szociális földprogramokból képesek voltak megfelelő jövedelemre szert tenni. Ők azok a szerencsések, akik rendelkeznek ehhez megfelelő munkakultúrával és kapcsolatokkal. Ebbe a csoportba tartozik az 1. esetleírásban szereplő házaspár is, akik nyilvánvalóan rendelkeznek olyan tőkékkel, amik lehetővé teszik a kistulajdonosi létbe való felemelkedést.

A napszámosok közül azok vannak a legjobb helyzetben, akik csak néhány éve váltak munkanélkülivé vagy kerültek rokkantnyugdíjba (mint a 3. esetleírásban szereplő klán egyik családfője, aki csak néhány éve került rokkantnyugdíjba a MÁV-tól), és még az inaktívvá válás előtt

haszna az olyan életnek, amely nem hajt hasznot a profitnak? ... És amikor felfemerül ez a kérdés, úrrá lesz rajtunk az alattomos félelem és a rémület, mert látnunk kell, hogy az emberi lények nagy része haszontalannak ítéltetett. Nem középszerűnek, nem méltatlannak, hanem fölöslegesnek. És ennél fogva kártékonyak...” Viviane Forrester: *Gazdasági horror*. Kossuth Kiadó, 1998, 19. o.

képesek voltak megteremteni a megfelelő életfeltételeket. A napszám-ból ugyanis legföljebb csak a mindennapi betevő jön ki, nagyobb beru-házásra nem jut. Úgyhogy az albérletben vagy önkényesen elfoglalt la-kásban lakóknak (ilyenekkel is találkoztunk) reményük sincs arra, hogy önerőből saját otthonhoz tudjanak jutni.

A „LÉT ALATTI LÉT” TÁRSADALMA

A napszámosréteg „lefelé” is nyitott, lehet még lejjebb csúszni, a „lét alatti lét” páriái közé. A 2. esetleírás azt példázza, hogy miképp halmo-zódnak az esélytelenségek, ahogy lefelé haladunk a napszámoscsoport rétegeiben.

2. ESETLEÍRÁS: GYÖNGYI

Az esetben szereplő klienst a velük készített interjúban többször említették a település szociális szakemberei, ezért választottuk ki in-terjúalanyunk. A szakemberek véleménye szerint a település szegényei közül egyike a legnehezebb helyzetben lévőeknek. Négy gyermeke van, nagyon alacsony jövedelemből élnek, a kérdezett időnként rákényszer-ül a kamatos pénzre, ami miatt reménytelen helyzetbe kerül. Már nem merik odaadni neki a gyermekvédelmi támogatást, mert elveszik tőle az uzsorások. Ezért a családgondozó kezeli a pénzt. Komolyan gondolkodnak a gyerekek intézeti elhelyezésén. Télen Gyöngyi a sze-méttelepről összeszedett műanyag zacskókkal fűtött, mert megfagy-tak volna. Meleg nem volt, de a gyerekek olyan bűdösek voltak a füst-től, hogy az óvodában, iskolában kiközösítették őket. A családsegítő ekkor, az iskola és az óvoda jelzésére kereste fel a családot. Gyöngyi egy darabig próbált kódósítani („Minden rendben lesz, megcsinálom”), de aztán összeomlott, és elmondta a helyzetet: hatalmas kamatos pénz-tartozása gyűlt össze, a férje börtönben van, de így jobb, mert egyéb-ként, ha itthon van, elviszi a gyerekek szája elől a kicsi jövedelmet a kocsmába. Mint az interjúból kiderült, azért próbált titkolózni, mert a családban volt már gyerek intézetben, és rettegett attól, hogy elveszít-heti a gyerekeit. Ahogy a vele készített interjúban elmondta, semmi egybebe nem maradt már, csak a gyerekek.

A beszélgetés előtti nap igazságügyi orvosszakértői vizsgálaton volt, elmondása szerint azért, hogy megállapítsák, képes-e a gyerekeit ne-

velni. Ez nem volt igaz. Az orvosszakértői vizsgálatra azért került sor, mert Gyöngyinek bírósági ügye van. A bírósági ügy, melyben több tárgyalás volt már, a „szocpol-lakás” miatt folyik, amelyben Gyöngyi és gyerekei laknak. A környék legtöbb szociálpolitikai kedvezménnyel épült házához hasonlóan Gyöngyié is úgy épült, hogy nem volt hozzá semmiféle saját erő. Az ilyen helyzeteket rendszerint úgy oldották meg, hogy a vállalkozó jelentkezett a feladatra, kölcsönkértek építőanyagot, aminek az árát azután némi kamattal a felvett pénzből visszafizették. Nos, ez még nem lett volna baj, a házak egy része így is felépült úgyahogy, de a Gyöngyivel üzletelő vállalkozó feketén épített, a házból csak a falak állnak, és be van fedve, az ablakokon és az ajtón fólia, így lakhatási engedélyt nem kaphatnak, a pénz pedig már elfogyott, nincs miből a házat befejezni. A falak már repedeznek, mert nincs alap, és mindent kispóroltak belőle, amit csak lehetett. A vállalkozó, miután Gyöngyi felvette a bankban a pénzt (2,2 millió forintot), az autóban elvette tőle. Nemrég a vállalkozó egy gázrobbanásban meghalt. A pénzt viszont az ügyfeleitől perli a bíróság. Kérdeztem Gyöngyit (aki nyilvánvalóan értelmi fogyatékos és hallássérült), hogy volt-e ügyvédje a tárgyaláson. Nem értette, mi az. Kérdeztem, a tárgyalás előtt odament-e valaki hozzá beszélni az ügyről. Nemmel válaszolt. Egyedül állt a bíróság előtt (amúgy 17 másik vádlott-társal együtt) úgy, hogy csak annyit értett az ügyből, hogy vissza kellene fizetnie a 2,2 millió forintot. Az igazságügyi orvosszakértő nyilván az értelmi fogyatékoságának fokát próbálta megállapítani.

Az interjú során nehéz volt vele beszélni, mert a hallássérültsége és/vagy idegállapota és/vagy értelmi sérültsége miatt általában monologizál, igyekszik kikerülni, hogy kérdést kapjon. Ennek ellenére, ha kellő nyomatékka kérdeztem, megértette, hogy mire vagyok kíváncsi. Hallássérültségén kívül asztmás, az interjú alatt végig kapkodta a levegőt.

Az idősothton helyiségeben beszélgettünk, ez jó volt, mert amikor kint voltunk náluk az interjú időpontját megbeszélni, a gyerekek állandóan szaladgáltak körülötte, figyelni sem tudott, nem hagyott szóhoz jutni, csak monologizált.

A ház egyébként elképesztően mocskos hodály. Három nagy szoba van, a konyhának és a fürdőszobának csak a helye van meg, víz nincs bent. Az első szobát láthatóan nem lakják, bútor sincs benne, a koszos rongyok között egy nagy tál volt, tele disznótüdővel, amit Gyöngyi egy disznóvágásról hozott el hitelbe. A bűz leírhatatlan volt. A másik első szobában csak egy ócska sezlon volt. Az előtt feküdt a földön Sándor, Gyöngyi férje, ájultrészen. A hátsó szobát lakják valamennyien. Az egyik gyerek hangosan kiabált ki a hátsó szobából, hogy néz-

zem meg, milyen kosz van. Nyilván ez valamiféle megkésétt válasz volt a hivatal korábbi látogatásaira. A másik gyerek, Dávid állandóan az anyja mellett volt, hangosan kiabált, rángatta. Gyöngyi láthatóan nem tudott vele mit kezdeni, hol fölkapta, hol letette, hogy azután ismét fölvegye, ami tekintve a gyerek súlyát és Gyöngyi nyilvánvaló alultápláltságát, nem volt könnyű feladat.

A HÁZTARTÁS/CSALÁD ÖSSZETÉTELE

A háztartásban összesen 9 fő él:

Gyöngyi, háztartásfő, 39 éves, házas, de jórészt különváltan él a házastársától, Sándortól, 6 kisegítő iskolai osztályt végzett, gyakorlatilag írástudatlan, gyermeknevelési támogatáson van.

Sándor, 40 éves, Gyöngyi férje, munkanélküli, 8 osztályt végzett, nagyrészt különváltan élnek.

Natasa, a házaspár 22 éves gyermeke, házas Bélával, 16 évesen maradt ki az általános iskola 6. osztályából, gyermekgondozási segélyen van.

Kinga, 18 éves, egyedülálló, 16 évesen maradt ki a kisegítő iskola 6. osztályából, munkanélküli.

Sándor, 8 éves, 1. osztályos a kisegítő iskolában, újra fogja járni az 1. osztályt,

Dávid, 5 éves, óvodás.

Béla, 23 éves, Natasa férje, 8 osztályt végzett, munkanélküli, ellátást nem kap.

Béla, Natasa és Béla gyermeke, 3 éves.

Arnold, Natasa és Béla gyermeke, 8 hónapos.

CSALÁDTÖRTÉNET, FOGLALKOZÁSTÖRTÉNET

Gyöngyiék nyolcan voltak testvérek, a nagyapja muzsikus volt, magyar cigányok, ugyanitt laktak gyermekkorában is. Nagyon szegények voltak, a helyi cigánytelepen laktak putriban. A szülei a faluba jártak dolgozni, tapasztani (vályogvetők voltak), és úgy „hoztak ételt”. Voltak csordások, apja dolgozott a vasútnál is. Egy gyerek Gyöngyi testvérei közül fogyatékosan született, intézetben nevelkedett. Gyöngyi szülei analfabéták voltak. Gyöngyi gyakran volt beteg gyermekkorában, két fiatalabb testvére szívbeteg volt, fiatalon meghalt. A szülők 58-59 éves korukban haltak meg. Idősebb bátyja a börtönben cukorbeteg lett, nyugdíjas, házhoz kötött. Az élő testvéreknek csak három-három gyerekük van.

Sándor úgy vette el Gyöngyit, hogy egy másik embertől volt terhes Natasával. Gyöngyi Hajdúhadházra ment élettársnak egy oláh („sátoros”) cigány család férfitagjához. Az anyósa nem tűrte őt, úgyhogy sza-

kított az élettársával. Sándor vállalta Natasát. Natasa iskolakerülés miatt egy ideig intézeti gondozott volt.

Gyöngyinek sosem volt munkaviszonya, csak a gyermekgondozási segély, ill. a gyermeknevelési támogatás, amit még két és fél évig, a legkisebb gyermek 8 éves koráig kap.

Sándor is nagycsaládból származott, szülei már nem élnek. 1991–92-ig Budapesten dolgozott, kéthetenként jött haza. Akkoriban még jól éltek, Sándor a fizetését hazaadta. 1992 óta munkanélküli, napszámosként dolgozik. Az elmúlt években egyre mélyebbre süllyedt az alkoholizmusba. Mostanában ritkán van otthon, hónapokig Budapesten tartózkodik hajléktalanként. Ott egy fóliasátorban laknak a testvérével és más hajléktalanokkal, vasgyűjtéssel szerzik meg az itálra valót.

Natasa a két gyerekkel van otthon gyermekgondozási segélyen, munkaviszonya sosem volt.

Béla munkanélküli, 2-3 hónapos munkán dolgozott egy vállalatnál, de részes volt, úgyhogy elbocsátották. Regisztrált munkanélküli, most jár le az 1 éves regisztrációja, rövidesen megkapja az aktív korúak rendszeres szociális támogatását.

JÖVEDELMEIK ÉS AZOK FELHASZNÁLÁSA

Gyöngyi: 13 800 Ft gyermekvédelmi támogatás, 13 000 Ft családi pótlék, 19 950 Ft gyermeknevelési támogatás.

Natasa: 9200 Ft gyermekvédelmi támogatás, 11 200 Ft családi pótlék, 19 950 Ft gyermekgondozási segély.

Kinga nem dolgozik, az anyja tartja el.

Sándor nem ad haza pénzt, csak ha otthon van, a napszámból esetleg vesz valamit a gyerekeknek.

Béla napszámba jár, de jövedelmet ő sem hoz, mert alkoholist és erős dohányos.

Gyöngyiék biztos jövedelme tehát 46 750 Ft, ami négy fő között oszlik meg, ha külön háztartásnak vesszük Natasa családját, ami 11 687 Ft/fő. Natasáék biztos jövedelme 40 350 Ft, négy főre, ami 10 087 Ft/fő.

Semmire sem jut elegendő. Súlyosan nélkülöznek. A gyerekeknek sem jut elegendő élelmiszerre, ruhára (Gyöngyi a fia szétszakadt cipőjét is papuccsá vágta szét, mert nem tudott neki másik cipőt venni). Télen a gyerekek betegsége idején sem jutott gyógyszerre, Dávidot decemberben rohammentővel kellett a kórházba szállítani gennyes tüdő- és mellhártyagyulladás miatt. Amikor a két családanya már nem bírja a gyerekek éhes rimázkodását, „kamatos pénzt” vesz fel, aminek a dupláját kell visszaadniuk, ha megkapják a következő havi szociális

járandóságukat, így már a hónap elején sincs pénzük. Gyöngyi most segítséggel kiszállt ebből az ördögi körből (a cigány kisebbségi önkormányzat vezetője megfenyegette az uzsorást, hogy feljelenti, így az engedte a tartozást, aminek egyébként Gyöngyi már a sokszorosát fizette vissza), de Natasának 140 000 Ft tartozása van.

Nyáron valamivel jobb, mert akkor Gyöngyi el tud menni napszámába, de – mivel az alultápláltság és az egyébként is rossz egészségi állapota miatt – egyre kevésbé tud dolgozni, félő, hogy nem talál munkát. A két nagyobb lány nem segít ebben. Natasa maga is alultáplált, rossz egészségi állapotban van, és már várja a harmadik gyereket. Kinga bírná, de Gyöngyi elmondása szerint lusta, sőt időnként a boltban adósságot csinál az anyjának, mert jó ruhákat szeretne. Gyöngyi a kicsi jövedelmet még a konyhakert megművelésével tudja kiegészíteni.

TÁRSAS TÁMOGATÓRENDSZER

Sem a tágabb család, sem a szomszédság támogatására nem számíthatnak, mivel Gyöngyi családjának még élő tagjai maguk is nélkülöznek, a szomszédoktól származó segítség pedig reciprocitáson alapulna, de nincs mit adnia.

KAPCSOLAT A SZOCIÁLIS SZOLGÁLATOKKAL

A gyermekvédelmi támogatást nem kapják kézhez, abból a hivatal a gyerekek napközijét fizeti be, vagy bevásárol, a gyógyszert, a tűzfát veszi meg, ahogy a néha kapott rendkívüli segélyből is (évente maximum négyszer lehet a településen rendkívüli segílyt kapni, az is legfeljebb 4000 Ft).

HELYZETÉRTÉKELES ÉS VÁGYAK

Mikor megkérdeztem Gyöngyit, hogy az utóbbi időben jobb-e vagy rosszabb a helyzetük, mint korábban, minden hezitálás nélkül azt válaszolta, hogy jobb, mert felépült a házuk, és korábban egy kidőlt falú putriban laktak. Ez a legjobb dolog, ami életében vele történt. A következő jó dolog az lenne, ha sikerülne leszállékoltatnia magát. Ez eddig nem sikerült, csak „40%-ot kapott”.

Az esetben a legnehezebb helyzetű családok egyikét látjuk, a nap-számosréteg legalsóit, akiket már csak egy paraszthajszál (Gyöngyi esetében esetleg a bírói ítélet) választ el az ennél is lejjebb lévőktől, a „lét alatti létben” tengődőktől. Most is csak felsorolásszerűen nézzük meg az esélytelenségek halmozódását az esetleírás szereplőinél:

– biztos egy főre eső jövedelmük mindössze 10 000 forint körül van a szociális ellátásokból, de még annak egy része sem jelenik meg pénz-

bevételeként a háztartásban (ezt a kedvezményezettek általában úgy ítélik meg, hogy elvették tőlük a segítyt, lásd az 1. interjú kérdezettjét a II. sz. függelékben);

- a napszámból kevéssé számíthatnak kiegészítésre;
- mivel egyrészt a családot ellátó Gyöngyi egészségi állapota miatt egyre kevésbé képes dolgozni;

- másrészt a férfiak keresményüket nem a család ellátására, hanem alkoholra költik;

- ha a családi bevételt gyarapítaná a férfiak munkája, akkor sem lenne sokkal fényesebb a helyzet, de a gyerekeket nem veszélyeztetné oly mértékben az éhezés, a részeg szülő dühkitörései és az egy szobában elszívott töménytelen legolcsóbb cigaretta,

- ami nyilvánvalóan egyik oka a gyerekek gyakori légzőszervi (főleg asztmás) megbetegedésének.

- A család fiatal nőtagjai közül az egyik rossz egészségi állapottal küszködik, korán szült, 22 évesen már a harmadik gyereket várja, a másik meg nem hajlandó dolgozni, élösködik.

- A család tagjának egy része értelmi fogyatékos, másik része 16 évesen a nyolcadik osztály elvégzése nélkül hagyta el az iskolát.

- A társas támogatórendszerre nem számíthatnak, mivel tágabb családjuk tagjai is nélkülöznek, a szomszédok bizalmára sem építhetnek, mert „hitelképtelenek”.

Ahogy haladunk a szegénység lépcsőfokain lefelé, úgy halmozódnak az esélytelenségek: iskolai karrier törése, betegség, fogyatékoság, rövid élettartam. És a nélkülözések további nélkülözésekhez vezetnek: a fogyatékoság csökkenti a szomszédok szolidaritását és az önvédelem képességét, így nem lehet megvédeni az oly szükséges konyhakertet a tolvajoktól; a rászoruló nem tudja igénybe venni a nagyon szükséges kórházi kezelést, mert nincs hálóinge, papucs, tisztálkodási szerei; a tehetséges gyermek lemorzsolódik a tehetséggondozó iskolából, mert nem tudja a család megvenni a felszerelést, és képtelen kéthetenként tiszta ágyneműt adni neki; a kétségbeesés és a napi robot monotóniája vagy az alkoholizmusba vagy a súlyos depresszióba vezet (lásd az 5. esetleírásban szereplő családot), ami egyenesen visz tovább az öngyilkossághoz. Az interjúk során megdöbbenve tapasztaltuk, hogy az általunk vizsgált családokban milyen gyakori az öngyilkosság, a 46 kérdezett családjában öt esetben fordult elő halmozottan a felmenők és a

testvérek halálának okaként (egyébként ugyanilyen gyakori volt a bal eset is).

Az eseteleírásból az is kiderül, hogy a szegények sajátos kizsákmányolási módjai is a legszegényebbeket veszélyeztetik leginkább. Nem az eseteleírásban szereplő kérdezt mondta el egyedül, hogy a kamatos pénzt akkor veszik fel, amikor már nem bírják a gyerekek éhes sírását, vagy akkor is meg akarják venni a beteg gyereknek a gyógyszert, ha egyáltalában nincs rá pénzük, és az önkormányzati szociális irodából is hiába kérnek, mert már „kimerítették a keretet”. A szociális ügyintézők a legkézségesebben a gyerekek gyógyszerére, szemüvegére, kezeltetésére adnak gyorssegélyt, ami azonnali pénzt jelent, de nagy valószínűséggel időnként akkor is hivatkoznak a rászorulókat a gyerek szükségére, amikor ételre kell a pénz.³⁸ Ugyanígy a szociálpolitikai kedvezményekkel épült házakkal kapcsolatos visszaélések is a legszegényebbeket fenyegetik, hiszen semmi más módjuk nincs jobb lakáshoz jutni, csak a nem egyenes út. A „vállalkozóknak” pedig meg kell érje a munka, azaz nyereségesnek kell lennie az üzletnek, úgyhogy nem lehet beletenni az épületbe mindent, amit kellene. Ezért történt meg nem egy esetben, hogy a felépített ház az átadás után nem sokkal összedőlt.

A feketemunka (a napszám) piacáról is kiszorultak, a „lét alatti lét” páriái már minden kötelékből kihullottak. Esetükben (a kérdezt családok körülbelül egyharmada tartozott ebbe a csoportba) a kirekesztettség okai közül mindegyik megtalálható volt ugyanazon család esetében:

- jövedelmi és fogyasztási szegénység: ezeknek a családoknak az egy főre eső jövedelme havi 0–8000 Ft volt, és a legalapvetőbb szükségleteik sem voltak kielégítettek;

- sem legális, sem illegális munkajövedelmük nem volt, vagy csak nagyon ritkán tudtak feketemunkát végezni, legtöbbször akkor is csak a nők vagy a gyerekek;

- a települések szélén lévő cigánysor „rosszabbik” felén, vagy elhagyott épületben önkényes lakásfoglalóként, vagy még annál is kijebb,

³⁸ Vagy esetleg másra, mert arról is történetek szólnak, hogy a gyorssegély felvétele után „kiszoláriumozva” vagy „kiondolálva” találkoztak a szociális előadók a kérelmezővel. De ez már a helyi szociális mitológia tárgykörébe tartozik, amiről majd később lesz szó.

az erdőszéleken vagy az elhagyott tanyákon élnek; egy részüket bizvást nevezhetjük hajléktalannak, hiszen csak bódében, összedűlt épület udvarán vagy cselédként valamely gazda tanyáján lakik; másik részük túlszűfolt nyomortanyákon tengődik;

- egy részüknek – a gyermekes családoknak – gyakorlatilag kizárólag a szociális ellátások jelentik a bevételt, az idősebbek pedig még abból is kimaradnak;

- a szülői generáció minden esetben (még ha néhányan elvégeztek is közülük pár iskolai osztályt) írástudatlanokból áll, a gyerekek többsége kisegítő iskolába jár, jó részük még 10 évesen sem tud írni, olvasni;

- mindegyikük már születési családjából ismeri a nyomort;

- a nyomor miatt mindegyikük küzd fizikai vagy mentális problémákkal;

- az erőszak mindegyikük életében mindennapos jelenség, ezekből a családokból kerülnek ki a piti bűncselekmények felnőtt vagy gyermek elkövetői, de az áldozatai is; a családon belüli erőszakra utaló jeleket is gyakran láttunk a családok nő- és gyermektagjain;

- ezek a családok bezáródtak és izolálódtak a helyi társadalomban, a szociális szolgálatok sem tudják hathatósan segíteni őket;

- mindannyian cigányok.

A feketemunkaerő-piacról való kimaradásuk okai között a leggyakrabban előforduló problémák az életkorhoz (idősek), a nem megfelelő egészségi állapothoz, az iskolázatlansághoz és a „hírnevükhöz” (korábban nem jól dolgoztak: nem voltak elég fegyelmezettek, elég gyorsak vagy ügyesek) kapcsolódnak. Ezek az okok eredményezik a saját helyzetükbe-zártságot: az önerőből megszerezhető munkajövedelmekhez történő hozzájutás esélytelenségét, és ebből fakad a környezetüknek – az önkormányzatnak, a gazdáknak, a családnak, a szomszédságnak – való teljes kiszolgáltatottságuk. Az egyre nagyobb nyomorban élők már legendás szolidáris kötelékeik sem védik meg, hiszen a nagycsaládi kapcsolatok védőhálója a társadalom ezen szegmensében élők számára többnyire már csak nosztalgia. A családi védőháló is a reciprocitás, a „ma nekem, holnap neked” elve alapján szövődik, és ha nincs mit adni, kapni sem lehet. A napi megélhetésért folytatott harc törvényei sok esetben kényszerű családi elzárkózáshoz vezetnek, amelyet a kirekesztett érintettek többnyire el is fogadnak, sőt – a „miből adjon, ami-

kor neki sincs...” típusú válaszaikból kikövetkeztethetően – mélyen meg is értenek.

Önálló jövedelem hiányában azonban felszínre törnek újfajta, nagyon ártalmas függőségi körök, amelyek a kölcsönkérés-tartozás vonala mentén szerveződnek, és amelyek nagyon sok kiszolgáltatott családot sodornak a teljes ellehetetlenülésbe. Kutatásunk idején minden 1000 Ft uzsorapénz után egy hónapon belül 1500 Ft-ot kellett visszaidézni. Súlyos problémákat vetít előre az, hogy az eladósodás a jövedelemnélkülieket egymással is szembefordítja. Egyetlen interjúalanyunk sem mondta el, egy helyi szakembertől hallottuk először, hogy az uzsorás sok esetben az egyik családnak csak akkor ad hitelt, ha egy másik családtól előbb ők maguk behajtják a tartozást. Ekkor történnek az ablak- és ajtószétzúzások, házfelgyújtások, terrorizálások, verekedések, életveszélyes fenyegetések. A bosszútól való félelem miatt kaptunk arra a kérdésre, hogy *„Mi történt az ablakkal?”* olyan válaszokat, mint pl.: *„Hát itt voltak a kisunokák. Eljöttek, hozzáfogtak, verték, oszt betört. Annyim sincs, hogy be tudjam vágatni az üveget.”*

Az alkalmi munkák világából történő kizáródás problémájának összetettségét jelzi, hogy ez a helyzet nemcsak bezárkózó, statikus életformát alakít ki, hanem egy olyan szocializációs környezetet is felépít a benne élő gyermekek számára, amely a megélhetési módok, értékrendek, túlélési technikák generációs átöröklését kikényszeríti. Különbségeket találtunk a gyermekeket nevelő és gyermekeket már nem nevelő szülők helyzete és esélyei között. A gyerekes családokban élők egyetlen legális jövedelmi forrása valóban a gyermekek után járó ellátások rendszere, így az eredetileg csupán kiegészítő juttatásnak szánt ellátási forma körükben alapjövedelemmé vált. Idős, egyedül élő, cigány interjúalanyunk nyilatkozata szerint *„könnyű a Margitnak (a lányának), mert neki van hat gyereke”*, tehát van miből megélni. A lánya családjában egyébként az egy főre eső jövedelem nagysága körülbelül annyi volt, mint az ő havi 7000 Ft-os jövedelme. Szakember interjúalanyunk véleménye szerint *„...a munkahelyet akarják a gyerekekkel helyettesíteni... Nem is a gyerekvállalás örömeért, hanem a munkahelyhiány miatt.”*

A napszámoslétből is kiszoruló, jövedelem nélküli gyermekes családokban újra tapasztalható a lányok „felértékelődése”, vagyis a kislányok sorsán múlik a család sorsa. *„...bejött egyszer egy 10 éves ci-*

gánylány, hozta az anyja, mert lehet, hogy terhes. Fiatal, szép kislány volt. Mondom neki, neked még szórakozni kellene, hiszen sehol egy apa, senki, anyukádra vinnéd a gyereket. Ó, mondja az anyja, ő már idősebb, hát már szülhet, már nagylány. Vagyis semmi anyagi biztonságuk nincs, és szinte ösztönzi a szülő, hiszen az ő gyereke után megint jön a családba támogatás” – mesélte az egyik védőnő.

Az idősödő vagy idős, gyermeket már nem nevelő családok – mivel korábban többnyire gyermekvédelmi ellátásokból éltek –, kikerültek az ellátottak köréből, és ezzel gyökeresen megváltozott a valamilyen alapjövedelemhez jutási esélyük. A következő ellátórendszer, amelybe bekerülhetnének, a társadalombiztosítás vagy a munkanélküli ellátások rendszere. A társadalombiztosítási rendszer jelenthetne ugyan folytonosságot az ellátásukban (főleg a rokkantsági nyugdíj révén), de ehhez korábban nem tudták magukat megfelelően biztosítani, így ennek méltányos változatában, a 67%-os munkaképesség-csökkenésűek rendszeres szociális járadékában reménykednek. Ez viszont sokuknak nem járható út, mert a „megfelelő százalékot nem érik el”. A munkanélküli ellátások rendszerébe bekapcsolódni közvetlenül nem tudnak, arra „érdemessé” kell válni. Az érdemessé válásig hosszú az út (egy év), ezeknek az embereknek viszont sem elég tartalékuk, sem pedig – ebből következően – elég idejük nincs a „gyalogláshoz”. Az átmeneti és rendkívüli segélyek természetesen nem az ilyesfajta élethelyzetek tartós kezelésére szolgálnak, mégis találoztunk olyan esetekkel, amikor az önkormányzat kénytelen volt az ilyen keretek terhére rendszeres ellátást biztosítani a családnak (vagy az egyedül maradt, többnyire nőnek). Nincs tehát eszköz, amellyel hatékonyan kezelni lehetne az olyan helyzeteket, amelyekhez közvetlenül nem kapcsolható valamilyen jogosultsági címke.

Egyik interjúalanyunk, Magdolna kb. 60 éves, 10 éve egyedül élő cigány nő. Egész életében alkalmi munkákból élt, az utóbbi években ápolási díjat kapott az élettársa után, jelenleg semmire nem jogosult, az önkormányzat méltányosságból havonta rendszeresen 7000 Ft-ot biztosít számára. „...a polgármester megadta azt a 7000 Ft-ot. Én mondtam is neki, én keveslem azt a 7000 Ft-ot, legalább 10 000-re ki tudta volna húzni! 10 000-ből csak jobban tudtam volna kicsit létesülni, de így 7000-ből, hogy tudnám megelégedni magamat? Mert

ha megveszem a fát, miből? Így is van már két-három napja, hogy nem eszek.”

Az éhezéssel minden olyan családban találkoztunk, amely nem tudott a napszámból jövedelemre szert tenni. A gyermekes családokban a szülők éheztek, de elmondásukból következtetve a gyermekek is folyamatosan éhesek (otlétünkör a meggyfa még zöld termését szedték és ették, de láttunk a kezükben poshadt, penészes, szeméttelről gyűjtött befőttet, amelyről már nem lehetett megmondani, hogy milyen gyümölcsből készült). A legnagyobb tragédiának azt tartják, ha a gyerekeknek nem tudnak enni adni. *„Tessék elhinni, sokszor úgy érzem, hogy most már felkötöm magam, mikor annyira sírnak a gyerekek kajáért”* – mondta egy elkeseredett, teljesen jövedelem nélküli apa. Ezekben a családokban a gyermekek általában az ún. cigánypogácsát eszik, amely egy lepényformájú tésztaféle. (Lisztből készül, melyet sóval, szóda-bikarbónával és vízzel kevernek össze, azután valamilyen zsiradékban kisütik.) Ebből törhetnek egy-egy darabot a gyerekek, ha már nagyon éhesek. Ezért is mondják azt, hogy *„ha liszt van, akkor minden van”*.

A legszegényebb cigány családokban a gyermekek táplálásának kétös problémája figyelhető meg. A védőnők szerint ugyanis addig van viszonylagos biztonságban a csecsemő egészsége, amíg az édesanyja szoptatja, de *„amint már nincs kellő anyatej, és hozzá kellene táplálni, teljesen ellaposodik, elsatnyul a gyerek”*. A másik gond, amit a védőnők említettek, hogy ma már az éhezés és a rossz fizikum eredményeként *„van, aki nem szoptat, és akkor kis sovány, satnya, retardált az a gyerek, és amikor eléri a polcon a kenyeret, akkor kikerekedik. Ekkorra már majdnem késő.”*

Az éhezés mellett hiányzik a villanyáram és a víz is. A napszámhoz sem jutó családok mindegyikében ki volt kapcsolva az áram, vizet pedig az ásott kútból húztak, vagy száz méterről hordták vödörben a mosáshoz, főzéshez vagy ivóvíznek. Télen nagyon fáznak, az ablaktalan és ajtó nélküli építményeket egyébként is nehéz fűteni. Az áram hiánya akkor jelenti a legnagyobb problémát, amikor télen korán sötétedik, akkor már hamar be kell húzódni a házba, és mint interjúalanyunk, Magdolna is elmondta, nagyon fél egyedül a sötétben, retteg, hogy valaki rátöri a házat. A másik probléma például az orvosi ellátás

során merül fel, amikor a sötétben a sürgős ellátásra szoruló gyereket, felnőttet nem tudja megvizsgálni az orvos, ezért be kell kéredzkedni egy olyan családhoz, ahol van áram.

A legmélyebb szegénységben élő interjúalanyaink többsége betegség esetén sem fordul orvoshoz. Ennek egyik okát abban láttuk, hogy nincsenek birtokában annak a tudásnak, amellyel felismerhetik a betegséget jelző tüneteket, például említettek fulladást, csomókat a bőr alatt, vizelettartási problémákat stb., ezek viszont csak olyan kontextusban kerültek felszínre, hogy ezek miatt nem tudnak vagy szégyellnek egy-egy adódó napszámba elmenni vagy hivatalos ügyeket intézni. Sokan azt hiszik, hogy ezzel együtt kell élni, mert ez együtt jár az élettel. A másik ok – melyet fentebb már említettünk, de még inkább feltételezés a részünkről –, hogy egyes idősebb kérdeztjeink esetleg tudatosan nem gyógyíttatják magukat, hátha leromlik annyira az állapotuk, hogy rokkantsági ellátásban részesülhessenek.

A felkeresett családok lakáshelyzete híven tükrözi a többszörösen hátrányos helyzettel együtt járó életminőséget mind anyagi, mind kulturális, mind egészségügyi-higiénés szempontból. E családok házai többnyire gyenge állapotúak, sok helyen ablaktalan, ajtó nélküli, netán tető nélküli, romos építmények. Általában 1-2 helyiségből, de maximum háromból állnak, egyikükben sincs se fürdőszoba, sem WC. Csak néhány – az életvitelhez legszükségesebb – bútorral vannak berendezve, de az is előfordul, hogy nincs szék vagy ágy. A bútorok állapotából feltételezhető, hogy vagy saját kezűleg készítették, vagy nagyon használtan szereztek, ill. örökölték ezeket. Az is előfordult, hogy nem bútor céljára készült dolgot, például faládát vagy a szeméttelről elhozott bútorrészeket, például egy ágy rugózatát használták bútorként. A tartós fogasztási cikkek közül a meglátogatott nagyon szegény cigány családokban a televízió a leggyakoribb, de ez is csak néhányuknál fordult elő. A villany a legtöbb helyen tartozás miatt ki van kapcsolva, még ha működne, sem tudnák nézni, úgyhogy ezek is csak a múlt relikviái.

A házakban a legtöbb helyen túlszűfoaltság uralkodik, amelynek leggyakrabban az összeköltözések az okai (bár a sokgyermekes fiatal családokban is hasonló a helyzet). Gyakori, hogy a fiatalok visszaköltöznek a szülőkhöz, ennek általában kettős célja van. Az egyik, hogy az idősödő, többnyire semmilyen ellátásban nem részesülő szülők is élhessenek a gyerekeik számára juttatott állami szociális támogatások-

ból, a másik, hogy gazdaságosabbnak tartanak egy háztartást fenntartani, mint kettőt, vagyis az összeköltözéstől a megélhetési költségek csökkenését remélik. Az összeköltözéseknek van egy másik oka is, amely a vizsgált településen élő hátrányos helyzetű, többnyire cigány lakosság sajátja, hogy a család, amelyben egyetlen kereső sem maradt, kölcsönöket vesz fel, eladósodik, majd a törlesztés és a megélhetés együttes finanszírozásának biztosítása érdekében eladogatja (ha van) még értékesíthető vagyontárgyait, legvégső esetben a házát is. Ezután nincs más esélye, odaköltözik valamelyik rokonához, hogy a hajléktalanságot és annak következményeit elkerülje. Az ilyen családok számára a leszakadási folyamat valószínűleg lezárult, kirekesztődésük tartós, majdhogynem végleges lesz, melyet a szociális szolgálatok önerőből felszámolni nem tudnak. A zsúfoltság azonban számos súlyos problémát keletkeztet mind a költöző, mind a befogadó család egyes tagjai számára, hiszen lehetetlen megteremteni a tanuláshoz, a pihenéshez, a gyógyuláshoz stb. szükséges intim teret, ami ezekben a családokban rendkívül sok konfliktus okozója. A szociális tér, amelyben a családok élnek és nevelik gyermekeiket, nem teszi lehetővé a gyerekek számára a tanulást, egyrészt, mert ezen családok többségében nem fontos ott-hon tanulni, másrészt, mert nem is lehet.

A településen mélyszegénységben élő családok nehézségeiből fakadó kilátástalanságok a gyermekek jövőjére súlyos következményekkel járnak, hiszen a megkérdezett szülők nem bíznak abban, hogy az oktatás segítségével gyerekeik nagyobb eséllyel indulnának a munkaerőpiaci versenyben. Úgy gondolják, hogy a jövőben sem lesz több és jobb munkalehetőség a környéken – és mivel ők cigányok, nekik biztosan nem lesz – így aspirációik sincsenek gyerekeik taníttatására. A „*minek járjon iskolába, úgyszincs munka*”-típusú válaszok a napszám lehetőségéből is kieső családok körében sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint a korábban bemutatott, napszámosmunkából élők között. A munkát sehol nem kapó interjúalanyaink mindegyike analfabéta volt, többségük a nevét sem tudta leírni. Gyerekeik ugyan járnak iskolába, de 9-10 évesen még nem tanultak meg olvasni, számolni.

A napszámból is kizáródott, mélyszegénységben élő gyermeces családokat helyzetük kétszeresen is zárja. Egyfelől zárja a családot a családban, másfelől zárja a családot a településen. Ezekben a családokban a gyermek a legfontosabb kapocs a külvilággal, és sok esetben kö-

zépontja is a külvilággal folytatott sajátos játszma. A gyerek generálja a család társadalmi kapcsolatait, hiszen a családtagok többnyire általa kerülnek kapcsolatba a gyermek „megmentéséért” küzdő társadalmi hálózattal (védőnővel, önkormányzattal, családsegítővel, gyermekvédelmessel, óvónővel vagy tanítóval, orvossal stb.). Ezek a társadalmi szereplők egyszerre hordozzák a család számára a lehetőségeket, de a veszélyeket is, ezért mindkét szegmensben játszmák bonyolult rendszere segíti őket a segítőháló „túlélésében” vagy az abból való profitálásban. A túlélés ebben a közegben akkor tekinthető a legsikeresebbnek, ha a gyermek(ek) a családban marad(nak). *„Én mondtam, hogy nem szeretném, ha a családsegítő rám szállna. Mondom, nincs villanyom, és nekem elkezdik itt a gyerekeket húzgálni, mondom, hát nem tudom, mit csinálok velük. Egy az, hogy iskolába rendszeresen jár a kicsi, tisztaságban megvan a kicsi, úgyhogy azt mondhatom, hogy normálisan eljár a gyerek iskolába, ott hibát nem hiszem, hogy találnának, mert ugye I. (családsegítő) pont volt óvónője is, úgyhogy nincs vele gondom, még ennyiből vagyok izés, és én mondtam B.-nek, hogy nem szeretném, ha a családsegítő rám szállna.”* (Interjúrészlet.) A szülői hivatkozások kizárólag arra irányulnak, hogy bizonygatják a gyermek megfelelő fizikális ellátottságát, hiszen ezek azok a külsődleges, mindenki által felismerhető jegyek, melyek a szülőket egyáltalán még legitimálni tudják és a „gondoskodó” kategóriába sorolják. Nem hallottunk ugyanakkor büszke hivatkozásokat pl. az iskolai felszerelés meglétére.

Analfabétizmusukból, alacsony értelmi színvonalukból, gyerekféléstől stb. következően azonban súlyos problémát jelent, hogy a gyerekeket csak tessék-lássék járatják iskolába. *„Én csak arra tudok gondolni, hogy a cigány családban télen mindenki otthon volt, megyek, hát ti nem mentetek iskolába, nem, mert ilyen hidegben nem küldöm őket, ilyen hidegben elengedjem? Ilyen szinten furcsán szeretik a gyerekeket. Anya, apa otthon volt. Busszal menni, meg várni a buszt? Szereti azt a gyereket, nem küldi ki a hidegbe! Nincsen kötelességtudata, nem úgy van nevelve.”* (Szakemberrel készült interjú részlete.)

A napszámból élőkkel ellentétben ez a kirekesztődött társadalmi csoport többnyire nem a gyermekei munkaerejét tekinti erőforrásnak (hiszen a saját magáé sem az), hanem maguknak a gyermekeknek a

létét, akik a jóléti rendszeren keresztül kizárólagos jövedelemhez, megélhetéshez juttatják a családot. Jól érzékelhető, hogy a családok élet-szervezése a családi pótlék és a gyermekvédelmi támogatások fizetésének havi ciklusához idomul.

Úgy tűnik, a gyerekek világa zártabb a szülők számára, mint a szülők világa a gyerekek számára. A gyermekek ugyanis részt vesznek, bevonódnak a szülők életébe, problémáiba, hiszen a családtagok élete a lakások szűkossége miatt a szemük előtt zajlik. A gyerekek élete viszont nem zajlik teljes mértékben a szülők szeme előtt, mert vagy iskolában vannak, vagy naphosszat az utcán csellengenek hasonló korú sorstársaikkal. Előbbibe a szülő nem tud, utóbbiba pedig nem akar beelátni. A gyerekek idejekorán kénytelenek megtanulni a családban kialakult, sok esetben torz felnőtt szerepeket és viselkedési mintákat, de nincs, aki megtanítsa nekik a saját korosztályuknak megfelelő gyerek szerepeket, amelyekre majdan egészséges felnőtt szerepek épülhetnek.

A felnőtteket számos hátrány éri tudatlanságuk és analfabétizmusuk miatt. Az egyik legsúlyosabb következményekkel járó hátrány a hivatalokkal, támogatórendszerekkel történő kapcsolattartás. Egy embertől, aki nem tud olvasni, nem tud számolni, nem ismeri az órát, a naptárt (nincs is neki), bárki hiába várja el, hogy számon tartson és betartson időpontokat, például, hogy mikor kell bemennie a munkaügyi központba. Egy olyan ember, aki nem tud olvasni, az tájékozódni sem tud tágabb környezetében, így súlyos gondot jelent, hogy a munkaügyi kirendeltséggel nem rendelkező kistelepülések ilyen sorsú lakóinak a legközelebbi városba, ill. nagyvárosba kell utazniuk (pl. a nyíradonyiaknak Debrecenbe, a kokadiaknak, bagamériaknak Létavértesre), ahol nem tudja, hogy mi hol van, és oda hogyan, milyen közlekedési eszközzel juthat el, nem tudja elolvasni az utcanévtáblákat, és ha el is jut, ahová indult, ott megalázó helyzetekbe kerül, mert nem tudja értelmezni és kitölteni a szükséges nyomtatványokat. Ugyancsak gyakoriak voltak a *„hogy mehetnék bárhová, mikor cipőm sincs”* (meg *„csúnya a ruhám”*, meg *„sebes-vörös a bőröm”*, meg *„rendezetlen a frizurám...”*, és sorolhatnánk) típusú válaszok, amelyek azt tükrözik, hogy még nem halt ki az igényesség iránti vágy, az elvárásoknak történő megfelelés hajlandósága, de ennek eléréseért már nagyon nehéz önerőből tenni. Példa erre az is, hogy a legtöbb interjúalanyunk, ha

tudta, hogy megyünk, a legszebb ruháját vette fel (volt, aki öltönyben fogadott, fehér ingben, fekete zakóban és kalapban, közben nem volt a házán tető, kint aludt a családjával az udvaron; de olyan is volt, hogy a fogyatékos gyereket az anyuka felöltöztette abba az egy fehér ing-fekete nadrág ruhába, amelyben rendszeresen viszi az orvoshoz). A legjobb ruhájukba öltöztetésnek egyébként az is oka, hogy a hivatal is elvárja tőlük, hogy „rendesen öltözzenek fel” és tisztelettel tudóan viselkedjenek, ha bemennek valamiért a hivatalba. Ezekhez a családokhoz pedig mi a családsegítő munkatársaival mentünk ki.

A nyomor megváltoztatja a családon belüli viszonyokat is. A kutatás során a családi szerepekre irányuló kérdésekre kapott válaszokból arra lehet következtetni, hogy a „lét alatti létben” élő (főleg cigány) családok életében a nők szerepe felértékelődik, sajátos matriarchátusok jönnek létre. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a családban a nők tevékenységei válnak a fő jövedelemforrássá. Egyrészt a családok legbiztosabb jövedelmét a családi támogatások jelentik, másrészt a férfiak kiesése után a nők még találhatnak napszámot, mert a nőket mindenképpen megbízhatóbbnak tekintik, mint a férfiakat, és sok olyan munka van a földművelés világában, amit női munkának tekintenek (a kapálást, a szüretelést). A női szerephez jobban „illik” a munka koldulása is, hiszen a nők mindig hivatkozhatnak arra, hogy a gyerekeiket kell etetniük, a gyerekek pedig a földműves kultúrában értéket jelentenek. A segélyosztáskor is a gyerekek érdekeire előbb vannak tekintettel a szociális szakemberek, mint bármi más szempontra. És a nők a felelősök a családon belüli problémák, az alkoholizmus, a bántalmazás eltitkolásáért is, pedig ebben a körben ez igen gyakori (látszik az arcokon, testeken). De ha beismerik, akkor elveszítik a gyerekeiket, és azok megtartásáért is ők felelnek.

Az egyszerű testi létfenntartásért folytatott harcuk a többségi társadalom számára érthetetlen cselekedetekben, reakciókban jelenik meg vagy tükröződik vissza, melyek jelentősen erősítik és legitimálják az érdemtelenül vagy önhibássá nyilvánításukat. A leggyakrabban elhangzó vád, amely az interjúk során megjelent az, hogy a várt vagy váratlan pénzeiket egy-két nap alatt – többnyire élvezetekre – költik el, illetve olyan termékeket vásárolnak, amelyeket a társadalom többi tagja számukra luxuscikké minősít. *„A hiper-szuper-modern nadrágpelenka, arra nem sajnálja kidobni a pénzt. Textílpelenkából többet kellene*

használni, de ki tudná mosni, kevesebb kellene belőle.” Vagy: *„...hogy kaptak valamit (pénzt), a gyereket tolt a babakocsiban, úgy 9 körül lehetett, már ott volt a kezében a sütemény és már reggelire azt falták, édességet.”*

Ezek és a számtalan hasonló megjegyzés, amellyel találkoztunk („nem tudják beosztani a pénzt, főleg dolgokra költenek, hamarabb megveszik a drága paradicsomot, mint én”; „én kevesebb fizetést kapok, mint ő, mégis be tudom osztani, sőt több mindenre telik belőle” stb.) bizonyítja, hogy a magasabb társadalmi státusú emberek nincsenek tisztában azokkal a viselkedéssel kapcsolatos következményekkel, amelyeket a mélyszegénység, a „lét alatti lét” vált ki a benne élőkből. Az ilyesfajta irracionális viselkedések csak a többség számára tűnnek irracionálisnak. A napszámosréteg alján elhelyezkedők esetében az ünnep rövid pillanatai annak belátását tükrözik, hogy az éhezést úgysem lehet elkerülni. Ilyen helyzetben pedig a takarékoság nem racionális viselkedés, annál racionálisabb viszont a luxusfogyasztás ünnepi pillanata, amely megtöri a mindennapi nélkülözés monotonitását. Az idézett megjegyzések viszont rávilágítanak arra, hogy a szociális szakemberek és a nyomorgó cigány családok között nagyon ritkán van csak megértés. (Csak olyan esetekben tapasztaltuk ezt, amikor például az anyaság teremtett ehhez közös élményalapot.) Ezt akadályozza a segítők eszköztelensége, tehetetlensége, és félelme attól, hogy szembesülniük kell a lét alatti lét kilátástalanságával.

A legszegényebbek esetében gyakori a piti bűnelkövetés. Ellopják a biciklit vagy a szánkót, amit éppen őrizenlül találnak. Sokszor gyerekek lopnak a nélkülöző családnak. Az egyik település iskolájába például szinte minden évben betörnek, valószínűleg gyerekek. Elvitték a fagyasztott húst a hűtőből, az öreg mosógépet. A piti bűnelkövetést a helyi társadalom sajátosan tolerálja. Az elkövetőket jól ismerik, és időnként az ellopott javakat is meglátják.³⁹ A közbiztonságot ennek ellenére kiválónak tartja, mind a rendőrség, mind pedig a közvélemény. A piti bűnelkövetés leggyakoribb áldozataiban ugyanis maguk is szegények. Az

³⁹ Az egyik önkormányzati tisztviselő mesélte, hogy ellopták a gyereke szánkóját, amire jól láthatóan rá volt égetve a neve. Meglátta pár hét múlva egy szegény család gyerekenél, és mondta az anyjának, hogy adja vissza. Az így válaszolt: „Miért adnám vissza? Van nektek, nincs nektek arra olyan nagyon szükségetek.” Nem is adta vissza.

egyik interjúalanyunk, aki mozgássérült és félig vak testvérével él, és maga is láttássérült és értelmi fogyatékos, mesélte, hogy tavaly a nagy télben a környék megfagyástól rettegő családjai lebontották a fakerítésüket, ellopták a fakaput, még a nyárra félretett babkarókat is elvitték. Erre a testvérpárra az ÁNTSZ hívta fel a családsegítő szolgálat figyelmét, hogy segítségre szorulnak, mert a megfagyástól kell őket megmenteni. Ennek a testvérpárnak a még mozgásképes tagja mondta el, hogy már a kiskertet sem műveli meg, mert: „*Minek? Úgyis ellopják.*”

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a napszámosviszony, miközben kétségtelenül a vizsgált települések társadalmának sajátos integrációs viszonya, az Amartya Sen által leírt⁴⁰ igazságtalan beillesztést jelent, amennyiben a munkásokra nézve rendkívül hátrányos és feltételeiben mélyen egyenlőtlen. Mint láttuk, a napszámosviszonyból „felfelé” kikerülni nehéz, bizonyos feltételek hiánya esetében reménytelen, „lefelé” annál könnyebb. A még tovább csúszáshoz elég, ha a kirekesztettséghez vezető feltételek halmozódnak, például a fő kenyérkereső kiesik (börtönbe megy, mint az 1. interjúrészletben szereplő család férfitagja, vagy alkoholistá, mint a 2. esetleírás főszereplőjének férje, vagy megbetegszik, mint ugyancsak a 2. esetleírás főszereplője), vagy a napszámos egy rossz év nélkülözésének következtében, amit a tartalékok hiányában képtelen ellensúlyozni, annyira elveszíti a munkavégző képességét, hogy már nem kell a gazdáknak, vagy egyszerűen csak kiöregszik a napszámból, „nem hívják már”, és nem tud állandó jövedelemre szert tenni.

Azoktól, akik még a feketemunka piacáról is kiszorultak, megvonja a társadalom az élethez való jogot. A társadalom ezen szegmensében az emberek folyamatosan veszélyeztetettek: az éhség, a legalapvetőbb civilizációs feltételek hiánya, a kezeletlen betegségek és a gyakori fogyatékoság, a társas támogatórendszerek hiánya, sőt a terror a szomszédok részéről és a családban, a szegényeket fenyegető sajátos kizsákmányolási módoknak való kiszolgáltatottság és a devianciák legváltozatosabb formái a legszegényebbek gettóiban a mindennapok velejárói. Ebben a helyzetben legtöbbször az öngondoskodási képességet megvagy visszaszerezni önerőből nem lehet, és tekintettel a csoport bőví-

⁴⁰ Amartya Sen: *Kirekesztés és beillesztés*. Esély, 2003, 2. sz., 3–15. o.

tett újratermelődésére, szembe kell néznünk azzal, hogy van a társadalomban egy olyan réteg, amelynek tagjai esetleg sosem tudnak piacképes munkaerővé válni.

2. Társas támogatórendszerek

A társas támogatórendszereket a gazda-napszámos viszony paternalista kapcsolatai, a nagycsaládi és szomszédsági viszonyok reciprocitáson alapuló védelmi rendszerei, valamint az egyházi csoportok hasonló támogató tevékenysége⁴¹ jelentik.

A *gazda-napszámos viszonyhoz kötődő* paternalista kapcsolatokat említettük már. Korábban a falvakban gyakoribb volt, hogy a téli inség idején elindultak az asszonyok a kosárral a gazdánéhoz, és onnan a nyári ledolgozás fejében krumplit, paszulyt, szalonnát, lisztet, zsírt hoztak, amivel a család kihúzta a télvégi nehéz napokat. Az adományok között természetesen előfordul a használt ruha is, ami igen fontos, mert a felnőttek ruházkodására legtöbbször már semmiképpen sem jut a családi kasszából. Ezek a ruhaneműk azonban mindenképpen csak ócska göncök, mert a jobb ruhák a kisebb és nagyobb gazdák saját támogatórendszerében vándorolnak egyik kézből a másikba. Hallottunk olyan gazdáról is, aki legjobb munkásainak megengedte a tallózást és volt olyan is, aki parlagon maradt földjét adta oda szívességi földhasználatra a hűséges napszámosnak, sőt a munkagépeit is kölcsönadta a megműveléshez. Ez a szívesség hihetetlenül nagy értéket jelent az adott közösségben. Ma már ezek a kapcsolatok – melyeknek egyértelműen a jó munkaerő megtartása és karbantartása a fő célja – sokkal ritkábbak, és csak a legjobb munkaerőre terjednek ki. Ezen kapcsolatok elkopásához az is hozzájárult, hogy szerepüket jórészt az átmeneti szociális segélyek töltik be. Részben ezért kapcsolódnak a szociális segélyekhez egyrészt paternalista viselkedések (a négy telepü-

⁴¹ Ez utóbbit az általunk vizsgált településeken azért sem lehet elhanyagolni, mert a települések egyházhoz kötődése, vallásossága – a népszámlálási adatok szerint – kiemelkedően erős.

lés közül van olyan, ahol a segélykérelmeket csak a polgármester bírálhatja el), másrészt viselkedési előírások, ahogy arról a következő alfejezetben írni fogunk.

A gazda-napszámos viszonyban, éppúgy mint a szomszédsági kapcsolatokban, gyakori támogatási forma a *hitelezés*. A napszámosok háztartásaiban mindennapos a kölcsönkérés. Nem a kamatos pénz, ugyanis arra csak a „hitelképtelenek” szorulnak rá, hanem a minden hónapban történő kölcsönkérés, amelynek „ledolgozásához” legfeljebb a nyári hónapok jobb napszámosbevétele segíthet hozzá. A 4. és 5. esetleírásban látjuk a kölcsönkérés gyakoriságának legfőbb okát. A szociális ellátások jövedelem pótló ereje oly csekély, hogy csak arra elég, hogy a lét alatti létbe lesüllyedni nem akaró családok a minden hónapban jelentkező költségeket (a lakás rezsijét, a gyerekek napközi díját) kifizessék, még a legszükségesebb élelmiszerekre sem jut belőle. Ha valamilyen nagyobb kiadás van (például a gyerek iskolai, óvodai felszerelését kell megvenni, ruhanemű kell a téltre a gyerekeknek, decemberben megjön az előző évi villanyszámla-elszámolás), azt már csak pótlólagos források bevonásával tudják megoldani. Így alakul ki, hogy a családi ellátások átvétele után kifizetik a havi rezsit, a tartozásokat, és azután nem marad semmi. A napi megélhetést a napszám biztosítja, illetve annak hiányában vagy elégtelensége esetén az ismételt kölcsönkérés, és minden kezdődik előlről. A kölcsön egyébként nem mindig pénz, hanem gyakran élelmiszer.

A *szomszédsági közösségnek* van egyfajta sajátos támogatórendszere, amelyben nem pénz áramlik, hanem élelmiszer (gyakran egyébként a kölcsönt is élelmiszerben adják a szomszédok) és egyéb megélhetési cikkek. A napszámos családok jobb helyzetű és a helyi közösségben jobban megbecsült tagjait gyakran hívják kisebb házi munkák elvégzésére a jobbmódú családok (lásd az 1. esetleírást). Ennek ellenértékeképpen legtöbbször élelmiszert kapnak. Gyakori a részes munkavégzés is (az 1. esetleírásban szereplő asszony például a meggy leszedéséért részesült a terményből, így tudott télre meggybefőttet eltenni, másik „ügyfelétől”, egy idős nénitől tojást szokott hazahozni a házkörüli munka elvégzéséért; férje, aki antialkoholista, disznóvágáskor a disznó „tartásáért” a szomszédoktól a szokásos pálinka helyett egy kis kakast kapott). Ezek viszont a bizalmon alapuló kapcsolatot tételeznek fel, úgyhogy tényleg csak keveseknek jelentenek nagyjából

biztos jövedelemforrást. Ezek a kapcsolatok teszik lehetővé az ajándékozási ügyleteket is, például fölösleges palántát, ruhaneműt ajándékoznak a szomszédok vagy családtagok egymásnak. Ezek is tipikus reciprok cserék, hiszen a „ma nekem, holnap neked” elvét követik, megerősítik a szomszédsági védőhálót. Az ilyen csereügyletek egyébként korlátozottak, azaz csekély a szomszédsági közösségek „eltartó ereje”. A legszegényebbek mindenképpen kiesnek belőle. Számukra sajátos módon a szomszédsági társas védőhálót a piti bűnelkövetéssel kapcsolatos tolerancia és tehetetlenség jelenti.

3. ESETLEÍRÁS: A ZSÁKOS⁴² CSALÁD

A Zsákos család a falu szélén lakik. A cigány nagycsalád hét kis-családból áll, hét házban laknak, egy részüket bérlik, más részüket még az 1970-es években megvették vagy később örökölték. A nagycsaládban a stabil jövedelmet a szociális ellátások jelentik, ezt egészítik ki napszámmal, saját fogyasztásra termeléssel, kis területen (400 nöl saját kert és kb 300 nöl szívességi földhasználat) folytatott östermelői tevékenységgel.

A nagycsaládban a legmagasabb jövedelme a 60 éves apának, 40 éves rokkantnyugdíjas fiának, a korábban intézeti gondozott, pszichiátriai beteg fiának és az egyik családban élő értelmi fogyatékos nagykorú gyermeknek van. Az első kettő 50%-os rokkantsági ellátást, az utóbbiak rendszeres szociális segélyt kapnak. A nagyapát leszámítva, aki felesége halála óta (egy éve) egyszemélyes háztartásban él, a háztartások egy főre eső stabil jövedelme 8000 és 12 000 Ft között változik. Mind a hat fiatalabb háztartásban van olyan, aki jogosult lenne valamilyen ellátásra, de nem kapja. Az említett pszichiátriai beteg fiú például egy háztartásban él testvérével, aki a gyámja. Ez a férfi valamikor szintén intézeti nevelt volt, egy éve szűnt meg az ápolási díja (édesanyját ápolta), azóta ellátatlan, biztos jövedelme nincs. Az őt saját tulajdonként a családhoz tartozó ház közül az övék a legjobb, a nevelőszülőjük halála után rájuk maradt lakás eladásából származó összegből vették meg, és az örökségként rájuk maradt bútorral, háztartási felszereléssel rendezték be. Ez a fiú a család egyik legfőbb erőforrása, ugyanis növénytermesztői és állattenyésztői szakképesítése van (ezen kívül más szakképzettségeket is szerzett, melyeket most nem tud hasz-

⁴² A neveket természetesen megváltoztattuk.

nosítani, például a számítógép-kezelői ismereteket). Ő szervezi a család termelő tevékenységét, saját 400 nöl-es kertjében tormát termel, és ő teszi azokat a szíveségeket egy közeli háznál, amikért az ott paragon lévő 300 nöl-es kertrészt megművelhetik. A hivatalos ügyekhez is ő ért a legjobban a családból, a magyar szomszédokkal is ő tudja leginkább megtalálni a hangot. Mindezekért a család más tagjai biztosítanak az egy házban élő két testvér számára ebédet. Erre rá is szorulnak, ugyanis ketten élnek a pszichiátriai beteg testvér rendszeres szociális segélyéből, napi 500 Ft jut az élelemre. Így a két fiú a nehéz mindennapi munka mellett és a családi segítség ellenére gyakorlatilag éheznek. Meg kell jegyeznünk, hogy – bár biztosítják a túlélését – nem becsülik túlzottan az intézetből hazajött kiváló képességű férfit, mert idegen, túl sok személyes tőkével rendelkezik (tudással, kapcsolatokkal), megbontja a család hatalmi szerkezetét, úgyhogy minden módon próbálják kisebbiteni az érdemeit, például azzal, hogy felelmegetik, mennyire lassú a napszámban.

A többi háztartásban vagy az aktív korúak rendszeres szociális támogatásából kiesett férfiak vagy soha stabil munkaviszonnyal nem rendelkező fiatal és középkorú nők és férfiak az ellátatlanok. Közülük a munkabírók napszámba járnak. A napszám napi 1200–3000 Ft, attól függően, hogy hány órát dolgoznak, és heti 1–4 napot jelent, sűrűbben a nyári időszakban. Télen viszont nincs munka, csak a szociális ellátásokra lehet számítani. Ezért a télre készülni kell: ősszel bevásárolni a fát, a tartósabb élelmiszert nagy tételben. Így sem ússzák meg a téli hónapokat kölcsönök nélkül, amit márciustól le kell dolgozniuk. A napszámból egyébként a ledolgozott napok végén általában azonnal élelmiszer lesz. Tartós fogyasztási cikkekre így nem jut, mert csak az ősszel van nagyobb bevételük a tormából, amit a téli bevásárlásra kell költeni. Így a házzal nem rendelkezők csak az öröklésben reménykedhetnek, és a házzal rendelkezők nem tudják lahóhelyüket sem rendszer felújítani, sem berendezni. Jellemző, hogy a hét háztartásban összesen két fekete-fehér tévé, két öreg hűtő és egyetlen mosógép van, mindhárommal csak az a család rendelkezik, amelyikben a háztartásfő csak nemrég vesztette el az állását, mert belerokkant a nehéz fizikai munkába, úgyhogy ezek is csak a régvolt jobb élet relikviái. A házak közül csak ez utóbbi családnál van fürdőszoba, a többiek teknőben fürdenek és mosnak.

A család kiskorúí mind a kilencen kapnak gyermekvédelmi támogatást, de átmeneti segélyre a család nem számíthat, még a legnehezebb helyzetben sem. Az elmúlt évben, bár többször kértek, egyszer sem kaptak segélyt. Az albérletben lakók kértek telket az építkezéshez, a háztulajdonosok segélyt a ház felújításához, de egyiket sem kap-

ták meg. Indoklásként az volt az elutasító határozatra írva, hogy nem jogosultak, vagy munkabírók, dolgozzanak. A segélykérelmeket a sikertelenség ellenére újra meg újra beadják, abban reménykednek, hogy előbb-utóbb kapnak (ez megegyezik a hasonló sorsúak tapasztalataival – hogy ugyanis előbb-utóbb mégiscsak csurran-cseppen valami, és hátha a telek vagy a házfelújítási támogatás⁴³ csurran, ami nagy segítség volna).

Bár a hét családból csak két család folytat őstermelői tevékenységet, az ezzel kapcsolatos munkában az egész család részt vesz. A torma termeléséhez a kézi munkaerőn kívül sok gépi munka szükséges, ezt hitelbe végeztetik el (a gépi munka árát ősszel az eladott torma árából fizetik ki), a torma termeléséhez viszont villamosáram is kell, hogy öntözni lehessen, és növényvédő szerekre is szükség van. Ezt is a kicsi állandó jövedelemből veszik. Mire mindent elvégeztek, és minden hitelt kifizettek, marad a torma árából a két családnál 50-60 000 forint, ennyiért dolgoztak vele nap mint nap márciustól decemberig. Lehet mondani, hogy még az amúgy nem túl magas napszámós órabér sem jön ki, ha figyelembe vesszük a szükséges munkaórákat. Mindehhez ez a jövedelem is bizonytalan, meghiúsíthatja a nem megfelelő időjárás, és persze a torma világpiaci kereslete.

A nagycsalád a szívésségi használatú földön kukoricát is termel az idén, ezzel baromfit és disznót szeretnének majd etetni, hogy kerüljön néha hús is az asztalra. Most ugyanis a legtöbbször a menü savanyú krumplileves „semmivel” vagy diós/krumplis/grízes laska. A mindennapos főzés is a takarékoskást szolgálja. A gyerekeknek csak a segélyosztás napján vesznek kicsi édességet, és előfordul, hogy reggel éhesen mennek az iskolába, óvodába. A névnapokat, születésnapokat nem tudják megünnepelni, mert nincs miből. A karácsonyi töltött káposztát és süteményt később megéhezik, ahogy a téli favásárlást is. A legnagyobb vágyuk, hogy elmehessenek egyszer nyaralni. De még a gyerekek iskolai kirándulásának befizetésére sincs pénz, és főleg nem a felszerelésre.

A családban a 23 főből négy értelmi fogyatékos van, a középkorosztály vagy rokkant, vagy rendszeres látogatója az orvosi rendelőnek.

⁴³ Nem tudják, amit a község jegyzőjétől tudtunk meg, hogy a házfelújítási támogatás kölcsön, melyre pár éve úgy különített el az önkormányzat pénzt, hogy a visszajövő törlesztésből fogják némi hozzáadással újra feltölteni. A pénz azonban már az első évben elfogyott, mert a hitelezett családok képtelenek voltak fizetni a részleteket, úgyhogy hiába reménykednek az igyekvő nagycsalád tagjai.

A nagyszülők korosztályából a kiterjedt családban – beszámítva a beházasodottak felmenőit is, akik szintén nagycsaládban nőttek fel – csak két 60 év feletti van, és az 50-es korosztály legtöbbje sem él már.

Mindannyian a helyi szabadkeresztény gyülekezetbe járnak. Onnan most még nem számíthatnak segítségre, mert „az csak a bemerítkezetteknek jár”. A helyi cigányszervezetekkel kapcsolatuk nincs, gyerekeiket még sosem vitték nyaralni, a tormafermeléshez a cigány családok egy részének juttatott támogatásból sem részesültek. Az ezzel kapcsolatos kérdésre azt válaszolták: „Mi nem vagyunk közel a tűzhöz.”

A legerősebb társas védőhálót a napszámosok esetében a nagycsalád jelenti. A 3. esetleírás világosan mutatja, hogy a nagycsaládi összefogás nélkül az esetleírásban szereplő kiscsaládok többsége nemigen tudna megélni. Külön kiemelés érdemel a nevelőszülői gondoskodásban felnőtt, sokféle szakértelemmel és jó szomszédsági kapcsolatokkal rendelkező fiú szerepe, aki igen komoly forrást jelent a családnak.

Annak a gyakran hangoztatott sztereotípiának a hamis voltára viszont mindenképpen rá kell mutatnunk, amely arról szól, hogy a cigányok általában mennyire segítik egymást. A lét alatti létben vegetálók, akiket megismertünk, mindannyian cigányok voltak. A 2. esetleírás szereplője, Gyöngyi – akit már csak egy hajszál választ el a végső lecsúszástól – is cigány, mégis magányos, mert a kiterjedtebb családjának minden tagja nélkülöz, és nincs miből segíteni. A családi védőháló is a reciprocitás, a „ma nekem, holnap neked” elve alapján szövődik, és ha nincs mit adni, kapni sem lehet.

Utolsó helyre hagytuk az egyházközségek támogatórendszerét, mert ez az általunk vizsgált családok vonatkozásában igen csekély. Ez annál is sajnálatosabb, mivel a négy település lakói rendkívül erős egyházhoz kötődésről vallottak a népszámlálás kérdezőbiztosainak. A település lakossága számon is tartja, hogy ki melyik bevett egyházhoz tartozik. Ez azonban a szegényekre nem, vagy csak igen csekély mértékben, és kizárólag a szomszédsági támogatórendszerek tárgyalásakor már írott „megbízhatókra” vonatkozik. A karitatív tevékenységnek csak nyomait találtuk a tradicionális egyházak vonatkozásában. Csak egy esetben hallottuk, hogy a református egyház helyi parókiája kapott külföldről adományt, és annak „végét” kiosztotta a település szűkölködőinek. A szegényeknek csak a környéken elterjedt két szabadkeresztény

misszió adakozik, de – mint a 3. esetleírásban is szerepel – csak a gyülekezetek teljes jogú tagjai kaphatnak a külföldről jövő támogatásokból.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a szegénységen belül a jobb helyzetek is kumulálódhatnak. A felemelkedés lehetősége az esélyek számosságával növekszik. A napszámos családok képesek használni a különböző forrásokat, ha rendelkezésre állnak. A túlélés alapfeltétele a „több lábon állás”, a különböző források kombinációja. Ahogy a 3. esetleírásban látjuk, forrást jelenthet a családokban:

- a megjelenő tudás;
- ami lehetővé teszi új termelési formák megtanulását, új jövedelemforrások megszerzését;
- a kapcsolatok, amelyek forrásokhoz vezetnek;
- a munkamegosztás;
- a szociális ellátások;
- a tartást biztosító vallásosság

De azt is világosan kell látnunk, hogy magukban a társas támogató rendszerek sem elegendőek egy helyi társadalom kohéziójának növelésére, mert ezeknek a rendszereknek az „eltartó képessége” is véges. Továbbá a reciprocitás elvén működnek, ha egy családnak nincs mit adnia, nem is várhat támogatást.

3. A társadalmi védelmek rendszere: a szociális ellátások

A szociális ellátáson belül a rászorulóknak számára a legnagyobb értéket a *társadalombiztosítási alapon vagy alanyi jogon juttatott ellátások* jelentik (nyugdíj, gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás), ugyanis ezek biztosak, és jövedelempótló képességük jobb, mint az önkormányzatok által nyújtottaké (aktív korúak rendszeres szociális támogatása, ápolási díj, gyermekvédelmi támogatás, időskorúak rendszeres szociális segélye stb.). Ezért olyan nagy veszély a 2. esetleírás szereplőjének a gyermeknevelési támogatás elvesztése, és

ezért igyekeznek, a középkorúak közül, aki csak tud, rokkantsági ellátásba jutni⁴⁴. A vizsgált településeken mítoszok keringenek arról, hogy mennyiért is lehet hozzájutni a rokkantsági ellátás különböző formáihoz. A korrupció bizonyíthatatlan.⁴⁵ Tény viszont, hogy a nehéz fizikai munkát végzők negyvenes éveikre elhasználódnak, alkalmatlanná válnak a napszámra. Az idősebbeknél nem egyszer tapasztaltuk a retteget attól, hogy egyszer csak már nem hívják őket, hiába szorgalmasak, igyekvők, becsületesek és józanok, mert már nem tudnak tíz órát megfelelő tempóval dolgozni a tűző napon. A nehéz fizikai munkában elhasználódott negyvenesek pedig végképp nem reménykedhetnek abban, hogy munkahelyet találnak, még akkor sem, ha valamilyen képző tanfolyamon részt vettek (mint például az 1. interjúrészletben szereplő férfi, aki a börtönben varrótanfolyamon vett részt, amiről bizonyítványt is kapott). A visszaélésekről szóló mendemondák viszont a hozzájutási feltételek megszigorítását hozzák, mert a közvélemény érzékeny a közpénzek elherdálásával kapcsolatos hírekre. Azt pedig a bizottságok nem veszik figyelembe, hogy milyen munkához képest rokkant az ellátásért folyamodó, milyen munka lenne elérhető számára. Ezért történhetett meg, hogy a 2. esetleírás szereplője „csak 40%-ot kapott”, holott teljesen nyilvánvaló, hogy halmozott egészségügyi problémáival semmiképpen sem tud önmagáról gondoskodni. Még ijesztőbb, hogy a létbizonytalanság és a társadalombiztosítási ellátás nyújtotta legalább minimális biztonság vágya a szűkölködők egy részének esetében (legalábbis sejthetően, hiszen a kutatást végzők nem orvosok) önromboló viselkedéshez vezet. Legalábbis ezt a gyanút keltette bennünk annak a 47 éves nincstelen asszonynak az esete, akinek mindkét mellében daganat volt, mégsem ment el a kórházba a szükséges kezelésre, és a tünetek elmondása után rögtön hozzátette a mondandójához: „*egy kis rokkantnyugdíj volna jó*”. Az ő esetében egyébként a kórházi kezelés elmulasztásának más oka is volt: ugyanis nem volt megfelelő felszerelése a kórházba vonuláshoz. De ugyanígy kétkedve gondolunk annak az asszonynak

⁴⁴ A miénkhez nagyon hasonló eredményekre jutott Laki László egy korábbi kutatásában. Laki László: *Egy lemaradó kistérség társadalma a rendszerváltás után tíz évvel*. Esély, 2001, 3. sz., 17–38. o.

⁴⁵ Bár az utóbbi időkben több esetben mégis bizonyították, és az elkövetőket bíróság elé állították.

az esetére, aki egy egész nejlozacskónyi gyógyszerarzenált mutatott, bizonyítandó, hogy mennyire beteg. Kollégám a beszélgetés után mondta: „Még jó, hogy csak a zacskóban van, és nem veszi be.”

A legbiztosabban minden rászorulóhoz a *családi ellátások* jutnak el, és ezek a legkevésbé stigmatizálóak. A gyermeket nevelő családok közül nem találkoztunk olyannal, ahol az anya ne kapott volna gyermekgondozási segílyt a gyermek hároméves koráig, és ne kapott volna gyermeknevelési támogatást a harmadik gyermek megszületése után, s olyan sem volt, aki ne kapta volna a családi pótlékot, jogosultság esetén az emelt összegűt is. Olyan rászoruló gyermeket sem láttunk, aki nem kapta volna meg a gyermekvédelmi támogatást. Mivel ezek alanyi jogon járó ellátások, stigma sem kapcsolódik hozzájuk. Ilyen szempontból a gyermekvédelmi támogatásnak az utóbbi időkben történt „segélyesítése” (vagyonvizsgálati lehetőséghez kötése), kedvezőtlen fordulatot jelent. Ezt a támogatási formát természetben is lehet adni, és ezzel a lehetőséggel élnek is az általunk megismert önkormányzatok. Ahogy az 1. interjúban (lásd III. számú függelékben) is láthatjuk, az önkormányzat gyakran él azzal a módszerrel, hogy a gyermekvédelmi támogatásból kifizeti a gyerekek elmaradt napközi díjait, levonja a kommunális adót, részletekben fát vesz és így tovább. A négy település közül egyben a gyermekvédelmi támogatást csak természetben, levásárolható utalványban kapják a rászorulóak. Ez az esetek egy részében valóban indokolható (például a 2. sz. eseteírás szereplőjének az esetében, akitől azonnal elvonná az uzsorás a pénzt), de mindenképpen a támogatás kedvezményezettjének korlátozását jelenti, és az érintettek úgy élik meg, hogy „elvették” tőlük, vagy nem adták oda a segílyt.

A vizsgált *önkormányzatok eszközei* – miközben a szegények arányát a kérdezett szakemberek településükön minimum 30 és maximum 60% között becslik – a szociális problémák kezelésére igen korlátozottak. Az önkormányzatok ezeken a településeken súlyos forráshiánnyal küszködnek. Tavaly valamennyi önhibáján kívül költségvetési hiánnyal küzdő településnek minősült, ami pluszforrásokat jelentett számukra, és olyan pályázatokhoz való hozzáférést, amelyekhez nem kell önrész. Ez a helyzet viszont ellentmondásos, mint minden célzott támogatás, hiszen a települési önkormányzatok csak addig vehetik igénybe a kiemelten hátrányos települések számára felhasználható forrásokat, amíg ennek a kategóriának meg tudnak felelni. Ez esetenként el-

lenősztröngzö lehet a település gazdasági, vállalkozási fejlesztésére, hiszen a csekély fellendülés miatt az önkormányzat (és persze a polgármester) jelentős mennyiségű elköltethető forrástól esik el. A településre betelepülni szándékozó néhány kis- és középvállalkozás ugyan „szépítheti” a foglalkoztatottsági mutatókat, de az általuk képződő hozadék nem áll arányban az „általuk okozott” veszteséggel. Jellemző például, hogy ottlétünkön derült ki két településen, hogy nincs elegendő regisztrált munkanélküli az önhibájukon kívül költségvetési hiánnyal küzdő települések közé való bekerüléshez. Mindkettő esetében égető szükség van a kiegészítő bevételi forrásokra⁴⁶, úgyhogy nem csodálható a kétségbeesés, amivel a hírré reagáltak. Ráadásul természetesen a polgármesterek sikerességét azon mérik, „ami látszik”, tehát a fejlesztéseken. Ezért is létkérdés a települések vezetői számára a fejlesztési forrásokhoz való hozzájutás. A szociális célokra fordított összegek eredményei pedig – ahogy egyik kérdeztünk, egy település jegyzője mondta – nem látványosak. De láttunk egy olyan települést is, ahol az önkormányzat az így megszerzett pluszbevétel egy részét idénymunka szervezésére fordította (és megvette az alkalmi munkavállalói könyvekbe a közteherjegyet).

Problémát jelent, hogy az önkormányzatok csak arra pályázhatnak, ami a pályázatiúró szerint fontos társadalmi cél. A helyi szinten megtervezett és speciálisan települési igényekhez igazodó programok viszont nehezen találunk „befogadóra”. Tény, hogy bármire szükségük van, ami javíthatja a település helyzetét, de a stratégiai tervezés hiánya miatt az ilyen programoknak legtöbbször vagy nincs messzeható következménye, vagy a beruházás után a fenntartási költség további komoly terheket ró az önkormányzatra.

Arról, hogy mennyi a szociális kiadások aránya a költségvetésen belül, nem sikerült pontos képet kapnunk, a szakemberek becslése alapján 8-20% körül mozoghat ez az arány, attól függően, hogy milyen intézményeket kell fenntartaniuk az önkormányzatoknak. Ami biztosan meg tudható, az a rendszeres és rendkívüli, illetve átmeneti szociális

⁴⁶ Az egyikük, a vizsgált község esetében például az iskola fenntartásának lehetősége múlhat ezen. Az iskola megszűnése további fiatal családokat készítené az elköltözésre, ami a falu vezetőinek félelme szerint a falu halálához vezetne.

támogatásokra szánt összeg. Az adatokból az a következtetés biztosan levonható, hogy lényegesen nagyobb összeg jut a rendszeres (normatív) támogatásokra, mint az önkormányzatok költségvetését terhelő átmeneti, illetve rendkívüli vagy méltányossági rendszeres segélyekre. A leg-
átfogóbb, valóban minden rászorulóhoz eljutó segélyforma a *gyermekvédelmi támogatás*. Jól jellemzi a települések gyermeklakosságának helyzetét az a számsor, amely azt mutatja, hogy a településeken a gyerekek hány százaléka kapja ezt a támogatási formát: Létavértes: 64%; Nyíradony: 86%; Bagamér: 85%; Kokad: 100%. Ezt a támogatást mégcsak nem is kell minden esetben külön kérniük a családoknak, mert az óvodák és az iskolák jelzik a rászorulókat, és ha egy család egyik gyereke megkapja, akkor már a következő is, szinte automatikusan. A sorban következő legelterjedtebb támogatás az *aktív korúak rendszeres szociális támogatása* (ugyanilyen elterjedt volt korábban a jövedelempótló támogatás). Ezt is fölajánlják az önkormányzatok mindenkinek, akiről kiderül, hogy nincsen állandó munkaviszonya⁴⁷. Ez a segélyfajta azonban nem terjed ki minden rászorulóra, mert a hozzájutási feltételek közül vannak olyanok, amelyeket a napszámból élők nehezen tudnak teljesíteni. Ilyen a regisztrációs kötelezettség, amit kérdezettjeink közül sokan nem tudnak teljesíteni, egyrészt a dolog-
időben nem tudnak elmenni jelentkezni, másrészt a négy településből háromban más helységbe kell menniük a munkanélkülieknek regisztráltatni magukat. A munkaügyi kirendeltségek pedig egyetlen késedelmes látogatás esetén már „együtt nem működőnek” nyilvánítják az ügyfelet, ami az aktív korúak rendszeres szociális támogatásából való kiveséshez vezet.

A munkanélküliek foglalkoztatásának megszervezése is jelentős gondokat okoz az önkormányzatoknak. Csak igen kivételes esetben tudnak egy évben egy hónapnál több lehetőséget biztosítani a regisztrált munkanélkülieknek, pedig szinte állandóan pályáznak erre a célra. És – mint már írtuk – a munkaprogramban való részvétel a napszámba járóknak problémát jelent a nyári hónapokban. De gondot okoz az értelmes munka megszervezése is, ami fontos lenne ahhoz, hogy a

⁴⁷ A regisztrált munkanélküliekre a településeknek, mint már mondtuk, szükségük van, hogy ki ne essenek az ún. „ÖNHIKI”-ből, azaz az önhibájukon kívül költségvetési hiányos önkormányzatok köréből.

közcélú munka célja – a munkanélküli munkaképességének fenntartása – megvalósuljon. Tapasztalataink szerint a vizsgált önkormányzatok mindegyike igyekszik minden lehetőséget megragadni a munkanélküliek foglalkoztatására. Ezt látják ugyanis a „legértelmesebb” segítségnek. Mindannyian kihasználják a közcélú munka megszervezésének lehetőségét, bár az évi egy hónap minimálbér melletti foglalkoztatás kevés segítséget jelent⁴⁸, és az önkormányzatoknak súlyos teher a foglalkoztatással kapcsolatos költségek (anyagköltség, munkaruha, szerzői stb.) előteremtése. A munkanélküliek jó része elveszítette vagy meg sem szerezte a drága eszközök megfelelő használatához szükséges munkakultúrát (ők azok, akik a gazdáknak sem kellenek!). A közhasznú munkára is pályáznak, de ebben az esetben – mivel csak 70%-os támogatást kapnak – olyan munkát szeretnének végeztetni a munkavállalókkal, ami legalább annyi hasznot hajt, amennyibe belekerül. Emiatt ez a forma jórészt nem a legrászorultabbaknak jut. Végül a közmunkaprogramokba is igyekeznek bekapcsolódni a vizsgált települések önkormányzatai, legtöbbször a megyei út- vagy közműépítő vállalattal közösen pályáznak. A rossz munkavégző képességű személyek hosszabb ideig tartó és tömeges foglalkoztatását biztosító keretek egyiken sem kínálóznak, emiatt a napszámosviszonyból is kiszorulóknak számúra ezek nemigen jelentenek alternatívát.

Jó ötleteket hallottunk, de általában „nem nyertek”, vagy a pályázati pénz elköltése után elenyésztek. Ilyen volt például az egyik városban néhány éve működő házi segítő szolgálat, amelynek keretében a közhasznú munkások a rossz állapotú házak kijavításában, renoválásában működtek közre. A települések legtöbbje próbálkozott a szociális földprogramok szervezésével is, főként a cigány kisebbségi önkormányzatokkal együtt, de – egy kivételével – ezek is csak átmenetileg működtek. A legnagyobb probléma ezzel kapcsolatban, hogy az önkormányzatoknak nincsen földje, legfeljebb bérelni tudnak. Az egyik községben emiatt megpróbálkoztak finanszírozási forrásokat teremteni egy olyan szociális földprogramra, melynek keretében a házakhoz tartozó kiskertekben termeltek volna a falu szegényei rövid tenyészidejű, de jól

⁴⁸ És még így is láttuk, hogy az egyik településen a közcélú munka szervezését végző kollégát milyen alázattal szólították meg a település munkanélküliei, tényleg „koldultak munkát”.

jövedelmező növénykultúrákat. A Debreceni Egyetem Agrártudományi Karától kértek szakvéleményt, és ki is választották segítségükkel a megfelelőket (földiepret és köszmétét). A munkaügyi kirendeltséggel is sikerült megállapodni, finanszírozta volna a gazdák képzését, akik ez alatt átképzési támogatást is kaptak volna. Már csak a szaporítóanyag-
ra és a munkagépek bérlésére kellett volna pénz. Nem volt olyan pályázat, amibe ez az ötlet „belefért” volna.

A rendkívüli/átmeneti segélyezéskor szembesülnek az önkormányzatok azzal a nehéz dilemmával, hogy a szűkös erőforrásokat mire is áldozzák, a település legszegényebbjeinek megsegítésére vagy például az iskola fenntartására. A szűkös erőforrásokról való döntés kénysze-
re pedig óhatatlanul vezet a szelektivitáshoz: az érdemes és érdemte-
len szegények szétválasztásának gyakorlatához. A nagyvonalú segélye-
zést a települések (többségi) közvéleménye sem támogatja. Ennek a közvéleménynek tagjai a segélyek elosztásáról döntő személyek is. Mint fentebb már említettük, az általunk vizsgált helyi társadalmak közép-
rétegének is mindennapi tapasztalata a létbiztonság hiánya, az átme-
neti vagy tartós szűkösség, sőt a napszámosrétegbe való lecsúszás ve-
szélye. Ezért a döntésre feljogosítottak – akik sajátos módon mindig magukhoz és hozzátartozóikhoz hasonlítják a segélyért folyamodókat – nem mindig tartják a kérelmezőket érdemesnek a segítségre. Gyak-
ran hallottunk interjúink során panaszokat, hogy nem lehet azokat segíteni, akiket a viselkedésük tiszteletre méltóvá tesz (fiatalok, dol-
goznak, gyerekeket nevelnek, építkeznek), miközben segélyezni kell a cseppet sem tiszteletre méltókat, akik *„felelőtlenül egymás után szü-
lik a gyerekeket, holott világos, hogy nem tudják őket eltartani”*, a szociális bizottságoknak *„pénzelni kell azokat, akik állam bácsi nya-
kán élősködnek”*. A lakossági fórumokon is elhangzik nemegyszer, hogy ha nem kellene a segélyre oly sok pénzt adni, akkor mi mindent meg lehetne csinálni a településen. A források elosztásakor pedig arra is figyelemmel kell lenniük az önkormányzati képviselőknek, hogy a kö-
vetkező ciklusban megválasszák őket, ami nem a legnehezebb helyzetű állampolgárokon múlik. A segélyezéssel foglalkozók tehát két tűz közé kerülnek: egyrészt legitimitásukat kérdőjelezi meg a helyi társadalom
többségi csoportja, másrészt a segélyért folyamodók is hozzájuk jön-
nek nyomorukat mutatni. Volt az általunk vizsgáltak között olyan tele-
pülés, ahol a segélykifizetés napjára polgárőrséget szerveztek a szociá-

lis irodára, hogy azok megfélezzék az elégedetlen tömeget⁴⁹, volt olyan, ahol ezen a napon a családsegítő szolgálathoz küldték át a dühöngő embereket, hogy ott „nyugtassák le” őket. Beszéltünk olyan szociálisbizottság-vezetővel, aki lemondását fontolgatta, egyrészt mert az elődjét még a képviselőtestületbe sem választották be a legutóbbi önkormányzati választásokkor, másrészt mert már nem tudott úgy végigmenni az utcán, hogy meg ne átkozza, vagy ki ne köpjön utána egy-két elégedetlen ügyfél. Pedig ez utóbbi mégcsak nem is a legszűkmarkúbb önkormányzathoz tartozott. Ugyanis miközben valóban igyekeztek az önkormányzatok az eseti (átmeneti) segílyt korlátok közé szorítani (az általunk vizsgált nagyközségben például mindössze havi 30 000 Ft-ban szabták meg a lakosságnak havonta kiosztható rendkívüli/átmeneti segíly összegét, és ha nagyvonalúbban is, de minden önkormányzat megszabta a „keretet”), a vizsgált települések közül voltak nagyvonalúbbak és szélsőségesen „takarékosak”. Csaknem minden településen élt az a hagyomány, hogy évente maximum kétszer lehet átmeneti segílyt adni (szemben a szociális rendeletekkel, amelyekben rendszerint négy alkalom szerepelt), és még akiket nem utasítottak el, azoknak is a 90%-a csak egyszer kapott legtöbbször egészen csekély összeget, 2000-3000 forintot.

A segílykérelmet szigorúan csak a váratlan helyzetekben előálló többetkiadások esetén fogadhatta el a szociális bizottság megalapozottként, és szinte kizárólag a gyermekek szükségleteit ítéltek méltánylandónak. A legnagyobbvonalúbb önkormányzat is tartalékolta a téli hónapokra, amikor lényegesen több volt a segílykérelem, mint nyáron, a napszám idején.

A négy település közül kettőben⁵⁰ azok voltak a szociális bizottság tagjai, akik maguk nap mint nap találkoztak a szegényekkel: a védőnő, az óvoda- vagy iskolavezető, az orvos, a cigány kisebbségi önkormányzat elnöke és meghívottként a szociális intézmények képviselői. A három szociális bizottsággal rendelkező település egyikén egyetlen szo-

⁴⁹ A tömeges megjelenés a szociális irodákban érdekérvényesítési forma és a társas támogatásnak is sajátos formája a legszegényebb családok esetében.

⁵⁰ Egy településen egyáltalában nem volt szociális bizottság, mert 700 fős lélekszámú község.

ciális szakember sem volt tagja a szociális bizottságnak. A térbeli és társadalmi távolság pedig csökkenti a szolidaritást.

A napszámosviszony – mint fentebb már említettük – formálja a szociális ellátások hozzájutási feltételeit is. Az ellátásokhoz, főleg az átmeneti segélyhez való hozzájutást (ami a téli nehéz időszakokban a szegények számára létkérdés) a döntéshozók viselkedési feltételekhez kötik. Emögött egy másik látens funkció is munkál – melyre fentebb szintén utaltunk –, a munkaerő védelme. Az érdekes szűkölködő ismervei a szorgalom (a gazdák által elismerten jó munkaerő), az igyekezet (a szépen rendben tartott porta, megművelt kert, tisztán járatott gyermek), a józanság⁵¹ és a szűkölködés rejtegetése. Ezért adnak a döntéshozók időnként szívesen olyanoknak is, akik nem kérték a segítséget, de valamelyik szakember jelzi a szociális előadónak vagy a szociális bizottság tagjának, hogy a település egyik lakója súlyos szükséglet szenved, vagy ugyanezek észreveszik saját napszámosaik esetében a rászorultságot. A segítséget nem a rászorulóknak jogának, hanem adományként tekintik, és nehezményezik, ha a segélykérők vagy képviselőik a jogaikra hivatkoznak. Érdekes módon a beszámolók arra utalnak, hogy a cigány szűkölködők inkább hivatkoznak a jogaikra, mint a nem cigányok.⁵²

A viselkedéskontroll (a többségi normák kikényszerítésének) igénye indokolja, hogy a települések szociális bizottságainak vezetői szinte kivétel nélkül messzemenően egyetértettek a szociális törvény szigorításával, az alanyi jogon járó gyermekvédelmi támogatás vagyonteszt-hez kötésével. Egyedül az egyik település jegyzője mondta, hogy ő ezzel nem ért egyet, mert „ami jár, az jár” (persze a rendkívüli/átmeneti se-

⁵¹ Érdekes a települések lakóinak az alkoholhoz való viszonya: miközben a társas összejöveteleknek elengedhetetlen kelléke az alkohol, és jó néhánynak a települések elitje közül saját bora, pálinkája is van, továbbá jóízű adomákat mesélnek arról, hogy a korábbi tanácselnök hogyan ment fel a minisztériumba annak idején kivételes elbánást kérni egy nagy demizson pálinkával, a részeges-séget rendkívüli módon elítélik.

⁵² Az egyik település amúgy igen szűkmarkú önkormányzatának tisztviselője például elmesélte, hogy egyik évben maradt decemberre kis pénzük, és azt gondolták, kiosztják a település idős és nagycsaládos tagjainak, „legyen egy kis karácsonyi pénz”. A pénzosztás után a magyarok nem győztek hálálkodni, a cigányok még csak meg sem köszönték az „ajándékpenzt”.

gély szerint sem „jár”), ő a feketemunka mellett kapható segélyezést is ellenezte, mert „*lehetetlenné teszi a differenciált segítséget, a legrászorulóbbak hathatósabb segítését*”. Ő viszont nem tartozott a település lakói közé, így kívül állt a település érdekviszonyain.

A döntéshozók viselkedéskontrolláló tevékenységét indokolja az is – amit fentebb már szintén említettünk –, hogy a helyi közvélemény stigmát („élősködés”) kapcsol a szociális ellátásokhoz. A sokféle szociális ellátás azt a látszatot kelti, mintha olyan nagyon sokat kapnának a rászorulóknak (főleg a cigányokra gondolnak itt a helyiek), és ezt a helyzetet a viselkedéskontrollal, a visszaélések szigorú szankcionálásával (mármint minden olyan visszaélés szankcionálásával, ami nem a napszám) igyekeznek a döntéshozók legitimálni a helyi közvélemény előtt. De ez a lehetőség (hogy ugyanis a rászorulóknak van lehetőségük némiképp manipulálni a segélyek elosztóit, bizonygathatják például, hogy ők szorgalmasak, takarékosak, józanok és igyekvők) csak a viszonylag jobb helyzetű településeken adott, mert a rosszabb helyzetűek egész egyszerűen forráshiányra hivatkozva akkor sem adnak segélyt a rászorulóknak, ha nyilvánvalóan tudják, hogy valóban jogosultak rá, és nagyon rászorulnak.

A visszaélésekről szóló mítoszok valójában csak néhány esetről szólnak, és józanul mégsem gondolhatjuk, hogy miközben minden működésnek van „maradék”, csak a szociális segítségnek kell maradéktalanul tökéletesnek lennie. Erős túlzásnak tartjuk a szociális szakembereknek azt a becslését, hogy a segélykérelmeknek legalább 10%-a megalapozatlan. Az lehet, hogy ennyit utasítanak vissza, de az már – az interjúink fényében – cseppet sem biztos, hogy az elutasítások mind-egyike megalapozott. (Lásd példaként a 3. esetleírásban említett vissza-utasításokat, vagy az 1. interjú kérdeztjének elbeszélését a III. sz. függelékben.) A mítoszok az elutasítások indoklását szolgálják, ideológiai funkciójuk van: kiterjesztik a döntéshozók beavatkozási, azaz hatalmi körét, és eközben stigmát kapcsolnak a szociális támogatásokhoz. A segélykérelemhez ugyanis így eleve a visszaélés lehetőségének feltételezése kapcsolódik, ami a visszaütést rendkívül megalázóvá teszi.⁵³ Ennek a stigmának a fájó voltát érzékelteti, amit egyik kérdezet-

⁵³ A mi kutatásunkban tapasztaltak messzemenően egybeesnek azzal, amit Szalai Júlia egyik tanulmányában írt. Szalai Júlia: *A szociális segélyezés „hasznáról”*. Info-Társadalomtudomány, 54. sz., 49–58. o.

tünk – egy tönkrement kistermelő – mondott: „Csak egyszer kértem segílyt, 3000 forintot, gyógyszerre, de egy hónapig szégyelltem felvenni, mert még haza sem jöttem a kórházból, és már az utolsó ci-gány is ezt kiabálta a faluban. Azóta is éget.”

Az aktív korúak rendszeres szociális támogatását inkább férfiak veszik igénybe, míg a gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás, ápolási díj, gyermekvédelmi támogatás inkább a nők ellátása. Ez azért érdekes, mert a gyerekekkel, családdal kapcsolatos ellátásoknak szimbolikus jelentése is van: ez a nők jövedelemszerzése. Más okok mellett ez indokolja, hogy időnként az egyébként kis összegű gyermekvédelmi támogatást olyanok is igénybe veszik, akik egyébként nem szorulnának rá. Olyan kis jövedelemről van szó (mindössze 4600 Ft-ról), hogy elképzelhetetlen, miért teszik ki érte az asszonyok olyan sok kellemetlenségnek magukat, hogy megkapják, ha nem szorulnak rá. A gyermekvédelmi támogatással kapcsolatos visszaélések viszont inkább szolgálnak az állampolgárok feletti ellenőrzés kiterjesztéséhez. Az ellenőrzés során az eljáró ügyintézők olyan javakat is vagyonnak tekinthetnek, amiket még korábban szerzett az ügyfél, például a kicsit jobb, szociálpolitikai kedvezménnyel épült házat (hiszen annak értéke mindenképpen meghaladja a határként megszabott 1 635 000 forintot). Ez viszont azt a veszélyt hozza, hogy csak akkor minősül az ügyfél jogosultnak a támogatásra, ha már felélte minden vagyonát (már otthona, háztartási eszközei sincsenek), és teljesen társadalom alatti szintre került.

Külön kell szólnunk a nők szerepéről a szegény családokban. A kérézettjeink jó részénél fordult elő a férfiak alkoholizmusa, esetenként játékszenvedélye („játékgépezése”) a családok hátrányait fokozó tényezők között. Ilyen helyzetekben válnak elsősorban a nők felelőssé a család fenntartásáért (lásd a 2. és 5. eseteleírást). Az ilyen „matriarchátusok” is részei a helyi szegény kultúrának, ami még inkább felértékeli a családi ellátások szerepét, ugyanakkor viszont fokozza a többség előítéletességét. („Minek adni az ilyeneknek? Úgyis megisszák és bedobálják a játékgépbe.”)

Az önkormányzatok által biztosított szociális ellátások hatékonysága elégtelen: a rendszeres segélyek jövedelempótló képessége kicsi, az átmeneti segélyek igen csekély összeget jelentenek (pl. karácsony előtt a nélkülöző nagycsaládoknak 2000-3000 forintot adtak, ami még

az élelemre is kevés volt). Van olyan segélyforma, a lakhatási támogatás, ami csak a helyi szociális rendeletben jelenik meg, mivel a hozzájárulás feltételei oly szigorúak (a lakhatási költségnek el kell érnie a család jövedelmének 1/3-át) és az összege oly csekély (havi maximum 1000 Ft), hogy a szociális előadók nem látják értelmét az ügyfeleknek ajánlani. Csak egy önkormányzatnál fordult elő, hogy igen ritkán több hónapig adtak volna átmeneti segélyt, és a lakáshoz jutási támogatás is csak egy önkormányzatnál jelent meg szigorúan kölcsön formájában (az így elkülönített alap is csak egy évig működött, ahogy azt már fentebb említettem). A lakáscélú telek juttatásáról is csak egy településen hallottunk.

A szociális ellátásokból a szegények egy része kimarad. Az általunk vizsgált csoportban az ellátásokból kimaradók:

- középkorú nők, akik valamikor dolgoztak, azután a munkanélküli segély és a jövedelem pótló ellátás lejárta után kimaradtak az ellátásból (ez a jól ismert háztartásbeli státusa lenne, amennyiben volna olyan nem munkanélküli férj, aki eltartaná őket);

- korábban a gyermekek után járó ellátásokból élő középkorúak, akik a gyermekek felnevelése után ellátás nélkül maradtak, újabb ellátásba nem tudnak bekerülni (sokszor azért, mert információjuk sincs, vagy ha van, akkor képtelenek a feltételt, a regisztrációt teljesíteni, mert például nincs ruhájuk, útiköltségük, ami szükséges a munkaügyi kirendeltségbe való bemenéshez); a munkaügyi kirendeltséget ma is az álláskereső eszközöként tartják számon, és nincs reményük arra, hogy ebben segíthetnek nekik; a napszámosmunkához pedig már idősök (a sok szülés és a nehéz fizikai munka rontotta a gyermekkori nélkülözés miatt általában egyébként is gyenge egészségi állapotukat);

- fiatal családfenntartó férfiak, akik be sem kerültek az ellátásba, és ehhez mindenképpen egy év regisztráció kellene;

- voltak a kérdezettek között olyan nők, akik korábban gyermekgondozási segélyt, gyermeknevelési támogatást vagy ápolási díjat kaptak, és a más ellátásra való jogosultság megszerzéséig jövedelem nélküliek;

- családfenntartó férfiak és nők, akiket a munkaügyi kirendeltség „együtt nem működőnek” minősített, mert akár egy alkalommal nem időben mentek be jelentkezni (és reménytelen, hogy ismét jogosulttá

váljanak az aktív korúak rendszeres szociális támogatására, mivel a munkahelyek hiánya miatt képtelenek legális munkát találni);

- idősek, akik jogosultak lennének időskorúak járadékára, de nem igénylik, mivel egy korábbi, azóta megváltoztatott jogszabály lehetővé tette, hogy ez esetben az önkormányzat az ellátás ellenértékét hagyatéki teherként bejegyeztethesse a telekkönyvbe, és senki sem tudatja velük, hogy a cikkely kikerült a szociális törvényből;

- férfiak és nők, akik valamilyen okból nem akarnak kapcsolatba kerülni a hivatallal (például korábbi tapasztalataik miatt a gyerekeiket féltik a hivataltól);

- a szociális törvény minden korábbi módosításának voltak kárvalottjai, akik ma ellátatlanok.

A segélyek differenciálására a döntéshozók nem látnak lehetőséget, akkor sem, ha szükségesnek tartják, mivel a forráshiányos helyzetben a meglévő forrásokért vívott harc körülményei között nem merik vállalni a helyzethez alkalmazkodó cselekvés kockázatát. Attól tartanak, hogy ha egyvalakinek többet adnak, akkor *„az összes többi is megjeleNIK, és itt fogja rázni a rongyait, hogy ő is rászorul”*.

Ugyanakkor az *ellátások ismertsége* a települések szegényei között meglepően jó. A szociális bizottságok tagjai, a szociális előadók és a szociális szolgálatok szociális munkásai igyekeznek a normatív ellátásokhoz minden rászorulót hozzájuttatni, bár a legnehezebb helyzetekkel, például amikor valamely ellátás vagy szolgáltatás rendelkezésre áll, de a nélkülözés miatt a minimális feltételeket sem tudják a rászorulók teljesíteni, a szakemberek nem tudnak mit kezdeni. Mint már említettük, a *jelzőrendszer* is működik, már csak azért is, mert a szociális bizottság tagjai általában azok, akik kapcsolatba kerülnek a rászorulókkal (pedagógusok, egészségügyi szakemberek, a szociális szolgálatok vezetői). A mindenütt fellelhető paternalizmusnak van pozitív oldala: a problémáknak is akad gazdája a településen (a vizsgált települések közül a legnehezebb helyzetűben az önkormányzat képtelen gazdájává válni a problémáknak, ott viszont az iskola veszi át részben ezt a funkciót).

4. ESETLEÍRÁS: A DOMBI CSALÁD

A Dombi család a falu egyik szegények lakta utcájában lakik egy szoba-konyhás, düledezőfélben lévő vályogból épült, földpadlós régi parasztházban, amit a család nőtagjának nagynénjétől örökölték. A házhoz csak 100 nől konyhakert tartozik, így saját fogyasztásra csak a nyáron szükséges zöldséget tudják megtermelni.

A család hat tagból áll:

János, a családfő 40 éves, szakmunkás, 1992 óta munkanélküli, tizenöt évig dolgozott egy kisvárosi vállalatnál, ami megszűnt, ő utcára került, jelenleg az aktív korúak rendszeres szociális támogatását kapja.

Edit, 38 éves, 8 általánost végzett, csak két évet dolgozott, azután elment gyermekgondozási segélyre a legnagyobb gyerekkel, egy éve szűnt meg a gyermeknevelési támogatása, amikor a legkisebb fia elmúlt nyolcéves, regisztrált munkanélküli, jelenleg ő is az aktív korúak rendszeres szociális támogatását kapja.

Négy gyermekük van, 14, 13, 10 és 9 évesek, mindannyian iskolások.

Hatuk állandó jövedelme 73 200 Ft, ami a két aktív korúak rendszeres szociális támogatásából, a négy gyermekvédelmi támogatásból és családi pótlékból áll. Ehhez János tavaly két hónap közcélú munkát kapott az önkormányzattól. A család jövedelmét növeli a két nagyobbik gyermek ösztöndíja, melyet egy cigányokat segítő szervezettől kaptak. A családban Edit a cigány származású, sokat gondolkodott, hogy kérje-e az ösztöndíjat, de azután úgy döntött, hogy hadd legyen jobb a gyerekeknek. Az ösztöndíjat nem számolta be a család jövedelmei közé, engedte, hogy a gyerekek bicikliket vegyenek rajta, azzal el is költődött a féléves ösztöndíj. A jövedelmüket még két forrásból tudják kiegészíteni, a napszámból, ami viszont csak korlátozottan elérhető számukra, mivel János hallássérült, és ezért a gazdák idegenkednek tőle. Edit kisebb házkörűli munkákat szokott végezni a környékbeli idős embereknek, ezért élelmiszert és használt ruhákat kap. A kicsi konyhakertben némi tormát termesztenek, azt adják le őszel, és abból vesznek a gyerekeknek téli holmit, de a kicsire így sem jut soha új.

Tíz éve jöttek a faluba lakni, amikor Edit nagynénje meghalt, és a család döntése alapján megkaphatták a fent leírt házat. Előtte fiatal házassokként OTP-kölcsönre az egyik alföldi kisvárosban építkeztek, ahol János dolgozott. János munkahelyének megszűnte után viszont nem tudták fizetni sem az OTP-tartozást, sem a közüzemi számlákat. A házat elárverezték a fejük fölül, de az ára nem volt elég az OTP-

tartozás visszafizetésére, így azóta gyűlik a tartozás, most már 1,5 millió forint. Ők pedig nincstelenek. Nemrég volt kint náluk a végrehajtó, hogy felvegye a leltárt, a düledező házat is el akarják árverezni a fejük fölül.

Bár az OTP-tartozás miatt helyzetük reménytelennek tűnik, mégis sok erőforrásuk van. Edit értelmes, törekvő asszony, a gyerekek jól tanulnak, János minden munkát elvégezne. A családban semmiféle deviancia nincs. A szomszédokkal láthatóan igen jóban vannak, szívesen segítenek rajtuk, van hitelük. Erre rá is szorulnak, mert hó végén már nincs miből ételmet venni a gyerekeknek, ilyenkor a szomszédoktól kérnek kölcsön. A kölcsönössel viszont szinte sosem tudják utolérni magukat. Amikor megjönnek a szociális jövedelmek, akkor kifizetik a közüzemi számlákat, a gyerekek napközijét és a tartozásokat. Szinte semmi nem marad, és kezdődik minden előlről. Ezért van az, hogy a legszükségesebb élelmiszeren, a gyerekek felszerelésén és a villanyszámlán kívül gyakorlatilag még akkor sem jut semmire, ha Jánosnak sikerül napszámba mennie. A tél nagyon nehéz, a fűtés minden évben gondot okoz, a gyerekeket öltöztetni kell, mert félnek, hogy megszólják őket. A felnőttekre végképp semmi sem jut, csak a nem gazdag szomszédok levetett gönce.

Az esetleírásban a kétségtelenül érdemes szegény családok egyikét látjuk. Gyakorlatilag mindenük megvan a túléléshez: szorgalom, igyekvés, józanság, a gyerekeikről való tiszteletre méltó gondoskodás, a szomszédok legteljesebb megbecsülése és munkához juttató bizalma, továbbá a szociális háló minden lehetséges támogatása. Esetükben viszont jórészt hiányzik a napszám mint bevételi forrás, és ezen az sem segít, hogy Jánost az önkormányzat, amikor csak tudja, behívja munkára, hiszen jó munkaerő, szakmunkás, a közcélú munkások jó részétől eltérően rá lehet bízni az értéket jelentő szerszámokat, gépeket is. És mindjárt földönfutók lesznek, ha akad valaki, aki pénzt ad az árverés során a viskóért és a pici kertért.

Esetükben egyébként a települések szegényeinek egy másik típusát ismerjük meg, a városokból menekülőket, akik közül persze nem mindenki ilyen tiszteletre méltó. A települések igen nehezen fogadják be a kívülről jötteket (sok év után is „gyűttment”-nek tekintik), és főleg a problémás családokat. Ez a kitaszítottság a városból menekülő családok kirekesztettségének egyik vetülete. Jánost azért fogadták be könnyen, mert a községben született.

Az esetleírás azt is világosan mutatja, hogy ha minden elérhető támogatást igénybe vesz egy munkanélküli család, akkor mekkora jövedelemre lehet szert tenni. A négygyerekes család stabil jövedelme 73 200 Ft, azaz 12 200 Ft/fő (pár ezer forinttal több lenne, ha Edit gyermeknevelési támogatáson lenne, de erre már nincs módja, hiszen a legkisebb gyermek is elmúlt 8 éves). Ehhez jött tavaly a két hónap közcélú munka, ami havonta 36 000 Ft-ot jelentett, és a gyerekek idei 30 000 Ft-os ösztöndíja, ami az elmúlt évben 1400 Ft-tal emelte a havi egy főre jutó jövedelmüket, ami így 13 616 Ft volt! Ez világosan mutatja a szociális ellátások jövedelempótló képességét.

Itt kell még szólnunk a *vizsgált települések gyermekvédelmi helyzetéről*. Míg az általunk kérdezett családokban a szülői generáció vonatkozásában igen gyakran fordul elő az intézeti nevelés⁵⁴, a problémákhoz – és az iskolákban veszélyeztetettként számon tartott gyerekek számához – képest ma igen csekély a védelembe vett gyerekek és még csekélyebb az intézetben elhelyezett gyerekek száma. Ennek örülhetnénk – hiszen a gyermekvédelmi törvény szerint a védelembevétel az utolsó előttiként, míg az intézeti elhelyezés az utolsóként igénybe vehető beavatkozási forma –, ha nem láttunk volna annyi egyértelműen életveszélyben lévő gyermeket. Ha megnézzük ebből a szempontból az 1. interjút (a III. sz. függelékben), a kérdezett gyermekei egy életveszélyes kalyibában laknak, félő, hogy megharapják őket a patkányok, ezért nem lehet éjszakára lekapcsolni az egy szál dróton átvezetett villanyt, az anya nem tud nekik enni adni, mert oly alacsony a család jövedelme (napszámmal sem tudja kiegészíteni), a környék egészségtelen a közeli birkaólak miatt (kullancsveszély, bűz, mocskok). Az ilyen helyzetekre a szociális szolgálatok csak széttárják a karjukat, és biztosítanak miniket arról, hogy minden lehetőséget megtettek, legfőképp pedig mindenképpen ragaszkodnak a gyerekek napközbeni gondozásához (erre használják fel a gyermekvédelmi támogatást), mert legalább akkor eszik a

⁵⁴ A fiatal családok között is találtunk egy olyat, ahol a férj intézetben nevelkedett, az összegyűlt családi pótlékból kikerülésekor házat vettek a helyi gyámhatóság segítségével, amiből azonban apja kisemmizte, így kényszerült tizenéves feleségével és apró gyerekével anyósához költözni, és egy két helyiségből álló önkényesen elfoglalt szükséglakásban élni nyolcadmagával. Erre a helyzetre, mely nem egyedi, ma nincs megoldás.

gyerek és veszélytelen környezetben van. De a gyerek a heti 168 órából csak 40-et tölt biztonságos helyen! És a heti 35 étkezésből csak 15-ször eszik biztosan! Ezt még akkor is a gyermekek intézményi veszélyeztetésének kell tartanunk, ha nem gondoljuk, hogy a felelősség egészét vagy akár nagyobb részét a helyi önkormányzatoknak vagy a szociális szolgálatoknak kellene vállalniuk.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a társadalombiztosítási, alanyi jogon járó és normatív ellátásoknak egyértelmű integratív funkciójuk van, és nem kötődik hozzájuk olyasfajta stigma, mely a kirekesztett csoportok helyzetét rontaná. A helyi döntéseken múló szociális ellátásoknak van a jövedelempótláson kívül integrációs funkciója is, nemcsak a viselkedéskontroll (a közösségi normák követésének kikényszerítése) által, hanem azzal is, hogy a helyi centrumhoz kötik a periferián tengődőket, és – ha csak csökevényesen is – lehetővé teszik a gondoskodást a jó minőségű munkaerő védelméről. A viselkedéskontroll mindenképpen ambivalens jelenség, mert miközben kikényszeríti a többségi normák érvényesülését a kisebbségi csoportok esetében, így van integratív funkciója, ugyanakkor a kisebbségi – cigány- és/vagy szegénységi kultúrából – adódó másságot devianciának bélyegzi, tehát éppúgy igazságtalan beillesztést jelent, mint a napszám.

Ugyanakkor a szociális ellátások jövedelempótló képessége oly csekély, hogy a napszám nélkül semmiképpen sem biztosítja a családok túlélését. A különböző, teljességgel esetleges programok nem hoznak hosszú távú eredményt. A szűk erőforrások körüli harc miatt viszont a támogatáshoz stigma kapcsolódik, ami a legkiszolgáltatottabbak kiszolgáltatottságát, azaz kirekesztettségét növeli.

4. Az integráció helyi intézményei

Ebben az alfejezetben azoknak az intézményeknek a működését vizsgáljuk, melyeknek a helyi közösség integrációját kell elősegíteniük. Ide tartoznak:

- a szociális szolgáltatások,
- a nevelési és oktatási intézmények;
- művelődési intézmények;
- a kisebbségi önkormányzatok;
- a kisebbségi civil szervezetek;
- a helyi egyházközségek;
- a helyi termelést és foglalkoztatást elősegítő intézmények.

Ezek teljes körű vizsgálata már meghaladta volna a kutatás kereteit, úgyhogy a fejezetben csak azokat vizsgáljuk, amelyek szorosan tárgyunkhoz kapcsolódnak: a szociális intézményeket, ezek közül is részletesebben a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok és vázlatosabban az idősgondozó intézmények tevékenységét; az oktatási-nevelési intézmények közül elsősorban az iskolákat és csak érintőlegesen az óvodákat; a cigány kisebbségi önkormányzatok és a cigány kisebbséget képviselő civil szervezetek⁵⁵ munkáját.

SZOCIÁLIS SZOLGÁLTATÁSOK

A vizsgált önkormányzatok csak a jogszabályban előírt kötelező szolgáltatásokat tartják fenn. Egy településen volt külön cigány *idősek* napközi otthona, de az ilyesféle szegregáció helyessége messzemenően megkérdőjelezhető. Egyébként a cigány időseknek nemigen jut a szolgáltatásokból, igaz, hogy elég kevesen is vannak⁵⁶, és – mint korábban már

⁵⁵ Érdemes lenne egy kutatás keretében alaposan megvizsgálni a helyi társadalmak integrációjában kulcsszerepet játszó ügynökségeket.

⁵⁶ Jellemző példa erre, hogy – ahogy fentebb már részben említettük – az egyik község nagyon agilis cigányvezetője megpályázott egy svájci alapítványnál egy jótételei programot az 1945. május 9. előtt születetteknek. 44 ilyen talált, mindegyikük rászorult volna a szociális étkeztetésre, de egyikük sem kapta.

említettem – a cigánycsaládban élő idős ember, akinek biztos nyugdíja van, esetleg ápolási díjra is jogosultta lehet válni a gondozásával, forrást jelent a szűkölködő cigány családok számára. A cigány időseknek a szolgáltatásokból való kimaradását értelmezve a kulturális hagyományokat sem lehet figyelmen kívül hagyni, de mindenképpen szeretnénk elkerülni a sztereotip szemléletet, mely szerint „a cigány időseknek úgysem kell a szolgáltatás, mert ellátja őket a család”. Nem egy magára maradt idős (de nem okvetlenül 60 év feletti!) cigány emberrel találkoztunk⁵⁷, volt közöttük olyan asszony, akire a gyerekei ráhagyták az unokákat, és nem tudta azokat eltartani, volt közöttük olyan férfi, akinek egy hétre csak 5 kifli volt a menü. Úgyhogy mindenképpen alá kell húznunk, hogy a rászorulókat a szolgálatoknak meg kell keresniük, és ebben bizony találtunk hiányosságokat.

A szociális étkeztetés és házi gondozás térítésköteles, előzetes feltételezésünk szerint ez hozzájárul a rászoruló időseknek a szociális étkeztetésből és házi gondozásból való kimaradásához. Ez a feltételezés az általunk vizsgált településeken nem bizonyult igaznak. Mint a statisztikai adatok elemzésénél már elmondtuk, a települések idős lakossága inkább a gyerekek által hátrahagyott valaha volt gazdálkodókból áll. Ők csak végszükség esetén veszik igénybe az idősgondozási szolgáltatásokat, főleg azokat, amelyek szociális rászorultságtól függenek. A „szegényház” képzete máig is hozzátapad a szociális szolgáltatásokhoz. Ezért Létavértesen vagy Bagamérban például az idősek sokkal szívesebben veszik igénybe a református szeretetotthon férőhelyeit, amiért jelentős pénzt kell fizetni, mert ily módon fogyasztókká lépnek elő, nem minősülnek könyöradományból élőknek, és a pénzükért sokkal jobb szolgáltatást kapnak. Ettől függetlenül a szociális alapon működő idősgondozó intézmények is telítettek, ismerünk olyat, amelynél hosszú várakozási lista van, mert jócskán akad a településeken olyan idős, magára maradt, súlyos egészségügyi problémákkal küzdő ember, akinek semmilyen más lehetősége nincs, mint ezekbe felvételét kérni.

Más kérdés, hogy ottlétünkkor még úgy látszott, így sem fogják kapni, mert az önkormányzat a teljes étkeztetési összeget kívánta megkapni a pályázatból, arra azonban az elnyert összeg nem elegendő.

⁵⁷ Az idős itt nem 60 év felettit jelent, hanem nagyon sokszor még a nyugdíjkorhatár alattiakat, akiknek igen nehéz a helyzete.

A szolgáltatásnak – a várakozási listákból következő – „célzottá” tétele, azaz a legrászorultabbak kiválogatása a listáról, pedig még inkább elmélyíti az idősgondozó bentlakásos intézmények rossz képét a településeken (*„oda már csak meghalni megy az ember”*).

A vizsgált négy településből csak kettő tartott fenn idősek napközi otthonát, a megszüntetés indokául az érdeklődés hiányát és az igen magas fenntartási költségeket említették. Az egyik község emiatt szeretné, ha a református szeretetotthon venné át a napközi fenntartását, hárommilliós hiánytól szabadulnának így meg. Saját tapasztalatunk a szolgáltatás iránti érdeklődéssel kapcsolatban nem támasztja alá a szakemberek véleményét. Szerintünk inkább nem keresik meg a rászorulókat, és tartanak attól, hogy a rászorulók között sok lenne a „sokproblémás” ember (például a fent említett heti öt kiflin élő cigány ember biztosan rászorulna), de az idősgondozási szakemberek nem szívesen vállalják az ilyen problémák kezelését.

Önálló *családsegítő és gyermekjóléti szolgálat* csak a két városi státusú településen van, a községek (Kokad és Bagamér) Létavértessel tartanak fenn közös családsegítő és gyermekjóléti szolgálatot, ami már csak azért is sajnálatos, mivel ezeken a településeken él a legtöbb hátrányos helyzetű gyermek (Kokadon a gyermekek egy híján 100%-a, Bagamérban a gyermekek 85%-a részesül a gyermekvédelmi támogatásban), mindkét településen igen magas az iskolák által veszélyeztettként számon tartott tanulók száma, mégis 1-2 képzetlen szociális munkás próbálja többé-kevésbé ellátni a legégetőbb feladatokat.

A szociális szolgáltatások alkalmazottainak túlnyomó többsége képzetlen (Létavértés, Kokad, Álmosd és Bagamér közös családsegítő és gyermekjóléti szolgálatában mindössze a vezetőnek van levelezőképzésben szerzett szociálpedagógus végzettsége), az egyetlen kivétel Nyíradony, ahol a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat minden szociális munkásának adekvát képesítése van.

A képzetlen szociális munkások – akik mostanában kerültek a pályára, továbbá nincs képzett és gyakorlott mentoruk sem – képtelenek megbirkózni a feladatokkal. Iránymutatóul csak a hivatalok szintén képzetlen, de legtöbbször legalább gyakorlott szociális ügyintézői maradnak, az ő hatósági eszköztáruk viszont alapvetően idegen a szociális munka gondozói hagyományától. Ezek a kollégák maguk a helyi társadalom „fenti” régióiból jönnek, és igen nagy a társadalmi távolság

köztük és a szociális szolgáltatások lehetséges klientúrája között.⁵⁸ El sem lehet várni tőlük, hogy partneri viszonyba kerüljenek azokkal, akiket szolgálnak. Még akkor is így van ez, ha korábbról jól ismerik a szükségét szenvedőt, és az a korukbéli (lásd az 5. esetleírást). Ezeknek a szociális munkásoknak ugyanis nagy hátránya az is, hogy nagyon fiatalok, általában gyermekük sincs, joggal mondják a sokgyerekes, sokat látott kliensek: „*Mit beszél maga? Még gyereke sincs, aztán idejön nekem magyarázni!*” ahogy azt az egyik ilyen fiatal kolléga idézte.

5. ESETLEÍRÁS: MÓNI ÉS LÁCI

A család a falu szélén, egy, a közvélekedés szerint szegények lakta utcában, szoba-konyhás, földpadlós vályogházban él. A házhoz 300 négyyszögöles kert tartozik, melynek egy részén idősebb László konyhakertet művel, a többi gázos. Az udvar kopár, poros, látogatásunkkor négy gyerek játszott ott a porban. A konyhában egy sparherd, egy a múlt század elejéről való ócska konyhaszekrény, egy spárgával bekötött ajtajú öreg hűtő, egy rozoga faasztal, két hokedli, egy öreg, szakadt pokróccal letakart szőnyeg („dikó”), egy lepattogott zománcú tűzhely, a hozzá való gázpalackkal, található. A szobában egy nagy és két kisebb ágy, asztal, két szék, kicsi tévé, rozszant szekrény, a falon Krisztus urunk a tóparton, tisztaság.

A házban öten laknak:

idősebb László 50 éves, 50%-os rokkantsági ellátást kap 25 segéd munkásként ledolgozott év után;

ifjabb László 29 éves, két év szakmunkásképzőt végzett, állandó munkaviszonya sosem volt, jelenleg az aktív korúak rendszeres szociális támogatását kapja;

idősebb Móni 25 éves, ifjabb László felesége, 8 általánost végzett, a

⁵⁸ Engedtetsem meg nekünk egy nem egészen ideillő, de reményeink szerint találó hasonlat: úgy viselkednek, mint Alice Csodaországban, de míg Alice-nak okvetlenül figyelnie és reflektálnia kellett a körülötte történő dolgokra, mert különben félt volt, hogy levágják a fejét, ezeknek a kollégáknak egy része még csak nem is figyel, legalábbis a kliensekre nem, hiszen „túlélésük” (munkahe-lyük megtartása) nem azoknak az elfogadásától függ, akiknek a szolgáltatáért a fizetésüket kapják, hanem a hivatal kegyétől.

gyermekgondozási segély letelte óta semmilyen rendszeres jövedelme nincs;

ifjabb Móni, a házaspár gyermeke 8 éves, most fejezte be az 1. osztályt;

legifjabb László 5 éves óvodás.

Kezdetben a családayát, Mónit kérdeztem, a férje csak később jött meg. A szülőpár fiatal, de megviseltek, soványak. Idősebb Móni nagyon szomorú, megtört asszony, pedig még csak 25 éves. Amíg férje meg nem érkezett, panaszkodott: nem így képzelte az életét, rengeteg dolgozik, az apósa és a férje iszik, igazából egyedül kell megteremtenie a gyerekek életfeltételeit. Minden nap jár napszámba. A jó munkakerők közé tartozik. Tavaly több helyre is járt dolgozni, de konfliktusba került azokkal a gazdákkal, akik vinni akarták dolgozni, de nem tudott hozzájuk menni, mert már máshová ígérkezett. Ezért jár most csak egy gazdához, Kati nénihez, aki kisegíti, ha szüksége van rá.

Nem cigányok, mindketten a faluban születtek. *Laciek* ketten voltak testvérek, fiútestvére meghalt, öngyilkos lett. Az anyja is dolgozott, postás volt, majd az iskolában konyhalány. Régen meghalt, gyógyszerre ivott pálinkát, öngyilkos lett. Móni szerint azért, mert megromlott a házasságuk az apósával. Idősebb László is alkoholista. Tsz-tag volt, de volt időszak, amikor Pestre járt dolgozni, 25 év munkaviszonya van, jelenleg 50%-os rokkantsági ellátáson van. Lacinak sosem volt stabil munkahelye, jelenleg közmunkán dolgozik, ez a második hónapja, tavaly csak egy hónapot dolgozott. Ő időnként igyekszik megállni, hogy ne igyon, olyankor nem is cigarettázik, viszont megállás nélkül eszik.

Móni nagycsaládból származik, hatan voltak testvérek. Szülei alkoholisták voltak, de nagy erőfeszítéssel felnevelték őket. Anyja tormát, paprikát, uborkát termelt, mellette napszámba járt. Apja a tsz-ben dolgozott, majd bedolgozó volt. Mindkét szülő meghalt, 42, illetve 53 éves korukban, az alkohol miatt, de anyja beteg is volt. Móninak sosem volt munkaviszonya, korábban gyermekgondozási segélyen volt. A testvérei közül három lakik itt, húgával együtt szoktak napszámba menni, olyankor az após vagy az iskola-óvoda vigyáz a gyerekekre. Móni távol élő testvérének családja is szegény, Miskolcon élnek, ott napszám sincs, csak a családi ellátásokból élnek.

Átlagos nap (Mónié): Reggel indítja a gyerekeket és Lacit, ha megy dolgozni, azután megy napszámba, hazafelé bevásárol, otthon főz, mos, takarít, fekszik. Minden nap így megy. Keserves sorsa van.

Jövedelmeik: Általában: 15 200 Ft aktív korúak rendszeres szociális támogatása, 11 200 Ft családi pótlék, 9200 Ft gyermekvédelmi támogatás, az elmúlt hónapban az aktív korúak rendszeres szociális támogatása helyett a 36 000 forint minimálbért kapta Laci. Id. László

18 750 Ft-ot kap az 50%-os rokkantsági nyugdíjra. 54 350 Ft, 10 870 Ft/fő!

A családi ellátások és a szociális segély csak a hó elején fizetendő számlák kifizetésére elegendők, a napi megélhetés csak utána jön, a napszámból, tehát bizonytalan.

A *napszám* a múlt héten reggel 8-tól 4-ig volt Móninak, 2200 forintot kapott egy napra (275 Ft/óra), most reggel ½5-re megy, és délig dolgozik, és 2100 Ft-ot kap (300 Ft/óra). Épphogy a napi bevásárlásra elég. Tavasztól hetekig így megy, azután van egy kis szünet, de akkor meg a napi megélhetés van veszélyben.

Laci is jár napszámba, a haverok szólnak, hogy van munka, de abból Móni nem sokat lát.

KIADÁSOK:

Rezsí: mindig fizetik, amikor megjön a családi pótlék, gyermekvédelmi támogatás, aktív korúak rendszeres szociális támogatása. Gáz (palack) kb. 3000 Ft, villany kb. 3000 Ft, víz 1000–3000 Ft között. A tavalyi elszámolás a villanyfogyasztásról 10 000 Ft volt. A kommunális adó 2000 Ft/év, levonják a gyermekvédelmi támogatásból.

Napközi és óvodadíj: majdnem 12 000 Ft a két gyereknek, mivel nem nagycsaládosok, úgyhogy nem kapják az 50%-os kedvezményt.

Kifizetik az *adósságokat*, és már el is ment a pénz.

Élelem: Az após műveli a kertet, hogy legyen krumpli, bab, zöldség.

Mindig kifognak a hónap elején, és utána már attól függ a megélhetés, hogy kapnak-e munkát. A napszámból kapott pénz azonnal elmegy az élelemre.

Ruha: A gyerekeknek igyekeznek megvenni mindent, a felnőttek csak ócska göncökben járnak. Nehezen szorítják ki a gyerekek ruháját is.

Gyógyszer: Nehezen szorítják ki a gyerekeknek. A kisfiú betegesebb, torokfájós, ugyanúgy, mint id. Móni. Kért már segílyt gyógyszerre, mert nem tudta kiváltani, de azt a választ kapta, hogy azért kapják a gyermekvédelmi támogatást, hogy teljen belőle.

Közlekedés: Nem járnak sehová.

Fűtés: A konyhában sparherd van, azzal fűtenek és azon főznek télen. Az erdőgazdaság hirdetett ingyenes gallyszedést, a tsz-től kaptak széldeszktát pénzért, részletre fizették ki a gyermekvédelmi támogatásból.

Gyerekeknek iskolai felszerelés: megvették.

Sport: Nem jut rá.

Kirándulás: Voltak Nyíregyházán az osztállyal az állatkertben tavaly, az idén nem ment a kislány, mert nem volt Móninak pénze, így kezdtek a csalódásért kárpótolni, biciklivel bementek Létavértesre, ott vettek fagyit, kólát, főzött Móni jó vacsorát.

Játék: Kis darabok csak.

Könyvek: Csak az iskolai, egy könyvet rendelt a gyerekek Móni, mert „az jó neki az iskolai előmenetelhez”, az is 2000 Ft volt.

Születésnap, karácsony: Most lesz a gyerek és Laci születésnapja, nem tudják megünnepelni, még csokit sem tudnak venni, mert ma Móni összesen 1200 Ft-ot keresett. Karácsonykor Móni töltött káposztát, húslevest főz, süteményt süt, karácsony után már nincs egy fillérjük sem, kölcsön kell kérni.

Teljes mértékben szegénynek érzik magukat, Laci hozzáteszi, hogy „alsóbrendűnek” érzi magát, mert hiába megy el dolgozni minden nap, másnap már megint nincs semmi.

TÁMOGATÁSOK:

Iskolakezdési támogatást kaptak 4600 Ft-ot és a 11 200 forint 13. havi családi pótlékot.

Rendkívüli segílyt kértek a gyerekek napközijére és gyógyszerre, de nem kaptak.

Móni a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat szociális munkását ismeri, együtt jártak iskolába. De csak köszönnek egymásnak. A korábbi szociális munkással egy osztályba jártak, kérte, segítsen egy kis támogatást szerezni a gyerekek napközijének térítésére, de nem tudott, mert csak 2 gyereke van. Ha meg nem engedi a gyerekeket az iskolába, óvodába, megbüntetik. Sokan nem tudják fizetni az ebédpénzt, Laci meséli, hogy lát a hirdetőtáblán a kitűzött csekkek között több hónapot is.

MUNKANÉLKÜLIEK

Laci regisztrált munkanélküli, Móni járt a munkaügyi kirendeltségre hat hónapig, azután abbahagyta, mert nem közvetítették ki. Móni nem tudna közcélú munkába menni, mert akkor ki vigyáz a gyerekekre. Apósára se meri már hagyni, mert az félig vak. (Nem mondja, de nyilvánvaló, hogy a napszámmal nem fér össze a közcélú munka.)

EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT, EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS

Id. László komoly beteg: egyik szemére már megvakult korábban. Móni erőszakkal vitte orvoshoz, hogy megmúttassa. Most a másik szemére húzódik a hályog. A lába fekélyes, nem megy orvoshoz.

LAKÁS

A ház id. László tulajdona, minden évben tatarozzák, hogy össze ne dőljön.

TÁRSAS TÁMOGATÓRENDSZER

A szomszédoknak végeznek munkát élelemért is. Ha munka van, szólnak a barátok. Vagy Laci körbejár, és kérdezi, van-e munka.

Látogatóba csak Móni testvéreihez mennek, de csak azokhoz, akik itt laknak.

MIT SZERETNÉNEK?

Munkát, kicsit jobb házat, egészséget, kicsit több pénzt, hogy a gyerekek ne menjenek reggel gyakran éhesen az iskolába, Laci a munkába.

A napszámos életformát fentebb már elemeztük, úgyhogy az eset kapcsán most már nem térünk ki erre. Ami ebből a szempontból kiemelendő, az egyrészt a hihetetlenül nehéz asszonyosors, másrészt és ezzel összefüggésben idősb Móni nyilvánvaló súlyos depressziója, ami öngyilkossági fantáziákkal párosul. A családban idősb László felesége öngyilkos lett, mert megromlott a házasságuk, Móni házassága megromlott Lacival, mert Laci ugyanúgy iszik, mint idősb László. És még a magát „alsóbbrendűnek” érző Lacit és a félvak, fekélyes lábú, magát gyógyíttatni nem akaró nagyapát nem is kérdeztük. Egy osztálytársnak, egy közeli ismerősnek ezt nem lehetett elmondani, egy vadidegennak, aki most kopogott be az ajtón, el lehetett. Kivételesen nem hisszük, hogy itt csak a „tovább menő idegen” előnyéről lenne szó, hanem egyszerűen a figyelem és az érdeklődés hozta ki – véleményünk szerint – ezt a vallomást a kérdezettből. Az esetet azért hoztuk példaként, mert egy képzett szociális munkástól mindenképpen elvárható, hogy észrevegye ezeket a nehéz helyzeteket, és ne ijedjen meg azok megértésétől. A szociális munkásokat viszont nyilvánvalóan akadályozza a megértésben (sőt a meglátásban) a tehetetlenség, a hiába való igyekezet tudata, a nyugodt lelkiismeret megőrzésének igénye. Így csak azokkal kerülnek kapcsolatba, akiket a társintézmények „rájuk tukmálnak”. A 2. esetleírásban szereplő Gyöngyivel csak akkor vette fel a kapcsolatot a családsegítő szolgálat, amikor már a gyerekek annyira bűdösek voltak, hogy az óvodai és iskolai nevelők mindenképpen lépéskényszerbe kerültek. A Zsákos család sok nélkülözője közül egyetlen akadt,

aki tudta, mi az a családsegítő szolgálat – a nevelőszülőnél nevelkedett férfi –, mert Debrecenben már találkozott szociális munkásokkal, akik segítettek neki az örökölt lakás körüli ügyeket elintézni. A már említett fogyatékos testvérpárra az ÁNTSZ hívta fel a családsegítő szolgálat figyelmét, amikor már kis híján megfagytak. A 4. esetleírás kérdeztje, a Dombi család akkor látott először szociális munkást, amikor az kiött velünk interjúzni.

Nyilvánvaló, hogy a képzetlen és mindennemű szakmai segítséget, támogatást nélkülöző szociális munkásoktól nem lehet elvárni a forrásfejlesztést, és nemcsak a kliensekkel nem tudnak együttműködni, de másokkal sem. Ezért a településeken igen rossz véleményeket halloztunk a családgondozókról. Az általunk felkeresett mélyszegény családok jó része még azt sem tudta, hogy létezik családsegítő és gyermekjóléti szolgálat a településen; ha mégis tudták, ha tehették, elkerülték őket, mert féltek, hogy elveszik a gyerekeiket. Ugyanis egyetlen eszközük van: „megmondják a családnak, hogy mit kell csinálni”, és a kívánságok nem teljesítésének esetére szankciókat helyeznek kilátásba, amiket azután – ahogy a gyámhatósági statisztikákból látjuk – nem hajtanak végre, de így csak annyi történik, hogy a fenyegetéshez a tehetetlenség képzete társul. Ezek a szociális munkások – ahogy az 5. esetleírásból látjuk – a kliens képviselőjében ugyanúgy kérelmezőként jelennek meg az önkormányzatnál, mint maga a kliens, és semmivel sincs több érdekérvényesítő képességük, mint annak. Az önkormányzat a munkaadójuk, konfliktust nem mernek vele vállalni, ha mégis megpróbálják, esélytelenek. Mindennapos tapasztalatuk a tehetetlenség, mert nem tudnak hathatós segítséget – munkát és kenyeret – adni. Mivel segíteni nem tudnak, legfeljebb ismételtetik, hogy szerintük mit kellene a súlyos problémákkal küzdő családoknak csinálniuk, látogatásait a kliensek előbb-utóbb zaklatásnak érzik, és ha elég harcosak, tesznek is ez ellen valamit. (Ezért fenyegette meg az egyik község képzetlen szociális munkását egy családapa, hogy feljelenti a kisebbségi jogok országgyűlési biztosánál. A környéken történt már ilyesmi, élt panasszal az egyik kisebbségi önkormányzat vezetője az önkormányzat méltánytalan elbánása miatt a kisebbségi jogok országgyűlési biztosánál, sikerrel. Úgyhogy a fenyegetés nem csak pusztá szó volt.) A képzetlen szociális munkások – ha elfogadják az anyagi források fölött diszponáló, tapasztaltabb és ezért sokkal tekintélyesebb szociális előadók és

szociális bizottságok iránymutatását – maguk is a fent már elemzett viselkedéskontroll ügynökeivé válnak. Emiatt a kliensek törvényszerűen „hivatalnak”, büntető beavatkozásnak látják tevékenységüket. A viselkedési előírások teljesítésének a mi interjúalanyaink jó része esetében egyáltalában nincsenek meg a feltételei, ezen pedig a szociális munkások eszköz és/vagy hozzá nem értés miatt képtelenek változtatni, és legtöbbször észre sem veszik.⁵⁹

A megfelelő képesítéssel rendelkező szociális munkások esetében sem sokkal jobb a helyzet. A szociális munkásokat képző iskolák a hagyományos mentálhigiénés esetkezelési modelleket tanítják, ezek pedig hatástalanok a szegények közösségeiben. A védőnővel és orvossal szemben, akiket a szegények valódi segítőnek fogadnak el, mert akkor is segítenek a beteg gyereken, ha a nyomor nyilvánvaló, és a segítség áráként nem szabnak feltételeket, a szociális munkásokat a szegény családok nem fogadják el, mert forrásokat nem nyitnak meg, viszont elvárásokat támasztanak. Vagyis itt a szülők részéről a passzív magatartás inkább elfogadott, mint a szociális szakmák segítői részéről, s ez a kliensekben ellenállást, félelmet, nemtetszést vált ki. A szociális munkások, akik családlátogatásaik alkalmával megjelennek a szegények élet-

⁵⁹ Talán nem illik megemlíteni, de a kliensek és a szociális munkás közötti legnagyobb távolságot abban az esetben tapasztaltuk, amikor a kliens és a családgondozó azonos etnikai csoportba tartozott (mindketten cigányok). Lehet, hogy ez csak elszigetelt eset, mert ugyanazon a településen dolgozott egy másik szociális munkás is, akinél ezt nem tapasztaltuk, de azért mégis elgondolkodtató. Nem könnyű azoknak a fiatal cigány értelmiségieknek a helyzete, akik a cigányság felzárkóztatására rendelkezésre álló források segítségével emelkednek ki az előítéletekkel sújtott etnikai közösségből, és ezt csak úgy tudják megtenni, hogy közben az az elvárás jelenik meg velük szemben, hogy a többségi társadalom kinyújtott keze legyenek a kirekesztett közösség felé. Óvatosan megjegyeznénk, hogy talán ez túl nagy ár a pozitív diszkriminációt jelentő forrásokért, mert úgy nyújt kiutat, hogy közben elvárja az etnikai gettóban való bennmaradást. Ráadásul lehet, hogy nem reális elvárás az egyik cigány rétegbe tartozótól, hogy szolidaritást mutasson a másik rétegbe tartozók iránt. Ugyanis úgy tűnik, nem a legrosszabb helyzetűek tudják kihasználni a cigányság felzárkóztatására rendelkezésre álló forrásokat. A cigányság rendelkezésére álló pozitív diszkriminációt képviselő alapok pedig homogén „masszaként” kezelik a cigányságot.

terében, emiatt ki vannak téve az erőszaknak, maguk is veszélyeztetettek. Emiatt sokszor nem mernek kimenni a külterületeken lakó szegényekhez egyedül. Gyakran az is akadályozza a munkájukat, hogy ehhez nem áll rendelkezésükre megfelelő közlekedési eszköz. Az önkormányzati autók sofőrökkel együtt történő igénybevétele pedig tovább „cizellálja” a róluk mint a „hivatal kinyújtott kezéről” festett képet.

A védőnőkkel és gyermekorvosokkal szembeni tisztelet a gyermekjóléti szociális munkásokat arra készíti, hogy megpróbáljanak velük együttműködni. Az együttműködés mindenképpen igen jó módszer lenne, de ez esetben az egészségügyi szemlélet torzíja a szociális munkás gyakorlatot. Ez a szemlélet ugyanis a páciensek passzív követő magatartását írja elő, ami sajátos szülő-gyermek szerepviszonyt alakít ki a felek között. Ez pedig nem egyezik a szociális munka öntevékenységre mozgósító, partneri viszonyt feltételező beavatkozási repertoárjával. És mivel a szociális munkások nem képesek előre gyártott gyógyszereket adni, amelyekkel a problémák megoldhatók, ez a módszer ugyanúgy hatástalan, mint a többi. Ez az oka annak, hogy oly sok kiégett szociális szakembert találtunk a vizsgált településeken.

A családsegítő és gyermekjóléti szolgálatoknak az önkormányzaton belül is alacsony a presztízse, az önkormányzatiak legtöbbször úgy vélekednek róluk, hogy csak a pénzt pocsékolják, tevékenységüknek nincs haszna. És már csak saját helyzetük javítása miatt is rákényszerülnek arra, hogy a „hatóság előszobája és kinyújtott keze” legyenek.

A „szegényház” képze a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokhoz is kapcsolódik, már csak azért is, mert klientúrájuk túlnyomó hányadát a legszegényebbek alkotják, és azokat olyan intézményektől kapják, akik valamilyen módon már kudarcot vallottak ugyanezekkel a kliensekkel. Ezért a stigmát ugyanúgy megkapják, mint azok, akikkel foglalkoznak. Jellemző példa volt erre az egyik családsegítő szolgálatnál, hogy különböző nyomtatványokat szereztek be, amelyekre a helybeliek széles körének lett volna szüksége, hogy ily módon olyanoknak is szolgálatot tegyenek, akik egyébként nem jönnének be az irodájukba. Egyetlen nem szegény sem jött be a papírokért. Legtöbbször beküldték valamelyik önkormányzati ismerősüket érte, nehogy valaki meglássa őket, amint bemennek a „szegénygondozó iroda” ajtaján.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szociális szolgáltatásokhoz ugyanúgy stigma kapcsolódik, mint a segélyezéshez. Míg ott az „élős-

ködés” címkét viselték az ellátásokat igénybe vevők, ez esetben a „szegényház”-bélyeg került az intézményekre. Így ezek szolgáltatásainak igénybevétele csak végső lehetőségnek minősül a helyi társadalomban. Emiatt a szolgáltatások szegregálódnak, részévé válnak a szegények gettóinak. Ezt a problémát súlyosbítja, hogy a szociális szolgáltatások szociális munkásai – főleg a kisebb településeken – képzetlenek, tevékenységük megfelelő szakmai irányítás, ellenőrzés és szupervízió nélkül jó, ha nem ártalmas a kliensek számára. A családsegítő és gyermekjóléti szolgálat szolgáltatásainak presztízse nemcsak a szolgáltatott népesség, hanem a társintézmények képviselőinek szemében is igen alacsony, amit azzal igyekeznek ellensúlyozni, hogy a hivatal eszközeivé válnak, felveszik annak kényszerítő, kontrolláló, fenyegető attitűdjét, ami tovább rontja képüket a helyi közösségben. Mindez azt jelenti, hogy a klientúra kirekesztettségét nem vagy csak igen korlátozott mértékben képesek enyhíteni.

ISKOLÁK

Az iskola a települések egyik sajátos közösségi tere, ahol leképeződik a helyi társadalom minden problémája. Ugyanakkor a szociális szolgáltatások mellett az iskolák jelentik a helyi társadalmak másik kiemelkedő jelentőségű integrációs intézményét. Az iskolák szociális szolgálatot is működtetnek, a gyermek- és ifjúságvédelmi felelős alkalmazásával: ő a kapocs az osztályfőnök után az iskola és a szülők között, ő a felelős a hátrányos helyzetű és veszélyeztetett gyermekek kiszűréséért; a gyermekvédelmi hálózat részeként kapcsolatot tart a társintézményekkel (a gyermekjóléti szolgálattal és a gyámhatósággal), felelős a közösen készített kezelési tervnek az iskolát érintő részének teljesítéséért.

A kistépüléseken az iskolák sajátos helyzetben vannak, mivel ez az a hely, ahol a legbiztosabban megjelennek azok a családok, amelyek a társadalom peremén élnek. És mivel megjelennek, befolyásolásukra is itt van a legnagyobb esély. Szakirodalmi tájékozottságunk alapján az iskolaigazgatókkal folytatott interjúkban kerestük azokat a jeleket, amelyek arra utaltak volna, hogy megpróbálják megvalósítani azt a „közöségi iskolamodellt”, mely ebben a feladatban (külföldön és nálunk is) a

leghatékonyabbnak mutatkozott a hátrányos helyzetű – főleg kis- – településeken. Nyomokban e modell elemeit minden olyan iskolában megtaláltuk, ahol interjúztunk. Az iskolák valamennyi településen felvettek feladataik közé olyanokat, amelyek túlmutattak a szorosan vett oktatási-nevelési tevékenységen, megpróbálták hatókörüket a tanulók családjaira kiterjeszteni. Legtöbbször ez kulturális-művelődési tevékenységet jelentett, de a szociális feladatok is szinte minden iskolában megjelentek. Általában a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatása, a hátrányos helyzetből következő szocializációs deficitek pótlása, a szociális ellátásokhoz való hozzájutás segítése jelent meg az iskolák feladatai között. Tapasztalataink szerint az iskolák gyermekvédelmi tevékenysége erősen személyfüggő, kevés iskola dicsekedhetett szakmai szempontból felkészült gyermekvédelmi felelőssel.

Egyre több hátrányos helyzetű, és közöttük egyre több roma tanuló jár a vizsgált települések iskoláiba. Így nem elitképzésre kell felkészülni, hanem egy hátrányos helyzetű réteg felzárkóztatására. Rossz a gyerekek taneszköz-ellátottsága, komoly szocializációs deficittel érkeznek az iskolába, és egyre nehezebb szót érteni a szegénységben élő szülőkkel.

A problémák ott kezdődnek, hogy a gyerekek egy részénél – és gyakran pontosan a leghátrányosabb helyzetű családokból jövőknél – nem lehet biztosítani az iskolára való óvodai felkészítést⁶⁰. Erre a kötelezően előírt egy év nem elegendő. Az óvodába nem, vagy csak egy évet járt szegény családból jövő gyerekek esetében problémaként jelentkezik, hogy a családban a viselkedésüket kiszámítható módon senki nem irányítja, így igen nehéz egy pedagógiai rezsimnek őket integrálni. Nincs formális közösségélményük, hiányzanak készségeik, ami már nem anyagi probléma.⁶¹

⁶⁰ Egy olyan települést találtunk a négyből, ahol gyakorlatilag teljes volt az óvodás korúak óvodai nevelése.

⁶¹ Az általunk vizsgált önkormányzatok egyikének sem jutott eszébe például, hogy olyan közmunkásokat foglalkoztasson, akiknek az a feladata, hogy az utcán csellengő gyerekeket szép lassan valamilyen értelmes tevékenységbe vonja be: közös játék, beszélgetések, közösséggé szervezés. Nem hisszük, hogy ez csupán pénz kérdése, hiszen az ugróiskolához nem kell nagy infrastruktúra. A szülők leterheltségét, a nevelés és fejlesztés képtelenségét egy érzékenyebb,

A következő probléma a beiskolázás, hiszen ez még egy optimális családban is megterhelés, pláne, ha több gyerekről van szó. Az általunk vizsgált önkormányzatoknál nem tapasztaltuk, hogy ebben segítségére lettek volna a szülőknek. Az önkormányzatok legfőljebb annyit tettek, hogy a gyermekvédelmi támogatásból kifizették a beiskolázásra a szükséges pénzt. A füzetek és könyvek ingyenessége fel sem merült, ahogy egy iskolaigazgató mondta: *„Fel sem merült, hogy vállalják. Kértük, hogy nézzék meg, nagyon nagy teher. De nagy lenne az el-lenállás. A helyiektől gyakran hallom, hogy mindig »ezek« kapnak. Nem értik, hogy itt gyerekekről van szó, és mindannyiunknak közös feladata ennek a rétegnek a felemelése, mert mindannyiunknak teher, hogy ez a réteg úgy él, ahogy él.”*

Ha az iskolában kiderül, hogy a gyermek elsődleges szocializációjában hibák vannak, akkor valójában két értékrend ütközik össze, a szülőké és az iskoláé, és ez könnyen vezethet konfliktushoz. A különböző értékrendek képviselői egyként a maguk meggyőződését tartják természetesnek, és a másikat természetellenesnek. Ahogy már a képzetlen szociális munkásokról szólva is mondtuk: kellő felkészültség nélkül nem lehet áthidalni a különböző kultúrák között tátongó szakadékot. Ha megnézzük a napszámos életformáról fentebb leírtakat, és összehasonlítjuk mindezt az iskola által preferált életformával, világosan kiderül, hogy itt szinte áthidalhatatlan szakadékról van szó. Nézzük végig vázlatosan ezeket a különbségeket:

– Az iskola abból indul ki, hogy a gyermek társadalomba való beilleszkedésének feltétele a megfelelő alaptudások elsajátítása, ami megalapozza a szakmai képzést, ami majd megalapozza a munkaerőpiacra való sikeres beilleszkedést – ezzel szemben a napszámos családok többsége egyáltalában nem bízik abban, hogy gyermekeik képesek lesznek valaha is mást csinálni, mint amit ők maguk is csinálnak (mármint a napszámosmunkát), ráadásul – mivel a közvetlen túlélés a legfőbb cél-

rátermettebb tizenéves vagy huszonéves fiatal is tudná – ha kisebb mértékben is – pótolni. De úgy tűnik – ez nem illik bele a képbe: mert szabadidő-szervezőre nincs pénz, csak utcaseprőre. A szülők képtelenek játszani a gyerekekkel, így azok nem tanulnak meg játszani sem, ami a felnőtt szerepek gyakorlásának elengedhetetlen feltétele. Csak csellengeni és túlélni, csak az időt mulatni tanulnak meg. És ez nem mindig pénz kérdése.

juk – legtöbbjük képtelen olyan időtávokban gondolkodni, mint az iskola.

– Az iskola abból indul ki, hogy a szülőknek ki kell elégíteniük gyermekeik fizikai és fejlődési szükségleteit – a napszámos szülők a szűkösség viszonyai között legtöbbször erre képtelenek, sőt gyermekeik munkaerejét már nagyon korán forrásnak kell tekinteniük a túlélés érdekében (így a 10 év körüli fiúk már napszámba mennek, a lányok pedig a kisebb testvérekre vigyáznak, míg a szülők dolgoznak, ami a napszámos családok esetében a helyzethez adekvát munkára nevelés).

– Az iskola a könyvek kultúráját képviseli – ezzel szemben a napszámos családokban az egyetlen esetleg elérhető médium a televízió.

– A szülő elvárja, az iskola tanítsa meg a gyereket – az iskola elvárja, hogy amit ő megmutat a gyerekeknek, azt a szülővel otthon gyakorolja, vagyis a szülő tanítsa meg a gyereket, mert az iskolában nincs arra idő, hogy a gyengébb képességűekkel oly sokszor gyakorolják az elsajátítandókat, hogy azt megtanulják.

– A szülő a saját tanulatlanságával felmentené magát a tanító, segítő szerepből – az iskola elvárja a szülők tanultságát és szerepvállalását.

– A szülő használható tudást vár az iskolától – az iskola pedig ünnepnapra tudást vár a szülőktől.

– A szülő saját kultúrája megértését, elfogadását várja az iskolától (például, hogy megértse a gyerekek szerepét a családban) – az iskola is ezt várja a szülőktől, csak éppen a saját kultúrájára vonatkoztatva.

– Az iskola szelektál és a piaci versenyre készít fel – a szülő nem akar még a gyereke esetében is a saját „kiszelektáltságával” és versenyképtelenségével szembesülni.

– Az iskola a középosztály számára legtermészetesebb civilizációs vívmányok használatát várja el a tanulóktól – a szülői ház nem rendelkezik ezekkel a civilizációs vívmányokkal (és itt nemcsak az angol WC-ről, a higiénés szabályokról van szó, hanem az otthoni íróasztalról és csendről is, amely lehetővé teszi a tanulást).

Az általunk megismert iskolák közül talán a Bagaméri Általános Iskolában láttuk a legnagyobb törekvést arra, hogy a „közösségi iskola-modellt” megvalósítsák, és „gazdáivá” váljanak az iskolában megjelenő szociális problémáknak. A következőkben pedagógiai programjuk azon elemeit szedem pontokba, amelyekkel a sajátos helyzethez (az iskola

328 tanulójának 85%-a hátrányos helyzetű családból kerül ki, 68%-uk roma, és arányuk évről évre emelkedik) igyekszik alkalmazkodni.⁶²

– Bemeneti mérés: Az elsős tanító nénik és napközisek nyáron minden elsőbe induló gyermek családjához ellátogatnak, hogy felmérjék, milyen családi háttérből jönnek a tanulók. Azoknál, a gyerekeknél, ahol elsődleges szocializációs hiányt tapasztalnak, és a tanulási folyamatban zavarokra lehet számítani, fejlesztő pedagógus bevonásával szep-tembertől egyéni fejlesztési tervet készítenek, majd háromhavonta vizsgálják a haladást.

– A tanulók egyéni fejlődési szükségleteihez való igazodás érdekében viszonylag kis létszámú osztályokban tanítanak. (Két 16 fős első osztály volt tavaly.)

– Van korrekciós osztály, amelyben – a nevelési tanácsadó javaslata alapján – tanulási zavarokkal küzdő gyerekekkel foglalkoznak. A korrekciós osztály „büntetőtelep” jellegét úgy igyekeztek megváltoztatni, hogy azok a tanítók, akik 4. osztályt bocsátottak el, egy évig a korrekciós osztályban tanítanak.

– Iskola-előkészítő osztályt hoztak létre részben azoknak, akik a hátrányos helyzetű családokból jöve, a szocializációs hiányok miatt nem tudják teljesíteni az első osztály követelményeit. A 6. életévüket betöltött gyerekek kerülnek ide, akik másodszor is nagycsoportosok lennének az óvodában. Az óvodában nincsenek meg a feltételei a személyre szabott fejlesztésnek, ebben a csoportban viszont (mely 15 fővel működik és körülbelül a gyerekek fele kerül ki hátrányos helyzetű családból) egy óvónő és egy tanítónő vezetésével speciális, a gyerekek fejlődési szükségleteihez igazodó programot tudnak biztosítani.

– Kétféle felzárkóztató program van az iskolában: cigány oktatási felzárkóztató program (népismeret, kommunikációfejlesztés, szocializációfejlesztés, képességfejlesztés). Szaktárgyi felzárkóztató program. Ezenkívül van tehetséggondozás is.

– 328 tanulóból 254 napközis van, mert szeretnék minél hosszabb időre behozni az iskolába a gyerekeket. Vannak olyan gyerekek, akik itt esznek reggel először és este utoljára.

⁶² Megköszönjük az iskola igazgatójának, Ménesi Andreának és gyermekvédelmi felelősének, Kovács Lászlónénak a számunkra nyújtott értékes segítséget.

– Próbálnak rendszeres szociális segélyeket kérni, felhívják a szülők figyelmét a lehetőségekre. Az iskolaigazgató tagja az önkormányzat szociális bizottságának. Segítik a szülőket a segélykérő lapok kitöltésében, az iskolaigazgató képviseli érdekeiket a szociális bizottságban.

– 173 roma tanulóból 62 kap ösztöndíjat, legtöbbször a MACIKA Alapítványtól. Ez fél évre 50-60 000 forint körüli összeget jelent, és tanulmányi eredményhez kötött. Bár a szülőknek kellene az ehhez szükséges papírokat kitölteni, de mivel a cigány szülők jó része írástudatlan, ők átvállalják ezt a feladatot. Különösen értékesnek tartják az ösztöndíjprogramot, mert teljesítményhez kötött, differenciált, így van nevelő és motiváló hatása.

– Elsősorban a kiváló gyermekvédelmi munkának köszönhető, hogy a lemorzsolódás az iskolában nem gyakori, egy-egy olyan eset van évente, amikor a tanuló 16 évesen kimarad a 7. osztályból. A bukás sem gyakori, tavaly 18 tanulójuk bukott meg egy-egy tárgyból. Jelenleg 6 magántanulói státusban lévő tanulójuk van (fogvatékosság, korai szülővé válás vagy a család vándorló életmódja miatt). Tavaly a munkaügyi központ segítségével sikerült segítő pedagógusokat alkalmazni, így tudták a gyerekeket az osztályozó vizsgára felkészíteni.

– Ugyancsak jórészt a gyermekvédelmi szakemberek eredménye, hogy az iskola minden 8. osztályt végzett tanulóját beiskolázzák. Az osztályfőnökök és a gyermekvédelmi felelős külön beszél a hátrányos helyzetű szülőkkel és gyerekekkel a továbbtanulás szükségességéről és lehetőségeiről. A gyerekeket különórákon készítik fel a továbbtanulásra, megnézik, milyen ösztöndíjakra lehet pályázni, tájékozódnak az iskolai követelményekről.

– A gyermekvédelmi felelős sajnos kapacitás híján csak a legproblémásabb családokhoz tud kimenni, de ezeknek a segítségével mindenképpen részt vesz.⁶³

⁶³ Erre nagy szükség is van, ugyanis ez a település az egyike azoknak, amelyekben képzetlen szociális munkások dolgoznak, az iskola gyermekvédelmi felelőse viszont szociálpolitikus. Nem is igazából értettük, hogy a települési önkormányzat a gyermekjóléti szolgálat megszervezésekor miért nem próbálta meg a település két adekvát szociális képesítéssel rendelkező szakemberének egyikét sem megnyerni erre a feladatra.

– Igyekeznek az iskolai osztályokban megteremteni a „megfelelő etnikai arányt”, de ez nem mindig sikerül, ugyanis például a mostani elsős évfolyamban összesen 6 nem roma tanuló van.

Bár ez az iskola valóban minden tőle telhetőt megtesz a gyerekek továbbtanulásáért, azok jó része – a tapasztalatok szerint – mégis nagyon gyorsan lemorzsolódik, ha egyáltalában elkezdi a középiskolát. Jellemző volt, hogy az általunk feltett kérdésre, „Mit gondol, mit fog a gyerek csinálni, ha felnő?” szegénységben élő interjúalanyaink nagy része nem tudott komoly választ adni. Legtöbbjük azt válaszolta, hogy nem tudja. Ha valamilyen szakmát mondtak, az is gyakran inkább viccnek, vagy az elvárásoknak való megfelelni akarásnak látszott, semmint átgondolt tervezésnek. A leghitelesebbnek a „nem tudom” válaszok tűntek. A szülők szeretnék, ha gyerekeik könnyebben élnének, mint ők, de nem látnak utakat, amelyek ez elérhető.

A középiskolából való lemorzsolódásnak több oka van megfigyeléseink szerint: mindenekelőtt a nélkülöző családok képtelenek a középiskolák elvárásait teljesíteni. A debreceni tehetséggondozó iskola például alapítványi hozzájárulást kér a szülőktől, és közben nem jelzi, hogy a legszegényebektől esetleg nem kéri, és az önkormányzatoknak sem jut eszébe azt az alapítványt támogatni, amely tehetséges, de szegény gyermekeik oktatására vállalkozik. Az iskolába kéthetenként tiszta ágyneműt kell vinni, amit a szülőknek kell megvenniük és kéthetenként mosniuk. Az általunk vizsgált családokban egyáltalában nincs ágynemű, és a mosás is gondot okoz. A gyerekek a bentlakásos iskoláktól nyilvánvalóan idegenkednek, hiszen a család védő közegéből való kiszakadást jelent. A családi szocializáció esetükben nem az önállóságot támogatja (a házakban semmiféle intim tér nincs, ilyen módon az individualitás kialakulásának lehetősége minimális). A családok 14 éves korban már tudnák a gyermek jövedelemszerző képességét forrásként használni, jó részük ezért nem támogatja a továbbtanulást, ami „csak viszi a pénzt”. A lányok nagyon hamar élettársi viszonyba lépnek, és korán szülnek. Az asszonyoknak magasabb a státusa a helyi társadalomban, úgyhogy efelé törekszenek a gyereklányok.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az iskolák – ha legtöbbször csak nyomokban is – felismerték, hogy saját helyi társadalmukban szélesebb hatókörre kiterjedő közösségi feladatokat kell vállalniuk, ez azonban csak ritkán kristályosul valódi programmá. Az iskolai szociális

szolgálat minősége nagy mértékben személyfüggő, de nemcsak az azt vállaló pedagógus személyes elkötelezettségétől, ügybuzgalmától, hanem szakmai felkészültségétől is függ.

Az iskolák próbálkozásai mögött az a szükségszerűség munkál, hogy komplex problémákat csak integrált rendszerekkel lehet kezelni. Az ágazati, személyi vagy egyéb dimenziók mentén szabdalt struktúrák csak feszültségeket indukálnak, vagy a feladatoknak és felelősségnek ide-oda háritását hozzák magukkal (mindenki a másikra mutogat, ha a felelősségről van szó). Az integrált rendszerek működtetéséhez viszont jelenleg nincsen meg sem a nélkülözhetetlen szervezeti kultúra, sem a megfelelő szaktudás a terepen.

CIGÁNY KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK ÉS CIVIL SZERVEZETEK

Az általunk vizsgált települések közül háromban volt cigány kisebbségi önkormányzat, egyben pedig (a legkisebben) szószóló, és mind-egyikben volt a cigányságnak civil szervezete, melyek legtöbbször valamelyik nagyobb cigányszervezethez tartoztak (Phralipe, Lungodrom, Cigány Vezetők Szakmai Egyesülete, Magyar Cigányok Demokratikus Szövetsége, Hajdú-Bihar Megyei Cigányok Koordinációs Szervezete).

A cigány kisebbségi önkormányzatok munkájában a mi kutatásunk is a korábban már mások által feltárt problémákat⁶⁴ találta:

– A cigány kisebbségi önkormányzatok a települési önkormányzatokkal mellérendelt viszonyban vannak, de költségvetésüket a települési önkormányzat szabja meg, és gazdálkodásukat is az ellenőrzi, ami kiszolgáltatottá teszi őket a települési önkormányzatoknak, ugyanakkor nem biztosít számukra megfelelő forrásokat ahhoz, hogy legyen a településen súlyuk. A települési önkormányzatok bizalmatlanok a cigány kisebbségi önkormányzatokkal szemben. Gazdálkodásukban rendszeresen találhatnak kivetnivalót, ami nem is csoda, hiszen a vezetőknek

⁶⁴ (Szerző-megjelölés nélkül): *A kisebbségi önkormányzati rendszer dilemmái és a kisebbségi törvény módosításának kudarca*. www.romnet.hu/jogtar/2001kjokisonk.html.

gyakran nincs megfelelő szakértelmük a szervezetek működtetéséhez, a működés tervezéséhez, a pénzügyi bonyolításhoz, és alighanem alapvető vezetői kultúrája sincs valamennyi cigány vezetőnek.

– A települések önkormányzatai együttműködésre kötelezettek a cigány kisebbségi önkormányzatokkal, de ennek tartalmát már közösen kell kidolgozniuk. Bár együttműködési szerződések vannak, az egymás iránti elvárások és kötelezettségek nem világosak, ami szintén konfliktusokhoz, bizalmatlansághoz vezet. Annál is inkább, mivel a települési önkormányzatok – megfigyeléseink szerint – olyasfajta együttműködést várnak el a cigány kisebbségi önkormányzatoktól, ami a saját céljaiknak megfelel, de a cigányokénak már cseppet sem biztos. Számkra úgy tűnik, elsősorban a szociális szolgálatok esetében már leírt viselkedéskontroll végrehajtását várják el, ami – ugyanúgy, mint a szociális szolgálatok esetében – ellentmondásos, mert egyszerre célozza az integrációt, hiszen normakövetésre sarkall, és a kisebbséget a többséghez, a perifériát a centrumhoz köti – de meg is bélyegez, mert a kisebbségi kultúra normáit és a szegénység kultúrájából adódó másságot devianciának minősíti.

– A cigány kisebbségi önkormányzatok források hiánya miatt nem tudnak programokat szervezni a települési önkormányzat közreműködése nélkül. Ezt a problémát úgy oldják meg, hogy igen sokat pályáznak, legtöbbször egyszerre a cigány kisebbségi önkormányzat és valamely civil szervezet nevében, és ezekbe időnként bevonják a települési önkormányzatot is. Pályázataik nagy számban sikeresek, így jelentős forrásokra tudnak szert tenni, de hatókörük mégsem széles, mert a helyi problémákhoz képest a pályázaton elnyert összegek csekélyek, emiatt csak egy szűk kör részesülhet belőlük.⁶⁵ Ez viszont természetesen megszüli a vádat, hogy csak a saját körüknek juttatnak. A civil szervezetek működése nem nyilvános, a kívülállók nem értesülnek róla, ami mendemondákhoz vezet, és még tovább fűti az ellenségeskedést. A pályázati források hasznosulását a pályázatok gyakran csak a szöveges beszámolókból ismerik, a teljesülést nem ellenőrzik, a pályázati

⁶⁵ A cigányság felemelkedését „általában” elősegítő források természetesen a helyi közösségekben arccal bíró, azonosítható személyek felemelkedését szolgálja. A programok kedvezményezettjei elég nehezen tudják elkerülni a ki-maradók vádját, hogy „*nektek azért van, mert nekünk nincs*”.

feltételek utólag gyakran „módosulnak”, nem jelentenek „kemény” korlátot, ezek pedig nem kerülnek el a megfigyelők figyelmét. Mint már említettük, a vizsgált települések mindennapi tapasztalata a bizonytalanság és a szűkösség, ami a források körüli harcokhoz vezet. Ez rányomja a bélyegét a cigányszervezetekkel és finanszírozási forrásaikkal kapcsolatos vélekedésekre is.

– A települési önkormányzatok és a cigány kisebbségi önkormányzatok közös programjai során az együttműködés nem konfliktusmentes, a viták általában a kontroll körül folynak. Jellemző példa volt erre az egyik települési és kisebbségi önkormányzat vitája arról, hogy kinek az „embere” legyen a cigány közösségi házról szóló pályázat bonyolítója. A vita oly nagyon elmérgesedett, hogy végül a pályázatot nem adták be, úgyhogy most jó darabig reménytelen, hogy egy ilyen beruházás a településen megvalósulhat.

– A konfliktusokat viszont általában a szőnyeg alá seprik, a felek egymás háta mögött beszélnek csak róla, tehát a konfliktusmegoldási készségek is hiányoznak ahhoz, hogy az együttműködés gördülékenyebben folyjon. A konfliktusokban minden esetben a cigány kisebbségi önkormányzatok a kiszolgáltatottabbak, őket könnyebben lehet „levegőnek nézni”, mint amennyire ők nézhetik ugyanígy a másik felet. Tehát az egyik – a nagyobb hatalommal rendelkező – félnek nem okvetlenül érdeke a konfliktusok megfelelő kezelése. Már csak azért sem érdeke, mert ez pluszterheket jelentene számára, amit nem okvetlenül szükséges vállalnia.

A cigány kisebbségi önkormányzatok – melyek mögött rendszerint országos szervezetek is állnak – tapasztalataink szerint nagyjából háromféle módon válaszolnak a fent leírt helyzetre, és legtöbbször a három pozíciót váltogatják.

1. Az autonómia útja: Ez esetben a cigányszervezetek a konfliktusos utat választják, és helyzetüket emberjogi, illetve állampolgári jogi kérdésként definiálják, és a jogsérelmek esetén azonnal felsőbb fórumhoz fordulnak jogorvoslatért. Így járt el az egyik település kisebbségi önkormányzata, amikor a kisebbségi országgyűlési biztoshoz fordult panasszal, mert a település önkormányzata nem tette lehetővé a kisebbségi önkormányzat alelnöke számára a képviselőtestület zárt ülésén való részvételt, és az 1996-os költségvetésből kihagyta a kisebbségi

önkormányzat költségvetését.⁶⁶ A kisebbségi biztos, Kaltenbach Jenő személyesen is ellátogatott a településre, az ügy nagy port vert fel. Később ugyanez a cigány vezető jogsegélyszolgálatot hozott létre a település cigány lakossága számára, mely elsősorban a segély- és támogatási kérelmek elutasításának ügyeivel foglalkozott. Az alelnököt a következő választásokkor nem választották be a cigány kisebbségi önkormányzatba, majd a legutóbbi választásokkor a nagy képviselőtestületbe is beválasztották. Azóta az együttműködés felhőtlennek látszik.⁶⁷

Ennek az útnak a hátulütője a folyamatos harc, ráadásul egy olyan ellenféllel, amelyik minden szempontból előnyben van. Így az egyetlen mód ennek az útnak a folytatására a gerillatechnika: addig bosszantani az ellenfelet, amíg az enged, és tárgyalásba bocsátkozik.

2. Az integráció útja: Ez esetben a cigányszervezet felveszi feladatai közé a többség érdekeinek képviselését a kisebbség felé, azaz a fent már leírt kontrollfunkciót, annak minden ellentmondásosságával együtt. Ez az együttműködés útja, hiszen annak belátásán alapszik, hogy a nagyobb hatalommal rendelkező fél szempontjait nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha a kisebbségi érdekeket legalább részben érvényesíteni akarjuk. Ilyen volt például annak az idősebb cigányvezetőnek a programja, amely a „tisztá udvar – rendes ház” mozgalmat hirdette meg az egyik településen; vagy a szociális bizottság tagjaként ugyanez a vezető a karácsonyi kicsi segély megkapásának feltételeként azt szabta meg, hogy a kedvezményezetteknek fel kell takarítaniuk a portájuk előtt, és ezt személyes látogatással ellenőrizte is.

Ennek az útnak a problémája annak a pontnak az eltalálása és át nem hágása, amikortól az együttműködés megalkuvássá, a sorstársak elárulásává válik.

⁶⁶ Hajdú-Bihari Napló, 1997. XI. 19.

⁶⁷ Csak egy lábjegyzet erejéig szeretném megjegyezni, hiszen a fent leírt szigorú tényeken és a mendemondákon kívül semmilyen támpontom nincs a konkrét ügyben, hogy a szakirodalom jól ismeri az „ellenfél kooptálásának” módszerét. Lásd: Wynne S. Korr–Donald Brieland: *Social Justice, Human Rights and Welfare Reform*. In: June Gary Hopps–Robert Morris (szerk.): *Social Work at the Millenium*. Critical Reflections on the Future of the Profession. New York, London stb., The Free Press, 73–85. o.

3. A „felemelés” útja: Ez a „kis lépések előre” technikája, a lényege minden lehetőség kihasználása a helyzet jobbítására. Ehhez az úthoz tartozott például annak a már többször említett cigányvezetőnek a programja, mely az idősebb cigányemberek étkeztetésére biztosított forrásokat, vagy a szinte minden cigányszervezet által szervezett gyereknyaraltatás, a szociális földprogram és közmunkaprogramok helyenként igen sikeres, máshol befulladt kísérletei.

Legteljesebb megvalósulásában ehhez az úthoz hozzátartozik a paternalizmus, ami adott esetben a „cigányvajda” szerepében csúcsosodik ki. Az általunk vizsgált településeken minden cigányvezető igyekszik tevékenységi repertoárjába beépíteni az ehhez a szerephez nélkülözhetetlen „kellékeket”, mint amilyen a képviselt csoporttal való „együttélés” (ugyanabban a településrészben, ugyanabban a szokásrendben, ugyanabban a termelési rendben stb.); kivételezett kapcsolatok ápolása a helyi hatalmi centrummal, ami lehetővé teszi az ügyek „kijárását”, a forráselosztási gyakorlat befolyásolását; személyes adakozás az ínséget szenvedőknek a legnagyobb szükség idején; sok külső kapcsolat ápolása, ami lehetővé teszi a pótlólagos források megszerzését (nemcsak pénzt, hanem foglalkoztatási lehetőségeket is szereznek); az „igazságos elosztó” képzetének felépítése önmagáról.

Ennek az útnak a problémája, hogy a „kis lépések” sokszor nem vezetnek sehová. A toldozva-foldozás nem a kisebbség felemelkedéséhez, hanem alárendelt helyzetének rögzítéséhez vezet, miközben közreműködik az elégedetlenkedők lecsendesítésében, és ezen a ponton válhatnak a paternalista vezetők hiteltelenné, és végül kivetetté a saját közösségükből.

Az általunk megismert cigányszervezetek, mint ahogy a példákból látszik, valamennyi utat próbálják és változtatják, ami alighanem a jelenlegi helyzetben a legjobb, amit tehetnek. Még akár az egyes településeken alakult sokféle cigányszervezet is jó volna, ha például valamelyest együttműködnének, és a különböző utak mindegyikének volnának képviselői. Az utak változtatása ugyanis előbb-utóbb az egyes szervezetek bizalmi tőkéjének apadásához vezet, ahogy a szűkös forrásoknak a saját körben való elosztása is odavezet. A cigányszervezetek két tűz közé szorulnak: a többségi társadalom képviselői elégedetlenek velük, mert nem vállalják, vagy csak részlegesen vállalják a kontrollszerepet, az általuk képviselték pedig árulással vádolják őket.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az általunk megismert cigányszervezetek nagy és fontos munkát végeznek a vizsgált településeken, még akkor is, ha ez a tevékenység nem találkozik osztatlan elismeréssel, és nem is ellentmondásmentes. Jellemző, hogy a vizsgált településeken a legszélesebb körre kiterjedő közhasznú munka és közmunkaprogramokat mind a cigány kisebbségi önkormányzatok és a települési önkormányzatok együtt valósították meg. A négy település közül csak egyben működik már évek óta létező, 70 családot jövedelemhez juttató szociális földprogram, amelyet egy cigányvezető szervezett.

A cigányszervezetekkel kapcsolatos elítélő és lekicsinylő vélekedések⁶⁸ nagy része (a jól ismert előítéletesség mellett) a szűkös erőforrások körüli harcokból következik. Kis mértékben persze hozzájárul ehhez a nyilvánosság hiánya is, ami lehetetlenné teszi a szervezetek forrásfelhasználásának és tevékenységének társadalmi ellenőrzését, ami igen fontos volna az olyan szervezeteknél, amelyek egy kisebbségi csoportot képviselnek.

A közösségi fókuszú szociális munka nézőpontjából – bármilyen ellentmondásos is e szervezetek tevékenysége –, csak a civil szervezetek plurális hatalmi centrumaiban lelhetjük fel a „szociális ügy húzóágazatát”, nélkülük ugyanis a kirekesztett csoportok nem tudnának sajátos érdekekkel rendelkező társadalmi csoportként megjelenni, és lehetetlen a megfosztott csoportok érdekérvényesítési esélyeit enélkül javítani.

⁶⁸ Például a már korábban idézett: *„Mindent ezek kapnak, a rendes magyaroknak meg semmi sem jut.”*

IV. Összegzés és javaslatok

Kutatásunkkal, melyet a debreceni agglomeráció két kistérségének négy településén, az ott élő mélyszegény népesség körében végeztünk, olyan szociálpolitikai döntések szükségességét, illetve lehetőségeit igyekeztünk feltárni, melyekkel a szociális szolgáltatások (a családsegítő, gyermekjóléti, idősgondozási és foglalkoztatáspolitikai szolgáltatások) és ellátások (a különböző jövedelempótló ellátások) működése, illetve határfoka javítható. Elsődlegesen olyan módszereket kerestünk, melyekkel a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportok egyikével, a fokozottan hátrányos helyzetű kistelepüléseken élő, legális munkajövedelemmel nem rendelkező, jövedelmi és fogyasztási szegénységgel küszködő családokkal folyó szociális munka szolgáltatások minősége javítható, ezen csoportok kirekesztettsége enyhíthető.

Kutatásunk kiindulópontja az volt, hogy az általunk vizsgált népesség, a mélyszegénységben élők kirekesztettsége egy sajátos közösségi kontextusban jelenik meg, melyben jelen vannak integrációs (beillesztési) folyamatok és intézmények, és ezek működésétől függ az általunk vizsgált társadalmi csoport helyzete, beilleszkedése vagy kirekesztődése. Ebből az axiómából kiindulva a közösségi kontextus elemei közül a következőket vizsgáltuk:

1. a helyi gazdasági-termelési rendszer: ez a vizsgált települések vonatkozásában elsősorban a mezőgazdasági termelés, az általunk vizsgált mélyszegény, stabil munkaviszonnyal nem rendelkező népesség vonatkozásában pedig a napszám, illetve az azt kiegészítő kiskertekben folytatott termelés;

2. a különböző sajátos társas támogatórendszerek: a gazda-napszámok viszonyhoz kötődő paternalista védelmek, a nagycsaládi és szomszédsági kapcsolatok reciprocitáson alapuló védőhálói;

3. a társadalmi védőháló: a szociális ellátások;

4. az integrációt elősegíteni hivatott intézményrendszer: a szociális szolgáltatások, nevelési és oktatási intézmények, kisebbségi önkormányzatok, civil szervezetek.

Vizsgáltuk, hogy a települések szegény népessége miképp illeszkedik be ezekbe az integrációs rendszerekbe.

1. A KUTATÁS FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSAI

– A vizsgált helyi társadalmak legfontosabb foglalkoztatási viszonya, a *napszámosviszony*, miközben kétségtelenül a vizsgált települések társadalmának sajátos integrációs viszonya, az Amartya Sen által leírt⁶⁹ igazságtalan beillesztést jelent, amennyiben a munkásokra nézve rendkívül hátrányos és feltételeiben mélyen egyenlőtlen. A napszámosviszonyból „felfelé” kikerülni nagyon nehéz, „lefelé” annál könnyebb. Ehhez elegendő, ha a kirekesztettséghez vezető feltételek halmozódnak, például a fő kenyérkereső kiesik, megbetegszik, vagy egyszerűen csak kiöregszik a napszámból, „nem hívják már”, és nem tud állandó jövedelemre szert tenni.

– A *társas támogatórendszerek* közül a gazda-napszámos viszonyhoz kötődő paternalista védelmek – bár léteznek –, de csak kis csoportra terjednek ki, feladatukat átvette az önkormányzati segélyezés. Segélyt a szociális szakemberek azoknak adnak legszívesebben, akiket a legjobb munkaerőnek tartanak, így a szociális ellátásoknak ez a csoportja sajátos integrációs funkciót vett fel, nevezetesen a jó munkaerő védelmét. A szomszédsági és nagycsaládi kötelékek az előzőnél erősebb védőhálót jelentenek, de ezek eltartóképessége csekély, a reciprocitás elvén szerveződnek, úgyhogy ha valaki olyan nehéz helyzetbe kerül, hogy nincs mit adnia, akkor előbb-utóbb ezek kimerülnek, képtelenek megtartani a „lét alatti létbe” süllyedőket.

– A *társadalmi védelmek* rendszeréből csak azok működnek viszonylag jól, amelyek társadalombiztosítási alapúak, illetve alanyi jogon járnak (normatívak). Minden jogosult rászorulót elérnek a családi ellátások. Az önkormányzati megítéléstől függőek közül a legtöbben a gyermekvédelmi támogatást és az aktív korúak rendszeres szociális

⁶⁹ Amartya Sen: *Kirekesztés és beillesztés*. Esély, 2003, 2. sz., 3–15. o.

támogatását kapják. Az önkormányzati segélyezés hatékonysága elégtelen: a rendszeres segélyek jövedelempótló képessége kicsi, az átmeneti segélyek igen csekély összeget jelentenek. Van olyan segélyforma, a lakhatási támogatás, ami csak a helyi szociális rendeletben jelenik meg, mivel a hozzájutás feltételei oly szigorúak (a lakhatási költségnek el kell érnie a család jövedelmének 1/3-át) és az összege oly csekély (havi maximum 1000 Ft), hogy a szociális előadók nem látják értelmét az ügyfeleknek ajánlani. A rászorulóknak csak ritkán kaphatnak segélyt, egy helyen tapasztaltuk csak, hogy átmeneti rendszeres segélyt adott az önkormányzat egy jövedelem nélküli szűkölködőnek. A szociális ellátásokból a legszegényebbek egy része kimarad. Az általunk vizsgált csoportban az ellátásokból kimaradók:

- középkorú nők, akik valamikor dolgoztak, azután a munkanélküli segély és a jövedelempótló ellátás lejárta után kimaradtak az ellátásból (ez a jól ismert háztartásbeli státusa lenne, amennyiben volna olyan nem munkanélküli férj, aki eltartaná őket);

- korábban a gyermekek után járó ellátásokból élő középkorúak, akik a gyermekek felnevelése után ellátás nélkül maradtak, újabb ellátásba nem tudnak bekerülni (sokszor azért, mert információjuk sincs, vagy ha van, akkor képtelenek a feltételt, a regisztrációt teljesíteni, mert például nincs ruhájuk, útiköltségük, ami szükséges a munkaügyi kirendeltségbe való bemenéshez); a munkaügyi kirendeltséget ma is az álláskereső eszközöként tartják számon, és nincs reményük arra, hogy ebben segíthetnek nekik; a napszámosmunkához pedig már idősök (a sok szülés és a nehéz fizikai munka rontotta a gyermekkori nélkülözés miatt általában egyébként is gyenge egészségi állapotukat);

- fiatal családfenntartó férfiak, akik be sem kerültek az ellátásba, és ehhez mindenképpen egy év regisztráció kellene;

- voltak a kérdezettek között olyan nők, akik korábban gyest, gyetet vagy ápolási díjat kaptak, és a más ellátásra való jogosultság megszerzéséig jövedelem nélküliek;

- családfenntartó férfiak és nők, akiket a munkaügyi kirendeltség „együtt nem működnek” minősített, mert akár egy alkalommal nem időben mentek be jelentkezni (és reménytelen, hogy ismét jogosulttá váljanak az aktív korúak rendszeres szociális támogatására, mivel a munkahelyek hiánya miatt képtelenek legális munkát találni);

– idősek, akik jogosultak lennének időskorúak járadékára, de nem igénylik, mivel a korábbi rendelkezések szerint ennek ellenértékét hágyatéki teherként bejegyeztetheti a telekkönyvbe az önkormányzat, és nem tájékoztatják őket, hogy ez a veszély már elmúlt;

– férfiak és nők, akik valamilyen okból nem akarnak kapcsolatba kerülni a hivatallal (például korábbi tapasztalataik miatt a gyerekeiket féltik a hivataltól);

– a szociális törvény minden korábbi módosításának voltak kárvalottjai, akik ma ellátatlanok.

Az ellátások differenciálására a döntéshozók nem látnak lehetőséget, akkor sem, ha szükségesnek tartják, mivel a forráshiányos helyzetben a meglévő forrásokért vívott harc körülményei között nem merik vállalni a helyzethez alkalmazkodó cselekvés kockázatát. Ugyanakkor a segély igénybevételéhez stigma kapcsolódik, mivel azt *viselkedéskontroll*, a többségi normák követésének kikényszerítésével kapcsolják össze a döntéshozók. Ennek kétféle funkcióját találtuk: egyrészt a munkaerő védelmét, másrészt mivel a forráshiányos és létbizonytalansággal küzdő településeken harc folyik a gyér forrásokért, továbbá a sokféle szociális ellátás azt a látszatot kelti, mintha olyan nagyon sokat kapnának a rászoruló, és ezt a helyi közvélemény nehezményezi, a döntéshozók, az önkormányzatok a szociális szolgálataikat viselkedéskontrollal, a visszaélések szigorú szankcionálásával igyekeznek legitimálni a helyi közvélemény előtt. A kontroll ambivalens jelenség, mert egyrészt sajátos integrációt jelent: a perifériát a centrumhoz köti, másrészt viszont stigmatizál, mivel a kisebbségi és szegénységi kultúra megnyilvánulásait devianciának minősíti. Tehát ugyanúgy mélyen igazságtalan, mint a korábbi két integrációs mechanizmus (a napszámosviszony és a reciprocitás elvén működő társas támogatórendszerek).

– Az integráció helyi intézményei *mozaikszerűen működnek*. Az ágazati, személyi vagy egyéb dimenziók mentén szabdaltságot csak feszültségeket indukálnak, vagy a feladatoknak és felelősségnek ide-oda hárítását hozzák magukkal (mindenki a másira mutogat, ha a felelősségről van szó), ami a szűkös erőforrások hatékony felhasználását lehetetlenné teszi. Az integrált rendszerek működtetéséhez viszont jelenleg nincsen meg sem a nélkülözhetetlen szervezeti kultúra, sem a megfelelő szaktudás a terepen.

Az integráció helyi szervezetei közül a *szociális szolgáltatásokhoz* ugyanúgy stigma kapcsolódik, mint a *segélyezéshez*. Míg ott az „élősködés” címkét viselték az ellátásokat igénybe vevők, ez esetben a „szegényház” bélyeg kerül az intézményekre. Így ezek szolgáltatásainak igénybevétele csak végső lehetőségnek minősül a helyi társadalomban. Emiatt a szolgáltatások szegregálódnak, részévé válnak a szegények gettóinak. Ezt a problémát súlyosbítja, hogy a szociális szolgáltatások szociális munkásai – főleg a kisebb településeken – képzetlenek, tevékenységük megfelelő szakmai irányítás, ellenőrzés és szupervízió híján jó, ha nem ártalmas a kliensek számára. A családsegítő és gyermekjóléti szolgálat szolgáltatásainak presztízse nemcsak a szolgált népesség, hanem a társintézmények képviselőinek szemében is igen alacsony, amit azzal igyekeznek ellensúlyozni, hogy a hivatal eszközeivé válnak, felveszik annak kényszerítő, kontrolláló, fenyegető attitűdjét, ami tovább rontja képüket a helyi közösségben. Mindez azt jelenti, hogy a klientúra kirekesztettségét nem vagy csak igen korlátozott mértékben képesek enyhíteni.

A másik nagy integrációs rendszert a vizsgált településeken a nevelési-oktatási intézmények alkotják, melyeket azért tartunk annyira fontosnak, mert gyakran ez jelenti a kistépüléseken az egyetlen közösségi teret, és így a helyi közösség folyamataiba való beavatkozásra is lehetőséget adhatnak. Kutatásunk eredményei szerint az iskolák – ha legtöbbször csak nyomokban is – felismerték, hogy saját helyi társadalmukban szélesebb hatókörre kiterjedő közösségi feladatokat kell vállalniuk, ez azonban csak ritkán kristályosul valódi programmá. Az iskolai szociális szolgálat minősége nagy mértékben személyfüggő, de nemcsak az azt vállaló pedagógus személyes elkötelezettségétől, ügybuzgalmától, hanem szakmai felkészültségétől is függ. Meggyőződésünk szerint a kistépülések iskoláinak esetében elterjeszteni és erősíteni kellene a közösségi funkciókat, mert az iskola a kistépüléseken sokszor az egyetlen valódi közösségi tér.

Az általunk vizsgált harmadik integrációs intézményt a *cigány kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek* jelentették. A kutatás során megismert cigányszervezetek nagy és fontos munkát végeznek a vizsgált településeken, még akkor is, ha ez a tevékenység nem találkozik osztatlan elismeréssel, és nem is ellentmondásmentes. Jellemző, hogy a vizsgált településeken a legszélesebb körre kiterjedő közhasznú

munka és közmunkaprogramokat mind a cigány kisebbségi önkormányzatok és a települési önkormányzatok együtt valósították meg. A négy település közül csak egyben működik már évek óta létező, 70 családot jövedelemhez juttató szociális földprogram, amelyet egy cigányvezető szervezett.

A cigányszervezetekkel kapcsolatos elítélő és lekicsinylő vélekedések nagy része (a jól ismert előítéletesség mellett) a szűkös erőforrások körüli harcokból következik. Kis mértékben persze hozzájárul ehhez a nyilvánosság hiánya is, ami lehetetlenné teszi a szervezetek forrásfelhasználásának és tevékenységének társadalmi ellenőrzését, ami igen fontos volna az olyan szervezeteknél, amelyek egy kisebbségi csoportot képviselnek.

A közösségi fókuszú szociális munka nézőpontjából – bármilyen elmentmondásos is e szervezetek tevékenysége –, csak a civil szervezetek plurális hatalmi centrumaiban lelhetjük fel a „szociális ügy húzóágazatát”, nélkülük ugyanis a kirekesztett csoportok nem tudnának sajátos érdekekkel rendelkező társadalmi csoportként megjelenni, és lehetetlen a megfosztott csoportok érdekérvényesítési esélyeit enélkül javítani.

A „lét alatti lét” társadalmát vizsgálva megállapítottuk, hogy azoktól, akik még a feketemunka piacáról is kiszorulnak, megvonja a társadalom az élethez való jogot. A társadalom ezen szegmensében az emberek folyamatosan veszélyeztetettek: az éhség, a legalapvetőbb civilizációs feltételek hiánya, a kezeletlen betegségek, a fogyatékoság, a társas támogatórendszerek hiánya, sőt a terror a szomszédok részéről és a családban, a szegényeket fenyegető sajátos kizsákmányolási módoknak való kiszolgáltatottság és a devianciák legváltozatosabb formái a legszegényebbek gettóiban a mindennapok velejárói. Ebben a helyzetben legtöbbször az öngondoskodási képességet meg- vagy visszaszerezni önerőből nem lehet, és tekintettel a csoport bővített újratermelődésére, szembe kell néznünk azzal, hogy van a társadalomban egy olyan réteg, amelynek tagjai esetleg sosem tudnak piacképes munkaerővé válni.

Ezt a társadalmi csoportot egyik integrációs ügynökség sem képes elérni: a szociális szolgálatok tehetetlenek a problémák ilyen halmozódásával szemben, és eszközeik teljes mértékben elégtelenek akár csekély mértékű befolyásolásukra is, ami egyenesen vezet az önfelmentő

ideológiákhoz, végső soron pedig az áldozatok vádlásához; az iskolák a súlyos nélkülözés áldozataivá vált gyermekeket nem képesek megfelelően tanítani, ezért száműzik őket a kisegítő iskolákba, ahol felkészületlen tanárok igyekeznek legalább megőrizni őket; és ezeket a csoportokat a kisebbségi önkormányzatok és a civil szervezetek is csak legfeljebb némi alamizsnával érik el.

2. JAVASLATOK

Javaslataink kidolgozása során a következő *axiómákból* indulunk ki:

– *Ha a kirekesztettség társadalmi folyamatok terméke, és a helyi társadalmakban megjelenő kirekesztettség a helyi társadalom sajátos beillesztési mechanizmusainak működéséből következik, akkor azt csak ezen sajátos társadalmi mechanizmusok befolyásolásával lehet enyhíteni.*

– *A komplex problémákat csak integrált rendszerek képesek kezelni, a mozaikszerűen működő integrációs ügynökségek tevékenységének hatékonysága nem megfelelő, nem teszi lehetővé a szűkös lehetőségek és források hatékony felhasználását.*

– *A mélyszegény csoport egyes rétegeire különböző kezelési módokat kell kidolgozni, és lehetővé kell tenni a differenciált probléma-kezelés szolgáltatási hátterének kialakulását, melyen belül az egyes családok lehetőségeinek, forrásainak és szükségleteinek feltárása alapján egyéni beilleszkedési terveket lehet kidolgozni.*

Ezekből kiindulva a következőket gondoljuk a feltárt problémák kezelési lehetőségeiről:

1. A települések társadalmának belső viszonyait *településfejlesztési stratégia* keretében látjuk befolyásolhatónak. Egy ilyen stratégia (mely a regionális fejlesztési tervekhez kapcsolódna) tartalmazhatna egy olyan fejezetet, mely a helyi társadalom szakszerű vizsgálata alapján a helyi társadalom fejlesztési céljait jelölné meg, különös tekintettel a kirekesztődött csoportok integrációjára. A stratégia biztosíthatná az elérhető források és szükségletek elemzésének alapján a tervezést, a kü-

lönböző integrációs ágensek kooperációját, az integrált működés feltételrendszerének kialakítását.

- A pályázati rendszernek is ehhez kellene kapcsolódnia, amennyiben olyan pályázatokat lenne jó kiírni, amelyek előfeltételezik a településfejlesztési stratégia meglétét, és lehetővé tennék a sajátos helyi prioritások érvényesülését. Ezzel kapcsolatban (bár nem az ESZCSM hatáskörébe tartozik) megfontolandónak tartjuk az ún. ÖNHIKI rendszerének átalakítását, esetleg brit mintára regenerációs alap létrehozását, melyből szintén a településfejlesztési stratégiák elemeihez lehetne pénzt pályázni.

- A stratégiához kapcsolódó „közösségi tér”: faluház, közösségi központ létrehozását elengedhetetlennek tartjuk. Ez helyet adna mindazoknak az intézményeknek, melyeknek feladata a helyi társadalom integráltságának elősegítése (felnőttoktatás-művelődés, könyvtár, munkaügyi kirendeltség helyi [!] fogadóórája, termelést fejlesztő szolgáltatások, egészségügyi tanácsadó szolgálat, bedolgozói tevékenységet szervező iroda, falugondnoki iroda, civil szervezetek, teleház, térsz-irodák, nyugdíjasklub, egyházi csoportok stb.)

- A stratégia elkészítéséhez és működtetéséhez szakértelmet kell biztosítani, ez a következőket jelentheti:

- szemléletformáló programok a települések vezetőinek és szociális szakembereinek, a feladatok magasabb szintű ellátására a folyamatos készülést esetleg klubszerű formában lehetne megoldani;

- módszertani segítség nyújtása: kézikönyvek, útmutatók, példatárak kiadása;

- oktatási-továbbképzési lehetőségek, illetve ösztönzés;

- a stratégia végrehajtását – főleg azt a részét, amelyhez központi forrásokat vesznek igénybe a települések – ellenőrizni kell.

2. A *napszámosviszony* kirekesztő mivolta mélyen igazságtalan és egyenlőtlen természetéből következik. Ezt az egyenlőtlenséget mindekelőtt a napszámosok kiszolgáltatottsága és a munka illegális természete hozza magával, ennek enyhítéséhez szükség lenne egyrészt a napszámosok alternatív, esetleg komplementer foglalkoztatási lehetőségeinek biztosítására, szerveződésük lehetővé tételére, illetve elősegítésére, másrészt a munkaügyi ellenőrzés megszigorítására, esetleg a közteherjegynek a gazdák számára kedvezőbb rendszerének kialakítására.

· Olyan foglalkoztatási programokra és civil érdekvédő tevékenységet végző szervezetekre lenne szükség (vagy a már létezők megerősítésére és szakmai kontrolljára), amelyek az időnymunka kiegészítőiként jobb megélhetést biztosítanak a rászoruló családoknak, és csökkenének a napszámoslét kiszolgáltatottságát.

· A kirekesztődött családok felnőtt tagjai számára a foglalkoztatási rehabilitációhoz hasonló foglalkoztatási formákat lenne jó szervezni, amelyek akár részmunkaidőben munkát biztosítanak számukra, helyreállítanak munkavégző képességüket, sajátos munkakészségeket oktatnak stb. Ez esetleg kapcsolódhatna az időnymunka kiegészítőjeként létrehozott foglalkoztatási programokhoz.

3. A *helyi társas háló* erősítésére a napszámos családok esetében nincs szükség, talán az egyházak vállalhatnának kicsit többet a terhekből, de ez kívül van a minisztérium kompetenciáján. A teljes mértékben kirekesztett csoportok esetében viszont szükség lenne olyasfajta szolgáltatásokra, amelyek a hiányzó társas hálót legalább részben pótolnák: például házi gyermekgondozó, a szülői képességeket fejlesztő, az utcán csellengő gyerekeket játékba bevonó tevékenységre, ingyenkonyhára, amit civil szervezetek éppúgy végezhetnének, mint önkéntesek, vagy közcélú és közhasznú munkán lévők.

4. A *társadalmi védőháló* változtatására okvetlenül szükség lenne (új szociális törvény, aminek tudomásunk szerint már folynak az előkészületei). A jóléti rendszer néhány alappillérenek újragondolása során megfontolásra érdemesnek tartjuk a következő lehetőségeket:

· az ellátások számának csökkentése, esetleg egyetlen társadalmi alapjövedelemig, ami felváltaná az összes rendszeres nem munkaviszonyhoz kötött ellátást (gyes, gyet, rendszeres szociális segély különböző formái, családi pótlék, de akár még a gyermekvédelmi támogatás is ide tartozhat a gyermekekért viselt állami felelősség kifejeződéséeként, esetleg családi egységenként csökkenő formában), ezt átmeneti vagy krízissegély egészítené ki, ami valóban csak a kritikus helyzetekben nyújtana egyszeri segítséget;

· kiegészítő transzferek biztosítását, ami a családi egységek figyelembevételével nyújtaná a munkás családok megélhetésének 3. pillérét (a munkaviszony és saját termelés/tőkejövedelem mellett).

Egy ilyen rendszernek előnye lenne az áttekinthetőség és a családok életszínvonalának javulása, az érzékelhetően nagyobb felelősségvállalás.

lás a gyermekek felnevelésében. Hátránya lenne a visszaélések lehetősége, de kinyilvánítottan is be kell látni (a médiában ismételgetni kell!), hogy nincs olyan rendszer, ahol ne volnának „potyautasok”. Ezek aránya nem nagy, és nincs értelme a rászorulókat megbélyegezni a pár százalékos „veszteség” miatt.

- Olyan lakáspolitikai intézkedésekre van szükség, amely a legrászorultabb rétegek támogatását képes szolgálni. A szociálpolitikai kedvezménynek a teljes mértékben kirekesztődött csoportok esetében a jelenlegi formában nincs értelme. Hatékonyabb (olcsóbb és így nagyobb hatókörű, azaz több családot elérő) lenne a régi csökkentett komfortfokozatú lakások mintájára ugyanazon a helyen, ahol ezek a családok ma élnek, sorházszerű tömböket építeni, vagy konténerlakásokat elhelyezni, amelyek karbantartásáról, környékük rendben tartásáról az önkormányzat gondoskodik.

Előnye, hogy gyorsan jobb körülmények közé lehet juttatni sok családot, hátránya, hogy a jogvédő szervezetek gettósításról fognak beszélni. De: visszagondolva az utóbbi idők összes ilyen botrányára, a botrány elülte után megnézte-e valaki, hogy milyen helyzetbe kerültek azok a családok, amelyeknek kivívták a jogvédő szervezetek, hogy ne konténerbe kelljen menniük? De még ha minden gondjuk meg is oldódott, az csak néhány család, és mi van a többivel? Célszerű lenne a jogvédő szervezetekkel tárgyalni és – ha lehet – velük együtt kidolgozni az alternatívákat ebben a vonatkozásban.

5. Az integráció helyi intézményeit erősíteni kell.

- A szociális szolgáltatásokat szakértelemmel (képzéssel és szigorú képesítési előírásokkal, a képzések szakmai akkreditációs rendszerének létrehozásával), minőségbiztosítási rendszer kidolgozásával (szakfelügyelettel), folyamatos szakmai szupervízió és továbbképzés biztosításával, sajátos szolgáltatások finanszírozásával (az általunk vizsgált települések például nagy mértékben profitálnának szakszerű és kellő szakmai segítséggel, illetve kontrollal megtámogatott iskolai szociális munka szolgáltatások létrehozásából), sajátos közösségi programok támogatásával lehetne erősíteni.

- A cigány kisebbségi önkormányzatok finanszírozását meg kell oldani, a települési önkormányzatokhoz fűződő viszony tartalmi elemeit tisztázni kell. A kisebbségi önkormányzatok tevékenysége hasonlít ma leginkább a kisebbségi civil szervezetek munkája mellett arra, amit a

tanulmányban közösségi fókuszú szociális munka névvel illettünk, ezért jó lenne megfelelő oktatási és továbbképzési programokba bevonni ezek vezetőit.

· A civil szervezetek számára mindenekelőtt olyasféle tudás, felkészültség és támogatás biztosítására van szükség, amely lehetővé teszi a kirekesztett és a beillesztés igazságtalan viszonyai között élő csoportok érdekérvényesítési esélyeinek javítását, környezetalakító képességük növelését, legyen szó akár a szociális jogok érvényesítési lehetőségeinek növeléséről, a társas támogatóhálóok erősítéséről, a problémákban érintettek közötti partneri viszony kiépülésének elősegítéséről vagy a részvételhez szükséges tudások és készségek elsajátításának elősegítéséről. Elképzeléseink szerint ez változatos programokat jelent, amiben jelen van például az önkéntesek bevonásához, a kisközösségi projektek megtervezéséhez és kivitelezéséhez szükséges tudások elsajátítása, a konfliktuskezelési készségek elsajátítása és így tovább.

Irodalomjegyzék

- A függősségi csapda elkerülése* – Regionális emberi fejlődési jelentés (ENSZ Fejlesztési Program, Az Európáért és a Független Államok Közösségeért Felelős Regionális Iroda, Pozsony, 2002)
- A gyermekszegénység és a gyermekes családok jövedelmi helyzete Magyarországon* (TÁRKI, Budapest, 2001. november)
- A kisebbségi önkormányzati rendszer dilemmái és a kisebbségi törvény módosításának kudarca* (<http://www.romnet.hu/jogtar/2001/kjokisonk.html>)
- BABUSIK Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon* (Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 2002)
- BARÁTH Gabriella–SZÉPVÖLGYI Ákos: *Tudományos konferencia a területi társadalmi egyenlőtlenségekről*. (In: Szociológiai Szemle, 2001/2.)
- BRAYE, Suzy–PRESTON-SHOOT, Michael (1995): *Empowering Practice in Social Care*. Open University Press, Buckingham–Philadelphia.
- BURKE, Beverly–HARRISON, Philomena (1998): *Anti-Oppressive Practice*. In: ADAMS, Robert–DOMINELLI, Lena–PAYNE, Malcolm [szerk.]: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 229–239. o.
- CASTEL, Robert: *A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása*. Esély, 1993, 3. sz., 3–23. o.
- CSOBA Judit: *Integráció és diszkrimináció a munka világában*. (In: BÉRES Csaba [szerk.]: *Kirekesztődés vagy integrálódás?* Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002)
- CSOBA Judit (szerk.): *Sorsfordulók. Fejezetek Nyíradony társadalomtörténetéből*. Nyíradonyi Füzetek II., Nyíradonyi Nagyközségi Tanács, 1990.

- CZIBERE Ibolya: *Hagyomány, kultúra, szocializációs hatások a cigány családok életében.* (In: BÉRES Csaba [szerk.]: *Kirekesztődés vagy integrálódás?* Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002)
- DOMINELLI, Lena (1996): *Deprofessionalizing Social Work: Anti-Oppressive Practice, Competencies and Postmodernism.* British Journal of Social Work, Vol. 26, 153–175. o.
- DOMINELLI, Lena (1998): *Antioppressive Practice in Context.* In: ADAMS, Robert–DOMINELLI, Lena–PAYNE, Malcolm (szerk.): *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates.* Macmillan, London, 3–22. o.
- ENYEDI György–TAMÁSI Péter: *Szegénység Magyarországon.* Info-Társadalomtudomány, 54. szám (2001. október), 3–7. o.
- ERDEI Ferenc: *A magyar paraszttársadalom.* (Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1942.) In: ERDEI Ferenc: *A magyar társadalomról.* Akadémia Kiadó, Budapest, 1980, 83–253. o.
- EURÓPAI Bizottság: *Social Eclusion: Comission Takes First Step Towards EU Poverty Strategy,* 2001. október (http://europa.eu.int/comm/employment_social/news/2001/oct/i01-1395_en.html)
- FERGE Zsuzsa: *A szétszakadó társadalom.* (In: Belügyi Szemle, 2000, 6. szám)
- FERGE Zsuzsa: *Kétsebességű Magyarország* (Magyar Nemzeti Szeminárium a társadalmi összetartozásról, 2002. július 18.)
- FERGE Zsuzsa–TAUSZ Katalin–DARVAS Ágnes: *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen.* 1. kötet, Tanulmány Magyarországról, Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Közép- és Kelet-európai Iroda, Budapest.
- FORRESTER, Viviane: *Gazdasági horror.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.
- FÜLEKI Dániel: *A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai.* (In: Szociológiai Szemle, 2001/2.)
- HARPER, David: *Magyarázzuk a szegénységet: a véleménytől a diskurzushoz.* (In: KOVÁSZ, V. évfolyam, 3–4. szám, 2001. ősz–tél)
- HEGEDŰS T. András: *Kisebbségi nő család és társadalom között* (Educatio, 1996/3. 441–453. o.)

- JELENTÉS – TÁRKI önkormányzati kutatás, 2002. ősz (TÁRKI, Budapest, 2003. február).
- JORDAN, Bill–JORDAN, Charlie (2000): *Social Work and the Third Way. Tough Love as Social Policy*. Sage Publications, London.
- JORDAN, Bill (1990): *Social Work in an Unjust Society*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- KISS Lajos: *A szegény emberek élete*. I. kötet. A magyar néprajz klasszikusai. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
- Kistelepülési hátrányok – alapellátási nehézségek (Kapocs könyvek 1.) (Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 2002).
- KORR, Wynne S.–BRIELAND, Donald: *Social Justice, Human Rights and Welfare Reform*. In: June Gary HOPPS–Robert MORRIS (szerk.): *Social Work at the Millenium*. Critical Reflections on the Future of the Profession. New York, London stb., The Free Press, 73–85. o.
- KOVÁCS Lászlóné: *A tudás szerepe a roma tanulók jövőképében* (kézirat).
- KOZMA Ferenc: *A szegénység mint negatív termelőerő*. (Hozzászólás a problémához – a külgazdász szemével, kézirat.)
- KOZMA Judit: *A szegénység pszichológiai vonatkozásai*, Esély, 2003. 2. sz., 15–30. o.
- KÖZPONTI Statisztikai Hivatal: 2001. évi népszámlálás, 6. Területi adatok. 6.9 Hajdú-Bihar megye, KSH, Budapest, 2002.
- LAKI László: *A magyar fejlődés sajátságai és fejlődési irányai*. (In: Szociológiai Szemle, 1997/3.)
- LAKI László: *Egy lemaradó kistérség társadalma a rendszerváltás után tíz évvel*. Esély, 2001, 3. sz., 17–38. o.
- LAKI László–BÉKES Zoltán: *Szegénységben élni és felnevelkedni*. (In: Belügyi Szemle, 1999/7–8.)
- MITEV, Petar-Emil: *A szegénység dinamikája*. (In: Szociológiai Szemle, 2001/4.)
- PIERSON, John (2002): *Tackling Social Exclusion*. Routledge, London és New York.
- SEN, Amartya: *Kirekesztés és beillesztés*. Esély, 2003, 2. sz., 3–15. o.
- SIMONYI Ágnes: *Családok peremhelyezetben városban és falun*. (In: Szociológiai Szemle, 2002/4.)
- SÜLI-ZAKAR István (szerk.): *Az Erdőpuszták kistérség terület- és településfejlesztésének stratégiai alapjai*. (Az Erdőpuszták társas-

- dalmi és gazdasági helyzete, fejlesztésének lehetőségei irányai.) MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 1996.
- SZABÓ Gyula: *Vértesi Krónika*. Polgármesteri Hivatal, Létavértes, 1993.
- SZALAI Júlia: *A szociális segélyezés hasznáról*. Info – Társadalomtudomány, 54. sz., 2001. október, 49–59. o.
- SZALAI Júlia: *A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon*. (In: Szociológiai Szemle, 2002/4.)
- SZOBOSZLAI Zsolt: *Szociális földprogramok Magyarországon* (Esély Szociális Közalapítvány, Szolnok, 2001).
- TOKAI Gyula: *Nagyléta földje és népe*. Piremon Kisvállalat, Vámospércs.
- VAJDA Zsuzsanna: *Szegény vagyok, szegénynek születtem?* (Valóság, 1987. 7. sz.)
1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról.
1998. évi LXXXIV. törvény a családok támogatásáról, egységes szerkezetben a végrehajtásáról szóló 223/1998. (XII. 30.) Korm. rendelettel.

Függelék

I. Interjúvázlatok a települések szakembereivel folytatott interjúkhoz

1. A közösség felmérése (vázlat a település polgármesterével és kulcsszereplőivel folytatott interjúhoz)

I. MELYEK A LEGJELLEMZŐBB SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK A TELEPÜLÉSEKEN? (Először kérj spontán választ!)

1. Munkanélküliség (aránya, összetétele, változásai és annak okai, különösen érintett területek).

2. Jövedelmi viszonyok (eltérések a lakónépességen belül a jövedelem tekintetében és annak okai).

3. Vannak-e olyan településrészek, ahol különösen sok szegény, nehéz helyzetű család él? Ahol a gazdagok élnek? Mi különbözteti meg a különböző jövedelmi viszonyok között élő emberek által lakott településrészeket (lakások minősége, a központtól való távolság, infrastruktúra: utak, közintézmények pl. óvoda, iskola, orvosi rendelő, bolthálózat stb.)? [Be kell jelölni a térképen!]

4. Lakásviszonyok. Saját tulajdon aránya; drága, közepes, olcsó saját tulajdonú otthonok. A lakások minőségi jellemzői: új, jól fenntartott, rossz állapotú. Bérlakások: lakbérek színvonala, olcsó lakások elérhetősége. Hajléktalanság.

5. Idősek aránya, helyzete?

6. Cigányok aránya, helyzete?

7. Vannak-e újonnan betelepülők? Miért jönnek? Milyen mértékben használják az őslakók és az új betelepülők ugyanazokat a szolgáltatásokat és lehetőségeket? Vannak-e a környékbeli városokból kitelepülők, mely területen telepednek le, miből élnek, igyekeznek-e igénybe venni a szociális ellátásokat, mit gondolnak a településen ezekről?

8. Vannak-e „vándorlók” („tranzit népességnek” nevezték őket egy

helyen), vannak-e kapcsolataik a helyben lakó népességgel, hogyan szerzik meg a létfenntartáshoz szükséges javakat, ill. hogyan viselkednek?

9. Vannak-e olyanok, akik elköltöznék a településről? Kik ők? Milyen helyzetben hagyják el a települést (pl. Munka után mennek? Hajléktalanok? Hová mennek?)

10. Szegénység:

– A település lakosságának kb. mekkora hányada tekinthető szegénynek?

– Mi jellemzi a helyzetüket: főleg munkanélküliek?, főleg sokgyerekesek?, főleg idősek?, főleg alacsony iskolai végzettségűek?, főleg cigányok?, milyen kombinációban jelentkeznek ezek együttes hatásai?

– Milyen jövedelemforrások vannak a településen azok számára, akik nem rendelkeznek hivatalos munkaviszonnyal?

Segélyek, társadalombiztosítási ellátások: gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás, családi pótlék, rokkantnyugdíj, napszám, tallózás, egyéb gyűjtögetés, koldulás, kölcsön- és ételmszer-/ruhanemű-/stb. -kérés ledolgozás fejében, kisebb lopások stb.

Mekkora hányadát jelentik a segélyek a legszegényebbek jövedelmének?

Hányféle segélyt kaphat egy család?

Vannak-e olyanok, akiknek többféle segélyt folyósítanak?

Mekkora hányada ez a segélyezetteknek?

Vannak-e olyanok, akik kiesnek a segélyekből, pedig nagy szükségük lenne rá?

– A település legszegényebbjeinek helyzete mennyiben különbözik a „csak” szegényekétől?

– Vannak-e olyanok, akik korábban a mélyszegények közé tartoztak, de már javult a helyzetük és ennek mi lehet az oka?

– Vannak-e olyanok, akik viszont nemrégiben sülyedtek ebbe az állapotba és ennek mi az oka?

– Általában hogyan kerültek ebbe a helyzetbe, mennyire látszik ez tartósnak, milyen esélyeik vannak a kilábalásra? Ehhez az önkormányzat hogyan igyekszik hozzájárulni? Voltak vagy van-e különösen eredményes programok?

– Milyen erőfeszítéseket tesznek a szakemberek helyzetük javítására?

11. Milyen normák érvényesülnek az egyházak segítő tevékenységével kapcsolatban? Segítik-e a helyi egyházközségek saját nélkülöző tagjaikat? Segítenek-e nem az egyházközséghez tartozókat, ha igen, ki-ket?

12. Milyen közösségi normák szabályozzák az egyéni viselkedést? (Kit tartanak tiszteletre méltónak? Hogyan kell viselkednie egy „rendes” nőnek, férfinak, anyának, apának, gyermeknek, köztisztviselőnek stb.) Melyek tűnnek a legerősebb normáknak? Hogyan kezelik a normaszegőket?

II. KÖZÖSSÉGI ÉLET

13. Hány újságja van a közösségnek? Ki a tulajdonos? Rádió, televízió? Szerepelnek-e a közösség hírei rendszeresen nagyobb sajtóorgánumban? Vannak-e kapcsolataik országos tömegkommunikációs eszközökkel?

14. Hogyan értesülnek a település lakói a helyi önkormányzat tevékenységéről?

15. Hogyan a helyi kulturális rendezvényekről?

16. Melyek a tipikus közösségi gyülekezőhelyek, ahol az emberek találkoznak és beszélgetnek?

17. Milyen civil jóléti szervezetek működnek a közösségben? Milyen tevékenységet fejtenek ki?

18. Milyen, az egész közösségre kiterjedő polgári és szolgáltató szervezetek vannak? Baráti társaságok? Munkásszervezetek? Vállalkozói szervezetek? Kulturális csoportok? Politikai pártok helyi csoportjai? Dolgoznak-e ezek közösen az egész közösséget érintő problémákon? Vannak-e ezek között (ad hoc vagy hosszú távú) koalíciók a problémák megoldására? Mely csoportok szövetkeznek egymással a legszívesebben? Milyen kérdésekben?

19. Vannak-e szomszédsági csoportok? Ha vannak, mi köré szerveződnek: kulturális tev., iskola, politikai érdeklődés, más?

20. Mennyire sikeresen oldja meg a közösség az egyes csoportok között, ill. egyes ügyekben felmerült vitákat? Pl. iskolákkal kapcsolatban. (Eseteket is kérünk!)

21. Milyen magas a helyi döntéshozásban a lakossági részvétel (a választásokon való részvételi arány, a népszavazáson milyen arányban vettek részt)?

22. Mennyire elkötelezettek a helyi vezetők a szolgáltatások szervezésében, ill. mennyire csak a törvényben előírt szolgáltatásokat nyújtják?

23. Melyek a település legégetőbb gondjai, melyekre okvetlenül forrásokat kell szánni/szerezni?

24. Milyen forrásszerzési technikákat használ az önkormányzat a közösségi célok teljesítése érdekében (pályázatok)? Milyen sikerességgel?

25. Van-e még valami, amit szívesen elmondana?

Köszönjük!

2. Vázlat az önkormányzat szociális bizottságának vezetőjével folytatott interjúhoz

I. MELYEK A LEGJELLEMZŐBB SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK A TELEPÜLÉSESEN? (Először kérj spontán választ!)

26. Munkanélküliség (aránya, összetétele, változásai és annak okai, különösen érintett területek).

27. Jövedelmi viszonyok (eltérések a lakónépességen belül a jövedelem tekintetében és annak okai).

28. Vannak-e olyan településrészek, ahol különösen sok szegény, nehéz helyzetű család él? Ahol a gazdagok élnek? Mi különbözteti meg a különböző jövedelmi viszonyok között élő emberek által lakott településrészeket (lakások minősége, a központtól való távolság, infrastruktúra: utak, közintézmények pl. óvoda, iskola, orvosi rendelő, bolt-hálózat stb.)? [Be kell jelölni a térképen!]

29. Lakásviszonyok. Saját tulajdon aránya; drága, közepes, olcsó saját tulajdonú otthonok. A lakások minőségi jellemzői: új, jól fenntartott, rossz állapotú. Bérlakások: lakbérek színvonala, olcsó lakások elérhetősége. Hajléktalanság.

30. Idősek aránya, helyzete?

31. Cigányok aránya, helyzete?

32. Vannak-e újonnan betelepülők? Miért jönnek? Milyen mértékben használják az óslakók és az új betelepülők ugyanazokat a szolgál-

tatásokat és lehetőségeket? Vannak-e a környékbeli városokból kitelepülők, mely területen telepednek le, miből élnek, igyekeznek-e igénybe venni a szociális ellátásokat, mit gondolnak a településen ezekről?

33. Vannak-e „vándorlók” („tranzit népességnek” nevezték őket egy helyen), vannak-e kapcsolataik a helyben lakó népességgel, hogyan szerzik meg a létfenntartáshoz szükséges javakat, ill. hogyan viselkednek?

34. Vannak-e olyanok, akik elköltöznek a településről? Kik ők? Milyen helyzetben hagyják el a települést (pl. Munka után mennek? Hajléktalanok? Hová mennek?)

35. Szegénység:

– A település lakosságának kb. mekkora hányada tekinthető szegénynek?

– Mi jellemzi a helyzetüket: főleg munkanélküliek?, főleg sokgyerekesek?, főleg idősek?, főleg alacsony iskolai végzettségűek?, főleg cigányok?, milyen kombinációban jelentkeznek ezek együttes hatásai?

– Milyen jövedelemforrások vannak a településen azok számára, akik nem rendelkeznek hivatalos munkaviszonnal?

Segélyek, társadalombiztosítási ellátások: gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás, családi pótlék, rokkantnyugdíj, napszám, tallózás, egyéb gyűjtögetés, koldulás, kölcsön- és élelmiszer-/ruhanemű-/stb. -kérés ledolgozás fejében, kisebb lopások stb.

Mekkora hányadát jelentik a segélyek a legszegényebbek jövedelmének?

Hányféle segélyt kaphat egy család?

Vannak-e olyanok, akiknek többféle segélyt folyósítanak?

Mekkora hányada ez a segélyezetteknek?

Vannak-e olyanok, akik kiesnek a segélyekből, pedig nagy szükségük lenne rá?

– A település legszegényebbjeinek helyzete mennyiben különbözik a „csak” szegényekétől?

– Vannak-e olyanok, akik korábban a mélyszegények közé tartoztak, de már javult a helyzetük és ennek mi lehet az oka?

– Vannak-e olyanok, akik viszont nemrégiben sülyedtek ebbe az állapotba és ennek mi az oka?

– Általában hogyan kerültek ebbe a helyzetbe, mennyire látszik ez tartósnak, milyen esélyek vannak a kilábalásra? Ehhez az önkormány-

zat hogyan igyekszik hozzájárulni? Voltak vagy van-e különösen eredményes programok?

– Milyen erőfeszítéseket tesznek a szakemberek helyzetük javítására?

– Vannak-e olyanok, akik korábban ellátottak voltak, de eltűntek az önkormányzat vagy egyáltalán az ellátórendszer látóköréből, és most nem tudják, hogy mi van velük?

36. Gyermekvédelem (védelembbe vett gyermekek száma, intézetben elhelyezett gyermekek száma, az ilyen ügyek jellemzői).

II. KÖZJÓLÉT/SZOCIÁLIS SZOLGÁLTATÁSOK

A) Adminisztráció

1. Mely önkormányzati szintek vesznek részt a közösség jóléti/szociális szolgáltatásokkal kapcsolatos teendőikben? Hogyan döntenek az egyes esetekben? (Ki dönt pl. abban, hogy egy kérelmező kap-e valamilyen segílyt, részesülhet-e intézményi elhelyezésben stb.?)

2. Milyen összetételű a szociális bizottság? Hogyan választották a tagjait? Vannak-e előírások az összetétel vonatkozásában? Iroda, fizetés, feladatok?

3. Mely munkavállalók dolgoznak a jóléti/szociális szolgáltatási területen? Kiválasztásuk, képzettségi előírás, fizetés? Vannak-e más szervezetek, amelyek ellátnak jóléti, szociális szolgáltatási funkciókat az önkormányzat számára (szerződéses viszony)?

4. Voltak-e viták a helyi szociális rendelet megalkotásakor/módosításakor? Mire vonatkoztak ezek? Milyen különböző álláspontok ütköztek? Köthetők-e ezek valamilyen sajátos csoportosuláshoz?

5. Miben különbözik a jelenlegi szociális rendelet a korábbiól? Egyetértett-e a változásokkal? (A jelenlegi – a szociális törvény változásai miatt – tele van a „visszaélések” megakadályozását célzó kitételekkel.)

6. Milyen helyzetben van a szociális bizottság a képviselőtestület költségvetési vitáin? (Kérünk példákat!)

B) Ellátások és igénybevételek (statisztikákat kell kérni az ellátottak számáról!)

– Milyen felnőtt rászorulókat segítő ellátások léteznek a településen?

- Pénzbeli ellátások

Rászorultságtól függők:

időskorúak járadéka

rendszeres szociális segély

- a) 67% + munkaképesség csökkenés, vakok személyi járadékában és fogyatékosági támogatásban részesülők;
- b) aktív korú nem foglalkoztatottak – Milyen feltételekhez kötik? Tudomása szerint lehetne más feltételeket is szabni (a családsegítővel való együttműködést nem írták be a feltételek közé)? Miért nem alkalmazzák ezeket? Milyen hatásfóknak tartja az együttműködéseket (pl. a munkaügyi kirendeltséggel)? Tudnak-e minden aktív korú nem foglalkoztatottnak valamilyen munkát adni? Milyen tapasztalatok vannak ezzel kapcsolatban?
- c) Vannak-e olyan hajléktalanok, akiknek a településen adnak valamilyen ellátást?

lakásfenntartási támogatás

ápolási díj

átmeneti segély

temetési segély

- Természetben nyújtott szociális ellátások

Lakásfenntartási támogatás

Átmeneti segély (élelmiszer, tankönyv, tüzelő, közműdíj, gyermekintézmények térítési díjai, gazdálkodást segítő támogatás: földhasználati lehetőség, mezőgazdasági szolgáltatások és juttatások, munkaeszközök és a munkavégzéshez szükséges forgó eszközök, szaktanácsadás, szakképzés)

Temetési segély

Köztemetés

Közgyógyellátás

Egészségügyi szolgáltatásra való jogosultság

Adósságkezelési szolgáltatás (Ez nincs! Kérdezz rá, hogy miért!)

- Szociális szolgáltatások

Étkeztetés

Házi segítségnyújtás

Családsegítés

Speciális alapellátási feladatok (közösségi pszichiátriai ellátás és támogató szolgálatok fogyatékosoknak és szenvedélybetegeknek) – Ez utóbbi nincs! Kérdezz rá, hogy miért?

– Szakosított ellátási formák

Ápolást, gondozást nyújtó intézmények (Kérdezd meg, hogy miképp intézik a rászorulóknak sorsát, ha nincs saját intézményük, és milyenek a tapasztalatok!)

Nappali ellátást nyújtó intézmények (idősek klubja, fogyatékosok napközije, szenvedélybetegek, illetve pszichiátriai betegek nappali intézménye, nappali melegedő)

Átmeneti elhelyezést nyújtó intézmények (időskorúak gondozóháza, fogyatékos személyek gondozóháza, pszichiátriai betegek átmeneti otthona, szenvedélybetegek átmeneti otthona, hajléktalanok éjjeli menedékhelye és átmeneti szállása)

Lakóotthonok (fogyatékosok, pszichiátriai betegek, szenvedélybetegek részére)

Milyen gyermek rászorulókat segítő ellátások léteznek a településen?

– Pénzbeni ellátások:

Gyermekvédelmi támogatás

Átmeneti segély

– Természetbeni támogatások:

Tankönyv, tanszer

Gyermekintézmények térítési díjának átvállalása

Ruha

Élelmiszer

Játék

stb.

– Szociális szolgáltatások:

Napközi ellátás (bölcsőde, óvoda, iskola)

Házi segítségnyújtás

Gyermekjóléti szolgálat

Helyettes szülői gondozás

Átmeneti otthon

Vannak-e a településen hivatásos vagy „hagyományos” nevelőszülők, gyermekek lakásotthonai?

1. A szociális ellátások integrációja (szociális szolgáltató központ) – nincs, felmerült-e, miért nem?

2. Látnak-e el kötelező alapellátási vagy más szolgáltatásokat szerződéses formában? Kivel?

3. Mely ellátási formák iránt a legnagyobb a „kereslet”?

4. Mely ellátási formák kerülnek a legtöbbször az önkormányzatnak?

5. Célt érnek-e ezek az ellátások, azaz segítenek-e azokon, akik kapják?

6. Mely ellátásokat tartják a legcélravezetőbbnek? (Előnyben részesítik-e például a természetbeni ellátásokat a pénzbeliellátásokkal szemben?)

7. Mennyire tud az önkormányzat segíteni az olyan nehéz helyzetekben, mint amit például az előző különösen hideg tél okozott?

8. Hogyan döntenek az egyes esetekben az ellátásokkal kapcsolatban? Milyen információkat vesznek igénybe? (környezettanulmány?)

9. Mennyire elterjedt a településen az ellátásokkal kapcsolatos visszaélés? Kik és hogyan élnek ezekkel vissza? Hogyan igyekeznek ennek elejét venni? Voltak-e esetek, amikor a jogosulatlanul igénybe vett ellátásokat vissza kellett az igénybe vevőnek fizetnie?

10. Utasítanak-e vissza ellátással kapcsolatos kérelmet? Milyen jellegűeket? Milyen indoklással? Vannak-e konfliktusok ezzel kapcsolatban? Hogyan teszik: már a kérelmező megjelenésekor tisztázzák, hogy hiába is adná be a kérelmet, vagy megvárják amíg beadja, és azután visszautasítják?

11. Vannak-e olyan ellátások, amelyeket nem vesznek igénybe a rászoruló? Véleménye szerint miért nem veszik ezeket igénybe?

12. Vannak-e olyan esetek, amikor kérelem nélkül segítenek rászorulókon? Milyen esetben? Hogyan szereznek ezekben az esetekben tudomást a nélkülözésről?

13. Milyen módon szereznek tudomást a rászoruló az ellátásokról?

14. Vannak-e olyan tényezők, amelyek akadályozzák a rászorulókat abban, hogy segítségért folyamodjanak? (Tudják, hogy úgysem kapnának, elutasítóak a hivatalnokok, nem ismerik a lehetséges támogatási formákat, sajátos vélekedések, pl. nem illik, stigmát jelent, beleavat-

koznak a magánéletbe – „megnézik a szekrényt és a hűtőt stb.”, „ráterhelik az ingatlanra” stb.)

15. Előfordult-e, hogy az ellátás ellentételezéseként hagyatéki teherként az ellátás összegét bejegyeztették?

16. Vannak-e olyan viselkedések az ellátásért folyamodók körében, amelyek különösen zavarják a hivatal alkalmazottait?

17. Az önkormányzaton kívül kiktől várhat segítséget a település lakója? (egyház, civil szervezet, magánjótékonyosság stb.)

18. Milyen normák érvényesülnek az egyházak segítő tevékenységével kapcsolatban? Segítik-e a helyi egyházközségek saját nélkülöző tagjaikat? Segítenek-e nem az egyházközséghez tartozókat, ha igen, kiket?

19. Milyen együttműködési programok vannak a jóléti szervezetek és a fiatalok és felnőttek pártfogó felügyelői, iskolák, napközi gondozó intézmények, idősok otthonai, egészségügyi és egyéb intézmények között?

20. Milyen az együttműködés a kisebbségi önkormányzat(ok)kal?

21. Van-e együttműködés a civil szociális ügynökségek között? Ha van, melyek ezek? Van-e információcsere? Közös tervezés?

III. HELYZETMEGÍTÉLÉS, KILÁTÁSOK, JÖVŐKÉP

1. Hogyan értékeli a település helyzetét (nagyon elmaradott...)?

2. Mire lenne a legnagyobb szükség ahhoz, hogy a lakosság szociális (és egyéb) helyzete javulhasson?

3. Kényszerpályák. (Van-e olyasmi, amit teljességgel másképp csinálna, ha önön múlna, de nem teheti?)

4. Van-e még valami, amit szeretne elmondani?

Köszönjük!

3. Vázlat a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatnál folytatott interjúhoz

I. MELYEK A LEGJELLEMZŐBB SZOCIÁLIS PROBLÉMÁK A TELEPÜLÉSEN? (Először kérj spontán választ!)

37. Munkanélküliség (aránya, összetétele, változásai és annak okai, különösen érintett területek).

38. Jövedelmi viszonyok (eltérések a lakónépességen belül a jövedelem tekintetében és annak okai).

39. Vannak-e olyan településrészek, ahol különösen sok szegény, nehéz helyzetű család él? Ahol a gazdagok élnek? Mi különbözteti meg a különböző jövedelmi viszonyok között élő emberek által lakott településrészeket (lakások minősége, a központtól való távolság, infrastruktúra: utak, közintézmények pl. óvoda, iskola, orvosi rendelő, bolt-hálózat, stb.)? [Be kell jelölni a térképen!]

40. Lakáviszonyok. Saját tulajdon aránya; drága, közepes, olcsó saját tulajdonú otthonok. A lakások minőségi jellemzői: új, jól fenntartott, rossz állapotú. Bérlakások: lakbérek színvonala, olcsó lakások elérhetősége. Hajléktalanság.

41. Idősek aránya, helyzete?

42. Cigányok aránya, helyzete?

43. Vannak-e újonnan betelepülők? Miért jönnek? Milyen mértékben használják az őslakók és az új betelepülők ugyanazokat a szolgáltatásokat és lehetőségeket? Vannak-e a környékbeli városokból kitelepülők, mely területen telepednek le, miből élnek, igyekeznek-e igénybe venni a szociális ellátásokat, mit gondolnak a településen ezekről?

44. Vannak-e „vándorlók” („tranzit népességnek” nevezték őket egy helyen), vannak-e kapcsolataik a helyben lakó népességgel, hogyan szerzik meg a létfenntartáshoz szükséges javakat, ill. hogyan viselkednek?

45. Vannak-e olyanok, akik elköltöznek a településről? Kik ők? Milyen helyzetben hagyják el a települést (pl. munka után mennek? Hajléktalanok? Hová mennek?)

46. Szegénység:

– főleg munkanélküliek?, főleg sokgyerekesek?, főleg idősek?, főleg alacsony iskolai végzettségűek?, főleg cigányok?, milyen kombinációban jelentkeznek ezek együttes hatásai?

– Milyen jövedelemforrások vannak a településen azok számára, akik nem rendelkeznek hivatalos munkaviszonnyal?

Segélyek, társadalombiztosítási ellátások: gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás, családi pótlék, rokkantnyugdíj, napszám, tallózás, egyéb gyűjtögetés, koldulás, kölcsön- és ételmiszer-/ruhanemű-/stb. -kérés ledolgozás fejében, kisebb lopások stb.

– Mekkora hányadát jelentik a segélyek a legszegényebbek jövedelmének?

– Hányféle segélyt kaphat egy család?

– Vannak-e olyanok, akiknek többféle segélyt folyósítanak?

– Mekkora hányada ez a segélyezetteknek?

– Vannak-e olyanok, akik kiesnek a segélyekből, pedig nagy szükségük lenne rá?

– A település legszegényebbjeinek helyzete mennyiben különbözik a „csak” szegényekétől?

– Vannak-e olyanok, akik korábban a mélyszegények közé tartoztak, de már javult a helyzetük és ennek mi lehet az oka?

– Vannak-e olyanok, akik viszont nemrégiben süllyedtek ebbe az állapotba és ennek mi az oka?

– Általában hogyan kerültek ebbe a helyzetbe, mennyire látszik ez tartósnak, milyen esélyeik vannak a kilábalásra? Ehhez az önkormányzat hogyan igyekszik hozzájárulni? Voltak vagy van-e különösen eredményes program?

– Milyen erőfeszítéseket tesznek a szakemberek helyzetük javítására?

– Vannak-e olyanok, akik korábban ellátottak voltak, de eltűntek az önkormányzat vagy egyáltalán az ellátórendszer látóköréből, és most nem tudják, hogy mi van velük?

47. Gyermekvédelem (védelembbe vett gyermekek száma, intézetben elhelyezett gyermekek száma, az ilyen ügyek jellemzői).

II. A SZOLGÁLAT

1. Misszió és szolgáltatáspolitikai alapelvek (alapító okirat).

2. Az intézmény képe a település közvéleményében.

3. Klientúra összetétele, kapcsolat a különböző klienscsoportokkal.

4. Szolgáltatási spektrum.
5. Személyzet (felkészültségük, kiválasztásuk).
6. Kapcsolatok más intézményekkel.
7. Stresszforrások.
8. Legproblémásabb esetek.

4. Interjúvázlat a cigány kisebbségi önkormányzat vezetőjével folytatott interjúhoz

1. A cigány népesség száma/aránya a településen?
2. A cigány népesség összetétele a településen (oláh, beás, romungró)?
3. Vannak-e a településnek olyan részei, ahol magas a cigány lakosok aránya?

4. Kérem, jellemezze ezeket a településrészeket! (távolság a városközponttól, lakások minősége, utak, közintézmények, óvoda, iskola, orvosi rendelő, boltok stb.) [Be kell jelölni a térképen!]

5. Milyen jövedelemkülönbségek vannak a cigány népességen belül (gazdagok-szegények-átlagos körülmények között élők aránya)?

6. A jómódúak miből élnek?

7. A szegények miből élnek?

Munkajövedelem, nyugdíj, rokkantnyugdíj, gyermekekkel kapcsolatos ellátások, pl. gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás, családi pótlék, segélyek, napszám, ház körüli tevékenység elvégzése fizetségért, őstermelői tevékenység, tallózás, gyűjtögetés, koldulás, magánjótékonyság, egyéb, éspedig?

– Kire számíthatnak a cigány emberek, ha nehéz helyzetbe kerülnek pl. hó végén? (Kamatos pénz előfordul-e?)

8. Milyen támogatásokra számíthatnak a szegény cigány emberek a településen?

- Segélyek (pénzbeni és természetbeni),
- közmunka,
- segítség az állástalálásban, tanfolyamok,
- gyermekeknek szóló segítség (ösztöndíj, tanulásban segítő prog-

ramok, nyaraltatás, bölcsődei elhelyezés, óvodai és iskolai napközi-térítésszídj stb.),

– idősgondozó intézmények.

9. Mennyire megértő az önkormányzat a cigányok problémáival kapcsolatban?

10. Mennyire megértőek a nem cigányok?

11. Milyen az együttműködés a cigány önkormányzat és az önkormányzat között? (költségvetés, iroda, közös pályázatok, programok, javaslatok elfogadása stb.)

12. Milyen cigányszervezetek, csoportok (pl. kulturális, vallási, politikai stb.) működnek a településen? Milyen az ezek közötti viszony?

13. Voltak-e, vannak-e szociális programjaik (pl. foglalkoztatási, szociális földprogram)? Ha igen, sikeresnek tartja-e ezeket?

14. Véleménye szerint milyen változások és programok kellenének a szegény cigány családok helyzetének javítására?

15. Van-e még valami, amit szeretne elmondani?

Köszönjük.

5. Vázlat körzeti megbízottal folytatott interjúhoz

1. Kérem, jellemezze általánosságban a közbiztonság helyzetét a településen!

2. Hány bűncselekményt jelentettek be 2002-ben?

3. Milyen jellegű bűncselekmények voltak ezek?

4. Hányat sikerült felderíteni?

5. Tapasztalatai szerint vannak-e olyan bűncselekmények, amelyeket nem jelentenek be? Milyen jellegűeket és miért?

6. Mit tudnak az elkövetőkről?

7. Kik a leggyakoribb áldozatok?

8. Milyen a kapcsolatuk a település különböző intézményeivel? (önkormányzat, kisebbségi önkormányzat, civil szervezetek)

9. Vannak-e programjaik a közbiztonság javítására? Ha igen, melyek ezek? Ha nem, terveznek-e ilyet? (Polgárőrség?)

10. Hogyan jellemezné a rendőrség helyzetét a településen? (megbecsültség, közérzet, különös feszültségforrások stb.)

11. Van-e, amit még szeretne elmondani?

Köszönjük.

II. A vizsgált települések jellemzői

Földiák András

Létavértes, Kokad és Bagamér – helytörténetének,
anyag és szellemi értékeinek, valamint
településszociológiai jellemzőinek elemzése

I. LÉTAVÉRTES, KOKAD ÉS BAGAMÉR HELYTÖRTÉNETE, ANYAGI ÉS SZELLEMI ÉRTÉKEI

1. Létavértes

Helytörténetének vázlata. Források

A bevezető előtt tüntetjük fel a felhasznált irodalmat, mivel helytörténeti és településszociológiai leírásunk nem épül önálló kutatásra, csak az alábbi dokumentumok áttekintésére. Ennek elkészítése során felhasználtuk:

Szabó Gyula: *Vértesi Krónika* c. könyvét (Létavértes Polgármesteri Hivatal, 1993.), Tokai Gyula: *Nagyléta földje és népe* c. könyvet (Piremon Kisvállalat, Vámospércs, 1992.), a Polgármesteri Hivatal által beadott pályázatokban szereplő városbemutató szövegét, dr. Tar Károlyné 2002 novemberében készített közművelődési-szakfelügyeleti vizsgálati jelentését, a *Létavértesi Híreket*.

Mindezen dokumentumok biztosításáért ezúton is köszönetet mondunk Létavértes Város Polgármesteri Hivatalának, Turóczy Barnabásnak, Szima Sándornak. Segítséget adott a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Közművelődési Főosztálya a városra vonatkozó szakfelügyeleti jelentés átadásával, amit szintén köszönünk.

A megkapott kéziratokon túl a település mai helyzetében a Központi Statisztikai Hivatal *Népszámlálási adatok 2001* című kiadványsorozatának 6. Területi adatok, 6.9 Hajdú-Bihar megye c. kötetére tá-

maszkodtunk. Felhasználtuk továbbá azokat a tapasztalatokat, melyeket az önkormányzati intézményekben tett látogatások, a település épített és természeti környezetével, értékeivel való megismerkedés, a város vezetőivel és polgáraival történő beszélgetések során szereztünk.

A kutatás idején mindvégig kiváló fogadókészséget tapasztaltunk. Mind a polgármester asszony, a jegyző úr, illetve a hivatal munkatársai, az intézmények vezetői, mind a településen megkérdezettek készségesen segítettek tájékozódásunkat. Ennek (is) köszönhető, hogy viszonylag hamar sikerült áttekinteni a település mai jellemzőit, a kapcsolatrendszereket, illetve a város közösségi életét.

Bevezető

Egy település helytörténeti írásaiból feltárulnak a háborúk okozta megrázkódtatások, a birtok és a hatalom megoszlásának szerkezete, a táji adottságok, a vallási viszonyok, a kultúra emlékei, azaz sok minden, csak az nem, hogy hogyan és miből éltek az emberek. Mintha a megélhetés kényszerítő parancsa csak a mindenkori jelenben létezne, és az idő múlásával maradéktalanul elenyésznének a pillanatok nehézségei. Mire múlttá válik az idő, addigra csak a dicső hagyományok, a nagy alkotások, a jeles személyiségek emlékei maradnak fenn a rostán.

Létavértes még nincs fél évszázados sem, ehhez képest több ezer éves múltja kiválóan feltárt – mondhatnánk, ha ellentétbe akarnánk állítani az összevont két település közös történetének rövidségét és a különálló két község valóban az őskorig visszanyúló saját történeteit. A forrásoknál hivatkozott *Nagyléta földje és népe*, illetve a *Vértesi Krónika* című kötetek a két település történetét alaposan feltárják, olykor izgalmasan fókuszálnak egy-egy eseményre és élethűen közelbe hozzák a múlt egy-egy pillanatát. Megismerkedhetünk például a vértesi 1956-os Nemzeti Tanács ülésének pontos jegyzőkönyvével, vagy a képeletbeli nemzeti panteonunkban két helyet kiérdemlő Irinyi testvérek édesapjának a nagylétai uradalomban végzett jelentős munkásságával – hogy csak egy-egy példával utaljunk a bemutatott részletekre.

Több tehát szokásos krónikánál mindkét történeti munka, ennek ellenére mintha a mai szociális gondoknak nem lenne múltja a városban. A *Vértesi Krónika* egy helyütt foglalkozik a településnek – és nem

a lakóinak – gazdasági nehézségeivel, mai kifejezéssel mondva: azzal, hogy a nagy világválság hogyan „gyűrűzött be” a bihari faluba:

„1932. augusztus 29-i keltezésű az a jegyzőkönyv, melyből megtudhatjuk, hogy református egyháznak »iskolafenntartási költségek biztosítása az általános gazdasági romlás miatt kilátástalanná vált«. 1931-ben már az iskola fűtésére sem tudtak pénzt előteremteni, így »téli oktatás céljára« a községházát jelölik ki.” (I. m. 138. o.)

Mindkét könyvben csak egyetlen rövid bekezdésben találunk utalást arra, hogy a településen bizonyos ideje nemcsak magyarok és románok élnek, hanem még egy etnikum:

„Az 1934. április 7-i jegyzőkönyv beszámol arról, hogy »kegyelet sértő cigányok telepíttessenek ki a temető aló [sic!] a Czinege-árka s a Bika-istálló környékére«. A fenti ingatlanok a község tulajdonát képezték, s a kitelepítésre a jogot Vértes község fenntartotta. Sokáig a a Czinege-árka melletti terület volt a cigányság legjelentősebb telepe.” (I. m. 137. o.)

Tokai Gyula a református anyakönyvekben gyakran szereplő cigány, illetve „újmagyar” nevek említésén túl az alábbiakat közli:

„Zenészek, vályogvetők és sármunkások voltak. A reformkorban a református újszülötteknek 3%-a (kb. 60-80 fő) volt cigány.” (Tokai, i. m. 115. o.)

Egyetlen pillanatig sem kívánjuk ezért kritizálni a két kötet szerzőjét. Egy átlag Magyarország-történet ekkora arányban sem szól arról, hogy a Kárpát-medencében mióta és milyen arányban élnek cigányok. Ahogyan a szegénység és a társadalom szociális tagozódása is többnyire csak akkor kerül előtérbe, ha az politikai tényezővé válik. Tehát nem a könyvek véleményezése miatt, csupán azért utalunk ezekre a tényekre, mert tudomásul kell vennünk, hogy a mindennapok sötét gondjai, lehetnek azok bármennyire drámaiak is egyesek számára az adott jelen pillanataiban, szinte törvényszerűen láthatatlanná válnak a nagy és ünnepi események rivaldafényei mögött. Utalunk kell ezenkívül arra is, hogy hiába próbáltunk a település történetében viszonylag részletesen tájékozódni, ez sokféle egyéb haszonnal járt és természetesen szükséges volt, de a „szegénység múltjával” és a „cigányság történetével” nem sikerült megismerkednünk.

Nagyléta az országban az elsők között, 1970. január 1-jén vált nagyközséggé. *Létavértes nagyközség* pedig a szomszédos települések, Nagyléta és Vértes egyesülésével jött létre ugyanabban az évben, 1970. július 1-jén. 1996. július 1-jén Létavértes elnyerte a városi rangot.

Földrajzi, természeti adottságai

A város Hajdú-Bihar megye keleti peremén, közvetlenül a magyar-román államhatár mellett fekszik. Területének (11,66 km²) nagyobbik, északi része tájföldrajzilag a dél-nyírségi kistájhoz, míg a kisebb, déli fele az érmelléki löszös háthoz tartozik.

Itt folyik keresztül a Nagy-ér és Létai-ér, amelyek a Konyári-Kállón keresztül csatlakoznak a Keleti-főcsatorna közelében a Berettyó folyóhoz.

Létavértes tájképi szempontból is igen változatos terület. Az északi határrészben a jellegzetes formájú ún. parabolabuckák a 18-20 m magasságot is elérik. Közöttük, részben az ősi folyóvizek által hátrahagyott, részben a széllel kimélyített ÉK–DNY irányú mélyedések, nyírvíz laposok jöttek létre lápi, mocsári növényzettel. A terület erdővel borítottsága – alföldi viszonylatban – igen jelentős.

A táj őrzi hírmondóit a történelem előtti idők tájképének, a buckák közi mocsarak, fűz- és nyírlápok, ligetes erdők mélye *a legtöbbet őrzött meg Alföldünk múltjából*, állatot, növényt egyaránt – írta a harmincas években Berei Soó Rezső nagyhírű debreceni botanikus. (Idézi Szabó Gyula, i. m. 12. o.)

1988-ban nyilvánították védetté az Erdőpuszták őshonos faállományát, erdőfoltjait. A védett területek e mozaikja a Hajdúsági Tájvédelmi Körzethez tartozik. Az északi határban lévő Kék-Kálló völgyében szinte valamennyi nyírségi élőhely megtalálható a Kokadig elnyúló Daruláp nyírvíz laposaitól az ezüsthársas tölgyesig. A lecsapolások, a szántóföldek létesítése, valamint a sokkal gyorsabban hasznosítható fafajták telepítése miatt az őshonos állapot, „a tölgyerdők temploma” kevés területen maradt fenn, de annál nagyobb értéket képvisel. Ma már több-segben akác, illetve a telepített fenyő és nyár a jellemző.

A város földterületének mintegy 60%-a jó minőségű szántó, 40%-a erdővel, ligetekkel tarkított erdőpuszta.

Vértes történetének vázlata

Vértes területén 1982-ben rézkori edény került felszínre, és avar emlékekkel is büszkélkedhet a település. A magyar falu első írásos előfordulása 1435-ből való. Ekkor már egyházhely.

Az egykori sóút Erdélyből, az érmelléki Szalacs városán át Szolnokig erre vezetett és itt haladt át a hadi út is. Feltehetően innen származik a település neve, ahol a „vértes” katonáknak szálláshelye volt.

1552-ben 26 telekkel írták össze s a XVI. században is lakott volt. A XVII. században elpusztult, majd a XVIII. sz.-ban újjáépült. A község nevezetessége a salétromfőzés, amit rendszeresen a debreceni salétromhivatalba szállítottak. Címerképe az 1772-es pecsénymóról ismeretes.

A II. József-féle népszámlálás 1785-ben rögzített adatai szerint lakosainak száma 1140 fő volt:

Református	727 magyar,
görög katolikus	359 magyar és oláh,
izraelita	35 magyar és zsidó,
római katolikus	6 magyar,
óhitű	13 magyar.

Nagylétán született, majd Vértesen lakott és halt meg *Irinyi János*. 1945 tavaszán létrejött a helyi Földosztó Bizottság.

„A családok nagy része 3-7 kat. hold földhöz jutott. A volt uradalmi javak nagy részét szétesztették a lakosság között. A régi rendszer gyűlölete sokszor esztelen pusztításba csapott át. Felosztották Dersy, Lédig, Gorove, Rózner, Kövesdy, valamint Nagy Móricz birtokosok földjeit. A köznép a földesurak kastélyait is célba vette saját lakásának megépítése céljából, építőanyagként felhasználva. A Móricz-, valamint a Lédig-kúria még átvészelte ezt az időszakot.” (I. m. 147. o.)

1949-ben jött létre a Vörös Sarok TSZCS, 1950-ben a Zója, majd 1954-ben állami tartalékföldeken az Irinyi. Később az Új Élet Termelőszövetkezet vált a település mezőgazdasági üzemévé. 1980-ban 408 főből állt a szövetkezet, melyből 120 fő aktív tag, 288 fő pedig nyugdíjas volt. „1990-ig elfogadható jövedelmet biztosított a szövetkezet tagjainak.” (I. m. 179. o.)

Nagyléta történetének vázlata

Nagylétát már 1291–94-es váradi püspöki tizedjegyzék említi. 1363-ban nevezik először Nagylétának. Az 1552-es adóösszeíráskor 88 telekkel Báthori András birtoka volt.

1540 után Nagyléta lakossága szinte teljes egészében lutheránus, 1560 után pedig *kálvinista lett*. Apát úr Jánosi Márton nagylétai prédikátor (korábban katolikus apát) neve ismert volt az unitáriusokkal folytatott hitvitákban. 1569-ben egyházi jelentés szerint Nagylétán *iskolát alapítottak*. Az iskola működését olykor megszakították a történelem viharai, de mindig újraterlepték. 1756-ban, a paplak mellett épületben már volt „leány-oskola” is.

1613-ban, amikor Báthory Gábor erdélyi fejedelem elismerte a tépei hajdúk kiváltságait, kiderült, hogy Nagylétán is éltek hajdúkatónak. Nagyléta hajdúkiváltságra vonatkozó irata ugyan nem ismert, de a később leírt címereiben, pecsétjein szerepel az 1609-es évszám. De a hajdúk letelepedése itt nem maradt tartós. Nagyléta nem tartozott a 21 bihari hajdúváros sorába.

A török hódoltság korában (1571) a szolnoki szandzsákhöz tartozott mint adófizető, ez némi védelmet jelentett a portyázó törökökkel szemben. Szervesen azonban soha nem tartozott a hódoltsági területhez, hanem *Erdély része maradt*. 1660-ban, „Erdély »kulcsa«, Várad is török kézre került. Várad elestével Bihar megye jogilag is a Török Birodalom része lett. A megegyezés értelmében azonban meghagyták Erdélyhez tartozónak a megye északi részén azt a keskeny területet, mely biztosította Debrecen összeköttetését Erdéllyel: a Debrecen – Nagyléta – Székelyhíd – Szilágysomlyó – Zilah út környékét. Így Nagyléta sohasem lett jogilag a Török Birodalom része, megmaradt Erdélyhez tartozó hódoltsági területnek.” (Tokai Gyula, i. m. 39. o.)

Nagyléta a török időket átvészelte, azonban a dicsőséges felszabadítás tönkretette. Caraffa katonái elképesztő pusztítást végeztek. Az 1692. évi összeírás szerint:

„...puszta helyé, lakatlanná vált: Monostorpályi, Haláp, Vámospercs, Álmosd, Kokad, Herdnek, Rácfalú, Sárfő és Egyed. Haláp, Herdnek, Rácfalú, Sárfő és Egyed nem is települt újjá. A megmaradt lakosság erdőkben, mocsarakban, földbe vajt kunyhókban tengődött.” (I. m. 45. o.)

Nagyléta is a lakatlan települések között szerepel, de feltehetően a bujdosó lakosság gyors visszatelepülése révén – pusztulása ellenére – népességmegtartó hely maradt.

1703. augusztus 4-én Rákóczi fejedelem keresztülhaladt a községen.

Az újratelepült lakosság szabadabb életmódot, *jelentős önkormányzatot* alakított ki. A feltételezések szerint a Rákóczi-szabadságharc után a szatmári békében földet nem, de címet nyert kurucok telepedtek le, ők a helyi „bocskoros nemesek” elődei. Ez is erősíthette az önkormányzatiságot. 1712–1871-ig Nagylétát „Biharország” 17 mezővárosa között tartják nyilván.

A környék pusztulását követő betelepüléseket később bizonyos mértékű elvándorlás követte, mert más, újratelepülő falvak kedvezőbb feltételeket, időleges adómentességet ígértek. 1723 és 1730 között 49 adózó távozott a községből és csak 26 jött. 1739-ben a pestis 574 nagylétai lakost, a lakosság mintegy 33%-át vitte el. (Vértesen, Bagamérban, Pocsajban a lakosság csaknem fele pusztult el.)

„A 20 000 kat. hód nagyságú területen 1746-ban csak 1250 fő körül lehetett a lakosság száma és csak 119 adófizető volt. A lakosság nem tudta az egész földterületet hasznosítani, nem tudott annyit termelni, amennyit a földesúr szeretett volna.” (I. m. 53. o.)

Mindez hozzájárult a betelepítések megindulásához. Az 1743-as adóösszeírásokban tűnik fel először néhány román név (pl. Csorba, Medve, Zurbó). 1757-es iratokban már 98 román név szerepel.

Az 1839-es összeírás adatai nagy vonalakban a már állandósult arányokat mutatják:

„oros” görög katolikus	7%	
„román” görög katolikus	37%	
római katolikus, zsidó	1%	
református	55%	(I. m. 58. o.)

Nagyléta történetének jelentős idejében teljes egészében egy földbirtokosé volt. Még a templomok és a községháza telke is földesúri tulajdon volt. E sajátosság mellett a másik különlegessége, hogy igen sokan voltak „szabad menetelű” emberek és ennek megfelelően kevés volt a

jobbágy, és még kevesebb a zsellér. A zsellérek aránya 1715 és 1845 között 1,5% és 18% között mozgott, ez az arány azonban Vértesen a XVIII. sz. végén 73% volt!

Rákóczi Ferenc, majd Poncz Zsigmond után, 1730 körül került a község a Dietrichstein család tulajdonába. A herceg a Habsburg-ház főudvarmestere volt a birtok-újrarendezések időszakában. Ezen a területen is jelentős birtokokat szerzett. (Kokad beletartozott a birtokba, Vértes nem.) Később, a XVIII. század végétől a község Khevenhüller János tulajdona lett.

„A jobbágyok továbbra is a földesúr úriszéke bíraskodása alatt maradtak. A község önkormányzata fölött állott a földesúr akarata. Ez nemcsak a választásoknál érvényesült, de ügyésze útján minden községi intézkedést, számadást stb. felülbírállhatott. A jobbágyi szolgáltatások mellett különböző földesúri jogosultságok növelték a földesúr jövedelmét. A kocsmá, mészárszék, malom, piac stb. a földesúré volt, aki haszonbérletnek adta ki azokat. A jobbágyok áruinak felvásárlására a hűbérúrnak elővételi joga volt. Ennek nem a saját felhasználásnál volt jelentősége, hanem a kelendő áruk piacon való értékesítésénél.” (I. m. 66. o.)

Talán nem becsüljük meg rosszul a viszonyokat, ha azt mondjuk, hogy Nagylétán a magyar feudalizmus egy sajátos és jellegzetes formája nyert határozott arculatot: a szinte *középkori módon kiterjedt és szilárd hatalommal szemben erős helyi önkormányzat és szabados emberi öntudat állt*. A szigorúan tekintélytisztelő, függelmi viszonyok között élő és azt elfogadó, mégis mindenben jelenlévő, igazságszerető emberi méltóság. A nyakas, de nem rebellis alföldi kálvinista.

A török alatt nem volt hatóság, a magyar földesúri irányítás is meggyengült vagy megszűnt. Lényegében mindent a falu intézett. Ez az „alföldi parasztságban erős, önkormányzó lelki hagyatéket nevelt” – amint ezt Szabó Istvánt idézve Tokai Gyula hangsúlyozza.

„A település lakóinak egy kis rétege: változóan 4-7%-a nemes volt. Saját földjük nem volt, legfeljebb szőlőjük a szomszédos Kójon, Diószegen. Úrbéres vagy árendás földet műveltek... Saját szervezetük volt: a nemesi szék – vezetőjüket, a nemesek hadnagyát választották. Harcosságukat később a reformkorban megmutatták, amikor keményen harcoltak az urasággal, hogy művelt földjüket ismerjék el úrbéres jobbágyföldnek, amit örökváltság esetén ők is megválthatnak.

Az összeírások szerint tartósan nagylétai nemes családok voltak a Holló, Fehér, Magyar, Mikó, Márkus, Horog, Bende és Szima családok.” (I. m. 69. o.)

A XIX. század húszas éveitől a község Mandel Lajos báró tulajdona lesz, aki jelentősen fejlesztette a már Khevenhüller idején megalapozott majorsági gazdálkodást. A XIX. század első felében az uradalom erős és korszerű gazdaságként működött. A nemzetközi keresletnek megfelelő nemes fajtájúra cserélték például a juhállományt, „nagyszerű magtárak épültek villanyhárítókkal”, 1937-et követően felépült az uradalmi kastély, amelynek pincézett alapjain áll ma az emeletes általános iskola, korszerű gépek alkalmazására törekedtek. 1850-ben az uradalom szeszgyára burgonyából 65 000 itce (55 000 liter) szeszt készített.

A fejlődés azonban ebben az esetben sem volt mentes az ellentmondásoktól, mert az uradalom kíméletlenül terjeszkedett a jobbágyság rovására és növelni próbálta a robotterheket.

„1937. április 9-én hatalmas tömeg gyűlt össze a községháza udvarán. Az uradalom terveit elvetve követelték az új törvények szerinti rendezést: a Mária Terézia kori állapotok alapján ők kapják vissza 1799-ben elvett földjeiket, ne pedig az uraság csökkentse a meglevőket. Kérelmet írtak, melyet 519 jobbágy írt alá. Csak a betegek és a halaszthatatlan munkát végzők maradtak távol.” (Tokai, i. m. 126. o.)

1838. július 30-án „a nagylétai nemesek és nem nemes lakosok” Beöthy Ödönhöz, a bihari liberális nemesség vezetőjéhez fordultak panasszal, hosszan sorolva sérelmeiket. József főhercegnél is alázatlan esedeztek igazukért, 1842-ben pedig *magához a császárhoz fordultak* panaszlevéllel, 1847-ben óvást emeltek a törvényes ítélet ellen. A vita, sőt tettelegességekkel is járó ellenségeskedés egyik oka annak az északi területnek a használati és tulajdonjoga volt, melyen aztán a szabadságharc után alakult meg Újléta.

Az 1848. március 15-i események hírére rögvest beadvánnyal fordultak Irinyi Jánoshoz, az uradalom főkormányzójához és hangsúlyozták, hogy az északi területről soha nem mondanak le.

A korszerű fejlesztésben is, de a kizsákmányolásban és a terjeszkedésben is döntő szerepe volt *Irinyi János, tanult mezőgazdának* (Zsáka, 1787 – Nagyléta, 1856). A húszas években kasznár volt, udvarbíró, uradalmi felügyelő, majd főkormányzó lett, összességében 40 évig

volt az nagylétai uradalom felügyelője. Eközben Vértesen alakította – mintegy 100 kat. holdas – saját birtokát korszerű mintagazdasággá. Cikkei gazdasági lapokban jelentek meg. Az ismert Irinyi testvérek apja, János Nagylétán született 1817-ben és Vértesen halt meg 1895-ben, József Albison született 1822-ben és Pesten halt meg fiatalon, 1859-ben.

1841-ben, az egyik református presbiteri gyűlésen a tiszteletes javaslatára adakozással jótékony intézet, azaz kölcsönmagtár alakult. Szűcs Károly azzal indokolta javaslatát, hogy ne kelljen uzsorakamatra beszerezni a kenyérnek valót. Már 1842-ben 22 köböl és 2 véka (kb. 30 mázsa) gabonával indult. 1868-ban ennek mintegy háromszorosával működött. (Tokai, 122. o.)

1842-ben megalakult a Bihari Gazdasági Egyesület helyi részlege!

A szabadságharcban sok létai vett részt, ezt írásos források is megerősítik, de a szóbeli emlékezések is sokáig tanúsították a legendás időket. Görgey főhadiszállása 3 napig az uradalmi kastélyban volt. Szabó Ferenc 19 évesen volt Bem apó őrmestere, Petőfit barátjaként ismerte. Az utolsóig harcolt, az oroszok elfogták, de megszökött. Derecskén, majd 25 évig Vértesen dolgozott segédjegyzőként. 1930-ban, 100 éves korában halt meg. Mint az utolsó honvédek egyikét, országos megemlékezéssel temették el.

Jellemző a település mentalitására, hogy amikor adakozni kellett a Báró Haynau Alapítványra, akkor a persbitérium 1 forintot ajánlott fel, de amikor az önkényuralom intézkedései miatt a Debreceni Református Kollégium került veszélybe, akkor 833 forint tőkét küldött, melynek 50 forint kamatát adta minden évben.

Csiszár Istvánné 1860-ban jelentős adománnyal tette lehetővé a református leányiskola felépítését. Ebben az időszakban négyen is hoztak létre számottevő alapítványt, a népoktatás, illetve a szegény tanulók segélyezése céljából.

A kiegyezés idején aztán Mandel Rudolf báróval, az uradalom örökösével elfogadható kompromisszum született és a kötelező örökváltás végrehajtásával új fejezet kezdődött Nagyléta életében. A kapitalista fejlődés most már a parasztságon belül is elkezdődött. A 11-18 kat. holdas középrétegek erősödtek meg számban is, gazdasági felszereltségben is. A lakosságának száma fokozatosan gyarapodott és közlekedési szempontból kedvező fekvése is erősítette kistérségi központi sze-

repkörét. A lakosság a XIX. sz. végén, a XX. sz. elején komoly áldozatokat hozott a vasútvonal és a villamos hálózat kiépítéséért.

A viszonylag egyenletes fejlődés azonban nem tartott sokáig. Az I. világháború miatt születésszám-csökkenés következett be. A trianoni szerződés következtében pedig az itt élők elveszítették a kiváló termőföldjük mintegy 40%-át! Továbbá megszakadt a közeli Nagyváradal való kapcsolatuk.

A II. világháború ugyancsak nagy veszteséget jelentett. Sok embert vezényeltek a frontra, elhurcolták az itt élő zsidó lakosságot.

A háború után 1949-től 1960-ig újabb fejlődési szakaszba került Nagyléta. 1920-tól 1955-ig járási székhely. Fennállása óta a legnagyobb népességszámot 1960-ban (10 632 fő) érte el Nagyléta. Ennek (is) köszönhető, hogy 1963–69 között gimnáziumot működtettek itt, ahova a környékbeli 8 településről is jártak diákok.

Az erőszakos termelőszövetkezetesítés és iparosítás következtében a hatvanas évektől kezdődően sokan vándoroltak el a településről. Az országos politika a határmentiség miatt ún. „funkcióhiányos” térségnek jelölte ki ezt a területet. Ennek hátrányai ma is érzékelhetők.

„Az ipartelepítés eredményeként épült meg a létai részen az üzemanyag-töltő állomás, a PIREMON Kisvállalat telephelye, gombostűüzem, tesztüzem, vágóhíd, kenyérgyár, malom, Medicor üzeme, Építő- és Vegyipari Kiszövetkezet. Ezekben az üzemekben sokan dolgoznak a vértesi részről is. Nagyközségünkben 1983-ban 110 kisiparos tevékenykedett, kiknek száma 1993-ra közel 10%-kal emelkedett.” (Szabó, i. m. 188.o.)

A város lakossága többségének a megélhetését ma is a mezőgazdaság biztosítja. A kárpótlás nyomán sokan kezdtek egyéni gazdálkodásba.

A település északi részen a rendkívül gyenge adottságú területen a létavértiesiek és 5 szomszédos település földművelői csaknem monokultúras körülmények között – Magyarországon egyedülállóan – tormatermesztésbe kezdtek. A kedvezőbb talajadottságú területen zöldségfélék termesztésével foglalkoznak, melynek felvásárlását és feldolgozását azonban egyre nehezebben lehet megoldani.

Felszámolták a korábbi infrastrukturális elmaradást. Ma már teljes körű a villamosenergia-ellátás, minden utcában kiépült a vezetékes ivóvízhálózat, befejeződött a gázprogram, szinte korlátlanul bővült a tele-

fonhálózat, 93%-os a portalanított utak aránya, sor került több közlekedési csomópont, valamint a közvilágítás korszerűsítésére is. Szilárd burkolatú utakat, járdákat és kerékpár utat építettek, korszerűsítették a köztemetőt.

A város szellemi-kulturális hagyományai, értékei

Létavértes szellemi múltjában meghatározó szerepe van annak a ténynek, hogy itt élt az Irinyi család, mely a magyar történelemnek olyan jelentős személyiségeket adott, mint Irinyi János, aki kora egyik legnagyobb vegyésze, a biztonsági gyufa feltalálója, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején, Kossuth és Görgey külön megbízottja, hadianyag-ellátója volt. Testvére Irinyi József, a márciusi ifjak egyike, a pesti forradalom vezéregyénisége, a 12 pont egyik megfogalmazója.

Az Irinyi családból származott Iosip Vulcanu (vagy Vulcaneu, vagy Vulcan) édesanyja. Apja, Vulkán Miklós Nagylétán volt görög katolikus pap, Irinyi János udvarbíró sógora. A román író 1940-ben született, meghalt 1907-ben.

„Ügyvéd volt Nagyváradon, az ottani törvényszéknél román és francia tolmács. *Familia* címmel szépirodalmi lapot szerkesztett és életrajzgyűjteményt adott ki. Sokat tett a magyar–román megbékélésért. A román irodalmat magyarul is ismertette s ezért a Kisfaludy Társaság kültagjává választotta.” (Tolnai Új Világlexikona, XVIII. kötet, Bp. 1930.)

Vulcanu József szerepét a román irodalomban és újságírásban az is bizonyítja, hogy a *Familia* című lap máig létezik!

Itt élt és dolgozott Justin Popfin román író, görög katolikus pap és esperes.

1957-ben Vértesen már egy 500 kötetes községi könyvtár működött, melynek a ligeti részen egy fiókkönyvtára is volt. Még ugyanebben az évben hozzákezdtek 115 000 Ft-os költséggel a Móricz-kastély kultúrházzá alakításához, melyet 1959-ben adtak át. Ettől kezdve a közművelődési rendezvényeken túl itt tartották a képviselő-testület üléseit is.

1963 nyarán ünnepélyes körülmények között átadták a 300 férőhelyes Irinyi Filmszínházat. Az épület hosszú éveken át a felnőtt és ifjúsági (matiné) filmvetítéseknél, színházi előadásoknak, koncerteknek adott

otthont. Ma az épületnek más funkciója van. Átalakították és a nagyobb részében az iskola tornaterme található, a kisebb pedig a vértesi közművelődési és iskolai könyvtár, ami szervezetileg az Irinyi Általános Iskolához tartozik.

Nagylétán 1962-ben Dorka Béla terve alapján épült fel az Irinyi József Művelődési Ház. A kezdetektől az épületben működött a könyvtár is. 1966-ban gépházzal bővítették s így megkezdte működését itt a filmszínház is.

Az épületet 1980-ban felújították, korszerűsítették, majd 1983-ban földszinti terében orvosi rendelőt alakítottak ki. 1982–84-ig ugyancsak itt helyezték el a sportegyesület irodáját is. Az 1974–79 közötti időszakban az intézmény egységeként működött a Vértesi klubkönyvtár, a Cserekert Tanyai Klub és a Cigányklub is.

Színes közösségi élet, gazdag programkínálat jellemezte a 70–80-as éveket. Kiemelkedő teljesítményt ért el és országos hírnevet szerzett a Létavértesi Pávakör (négyeszeres kiváló minősítés, rádiófelvétel), sikeresen szerepelt a férfikórus, a bábcsoport és fontos közösségsszervező erőt jelentett a nyugdíjasok klubja, a kertbarát kör, valamint az ifjúsági klubok.

Rendszerezések voltak a színházi előadások, a filharmóniai hangversenysorozatok, mese- és bábszínházi előadások, melyekre a szomszéd községek iskolásai is gyakran eljártak.

Az ismeretterjesztő előadások, kertészeti napok, mezőgazdasági kiállítások, téli TIT-tanfolyamok, háziasszonyok szabás-varrás és főzés tanfolyamai nagy népszerűségnek örvendtek, csak úgy, mint a műveltségi vetélkedők vagy a hagyományos táncos nagy rendezvények (farsangi, húsvéti, szüreti, karácsonyi). Évente 6-8 képzőművészeti és iparművészeti kiállítást rendeztek.

A 80-as évek végén, illetve a 90-es évek elején történt rendszerváltás, a gazdasági-társadalmi viszonyok átalakulása, a piaci viszonyok uralkodóvá válása, a nagy munkanélküliség, a TV-csatornák számának gyors növekedése, a kulturális támogatások megszűnése, mind hozzájárultak a közművelődési munka hanyatlásához.

Ugyanakkor az intézmény egyre rosszabb műszaki állapota, a be rendezések elhasználódása, a korszerűtlen eszközök is egyre alkalmatlanabbá tették az épületet a feladat ellátására. Felújításról ugyanakkor szó sem eshetett, hiszen erre egyáltalán nem volt forrás. Mindezzel egy

időben sürgető feladatként jelentkezett az önkormányzat számára, hogy el kellett helyezni az orvosi ügyeletet, illetve helyet kellett biztosítani a munkaügyi kirendeltségnek. Így a legkisebb ellenállásba ütköző megoldást választották: 1992. december 31-én bezárták, megszüntették a művelődési házat s benne a mozit is.

Ezt követően a település iskoláiban, a Városi Sportcsarnokban, illetve a városháza termében tartották a különböző ünnepeket, fórumokat, közösségi programokat, kiállításokat.

A könyvtárat az Iparosok Házában bérelt helyiségben helyezték el, s a művelődési ház megmaradt nagyertermét – rossz állapota ellenére – alkalmanként használták.

Létavértes Város Önkormányzata a 2000. szeptember 14-én elfogadott alapító okirattal létrehozta a Városi Könyvtár és Művelődési Ház elnevezésű közművelődési intézményt a működő városi könyvtár és a közel 10 éve szünetelő művelődési ház összevonásával, illetve az utóbbi újraindításával. Feltételei még ma sem megfelelőek, de folyamatosan javulnak. Ilyen körülmények között mégis – az intézményvezetőnek köszönhetően – 2001-től működtetik a népdalkört és a képzőművészeti kört. Mindkettőnek az Arany János Általános Iskola ad próba-, ill. foglalkozási helyiséget. Ez évben hat műsoros rendezvényt, találkozót, egy képzőművészeti gyermektábort és két nyelvtanfolyamot szerveztek. A nagyertermet pedig 13 alkalommal gyűlésekre, bemutatókra és 11 alkalommal iskolai rendezvényekre vette igénybe a város lakossága.

2002. októberig hét gyermekszínházi előadást, egy könyvvásárt, egy versmondó versenyt, valamint a magyar nyelv hetén előadást, március 15-én ünnepi műsort szerveztek, illetve mindkét évben részt vettek a város napja rendezvény előkészítésében és lebonyolításában. Jó kapcsolatot épített ki az igazgatónő a település iskoláival és civil szervezeteivel, valamint a fenntartó önkormányzattal. Egyik létrehozója, motorja a „Lépünk tovább” kulturális közhasznú egyesületnek.

Összességében megállapítható, hogy az igen korlátozott működési feltételek ellenére is elindult az intézményes közművelődési tevékenység a városban.

A város kulturális-közösségi életében jelentősebb szerepe van a Létavértesi Román Kulturális Egyesületnek, a „Lépünk tovább!” Kulturális Egyesületnek, a Keresztény Ifjúsági Egyesületnek, valamint az

Alapítvány Létavértesért szervezetnek, továbbá a LÉTAFIT Sportegyesületnek.

A *Létavértesi Román Kulturális Egyesület* tevékenysége a hazai és a határainkon túli román kisebbségi kulturális kapcsolatok ápolására, kiállítások, rendezvények, kirándulások szervezése irányul. A település két neves román nemzetiségű személyiségének az emlékeit ápolják. Koszorúzási és emlékünnepeket szerveznek minden évben Iosif Vulcan, számos irodalmi mű szerzője és Iustin Popfin költő, román nyelvű irodalmi és egyházi tárgyú művek szerzője, Nagyléta egykori esperese tiszteletére.

A „*Lépünk Tovább!*” *Kulturális Egyesületet* helyi pedagógusok és értelmiségiek alapították meg 1999-ben. Az egyesület a helyi kulturális és közélet fejlesztését tűzte célul. Ennek érdekében szervezi kulturális rendezvényeit, segítséget nyújt lakossági csoportoknak, intézményeknek a programszervezéshez. Egyik legfontosabb közéleti-információs tevékenysége a *Létavértesi Tükör* című havi lap megjelentetése, amely a helyi nyilvánosság fóruma is.

A *Keresztény Ifjúsági Egyesület* a vértesi református egyházkerületben alakult meg. Tagjai fiatalok, akik szívesen töltik egymás társaságában szabadidejüket, programokat, táborokat szerveznek, jótékonyági rendezvényeken vesznek részt.

A *Létavértesért Közhasznú Alapítványt* 1994-ben hozták létre az akkori képviselő, Nemes János javaslatára. Azóta minden évben elsősorban kulturális és sporttevékenységet, közösségeket, rendezvényeket, kiadványok megjelentetését, oktatási intézményeket, tehetséges fiatalokat, táborokat támogattak kisebb-nagyobb összeggel. Eddig évente kétszer írtak ki pályázatot. Az alapítvány fontos tevékenységet végez a helyi értékek, közösségek megőrzése, fejlesztése érdekében.

Hagyományos városi nagyrendezvények

A város napja rendezvényei – szeptember 27.

Minden évben gazdag programot kínál az önkormányzat ezen a napon a lakosságnak: előadó művészeti, gyermekprogramok, játékok, sport- és ügyességi versenyek, technikai versenyek férfiaknak, nőknek. Mintegy 3000 fő vesz részt a rendezvényen, köztük szép számmal jön-

nek a környékbeli kistelepülésekről, valamint a város testvér településéről, Székelyhídról is. Ez alkalommal adják át a „Város díszpolgára” és a „Létavértes Városért” díjat is.

Ugyancsak kiemelt szerepe van – az Irinyi család emlékét is ápolva – a közösségi ünnepek közül *március 15-nek*. Nagy tisztelettel őrzik az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékét a településen.

A *Gyermek Képzőművészeti Alkotótábor* 1999-től minden évben megrendezik. Ezt a Lépünk tovább!” Egyesület kezdeményezte, és folyamatosan támogatja az önkormányzat is. Résztvevői létavértesi gyerekek, de más településekről is jöttek már többen.

A *Létavértesi Képzőművészeti Alkotótábor* is gyökeret eresztett, hiszen 2000-től nyaranta megszervezik az önkormányzat közreműködésével és támogatásával a Piremon Pihenőközpont területén. Ennek kitalálója és lelkes gondozója az Arany János Iskola művész tanára, Máté József. A táborban 14 -15 fő, többnyire a megyében élő képzőművész, ill. művésztanár vesz részt. A táborban készült alkotásokból a városháza tanácskozótermében kiállítást rendeznek, ami több hónapra át megtekinthető.

Nagy jelentőségűek nemcsak – az adományozás miatt – az iskolák 2 évente megrendezett *jótekonysági báljai* is. Mivel nincs kulturált szórakozási lehetősége, helye a létavértesi fiataloknak és felnőtteknek, ezek nagyon várt és népszerű alkalmak. Ilyenkor kicsik és felnőttek kellemes környezetben (a berendezett tornacsarnokban) vidám, jó hangulatú műsoros, zenés, táncos estét tölthetnek el együtt.

A Cigány Kisebbségi Önkormányzat és más cigányszervezetek szervezik a már hagyományos *kisebbségi programokat*, melyeken nem csak a cigány lakosság vesz részt: a cigány gyerekek „Ki mit tud”-ját, a cigány gyerekek életmódtáborát, a cigány sportnapokat, a Roma Kupát (melyen magyar csapatok is rendszeresen részt vesznek). Sajnálatos, hogy egy-két kivétellel, senki nem beszéli a cigány nyelvet. Korábban működött cigány ének- és táncsoport, ami különleges színfolt volt a város kulturális életében, de ma nincsenek meg a feltételei, illetve nincs, aki felvállalja ezt a feladatot.

Különleges értéket rejt a föld mélye Létavértes területén. Próbaúrás eredményeként itt olyan 72-78 °C hőmérsékletű vizet találtak, mely ugyanabból a rétegből származik, mint a hajdúszoboszlói vagy a deb-

receni *termálvíz*. A Magyarországon fúrott 8 gőzkút közül ez a második legnagyobb. Ennek az értéknek a hasznosításához, a termálkútpár fúrásához, kiépítéséhez a jelenlegi számítások szerint kb. 2 milliárd Ft-ra lenne szükség. Ezáltal megvalósulhatna a létavértesiek nagy vágya: egy fürdő, illetve uszoda létrehozása. Az önhibáján kívül hátrányos helyzetben lévő település azonban egy ilyen beruházásra ma képtelen.

Az *Irinyi család* emlékét nagy tisztelettel gondolja a város. A családnak önálló *sírkertje* van az Irinyi utcában. Itt temették újra 1979-ben Irinyi Jánost. 1982-ben felállították Ispánki József Irinyi-mellszobrát.

Az Irinyi Általános Iskola melletti területen létrehozták 1200-féle cserje és fafaj telepítésével az *Irinyi arborétumot és parkot*, mely oktató-, bemutató-, illetve pihenőparkként működik.

Védett természeti, táji, népi építészeti értéket képviselnek a város határában lévő *szőlőtermelő zártkertek*: Bocskai-kert, Kossuth-kert, Mosonta-kert. Ezek a zártkertek, melyeket gyepűsor vesz körül, a szőlőkultúra és a népi építészet évszázados hagyományait őrzik.

A hosszú zártkertekbe kapukon keresztül lehet bejutni, ahol a „há-takra” felfutó dűlőrendszerek mellett állnak a 100–150 éves pajták. A pajtákhoz tartozó pincéket félig földbe vájták, többnyire téglafallal és boltozással alakították ki, majd földdel borították és befűvesítették.

1996-ban az önkormányzat egy 100 éves pajtaépületben *tájházat* alakított ki, elhelyezve itt a szőlőművelés és borászat hagyományos kézi eszközeit, ritka emlékeit. E berendezés ma kissé elhanyagolt képet mutat.

A település jellegzetes épületei voltak a *górék-kapus lakóházak*. A fennmaradtak közül néhány helyi, illetve műemléki védeltséget kapott (pl. Petőfi u. 78.).

A település értékes ipari műemléke, agrár-ipartörténeti emléke az 1904-ben a II. Fővízfolyás (Kék-Kálló) fölé emelt *vízi vágóhíd*. Benne ma a hentes-mészáros mesterség egykori szerszámai, eszközei, dokumentumai tekinthetők meg.

Tájházat rendeztek be a Kossuth szőlőskertben, továbbá műemlék a volt Leiding-kúria.

A lovas turizmusban, fogathajtó versenyekben fontos szerepet tölt be a Piremon-pihenőközpont.

Létavértes térségi helyzete jól mutatja, hogy az ellentmondásos magyar történelem helyenként mennyire szétért a természetes táji-térségi szerveződéseket. Ezt a kistájat a Trianon utáni országban egyszerűen nem lehet sehova sem besorolni.

„Nagyléta az Érmellékhez és egy ideig az erdélyi fejdelemséghez tartozott – Bagamér, Pocsaj, Konyár, Hajdúbagos, Vámospercs hajdúvárosok lettek – Álmosd, Monostorpályi, Hosszúpályi, Esztár hajdú jellegű falvak. Nagyléta nem ilyen.” (Tokai, i. m. 82. o.)

Nagyléta nem hajdúváros, de nem is kötődik szorosan a mai országban maradt bihari térséghez. Ez a terület, már a szomszédos Pocsajt is odaértve, Berettyóújfalu köré szerveződik, amely a megmaradt Bihar megyeszékhelye is volt Trianon után, ennek a résznek a legerősebb települése és mindig is járásszékhelye volt.

Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy ez az Erdőpuszták kistérség se nem igazán Hajdú, se nem igazán a mai Bihar. Mindegyikből hordoz valamit, de a szomszédos Nyírségre és a Partiumra is sok vonásában emlékeztet.

Történetileg Nagyléta tágabb régióban a Partium alföldi széle volt, kistájhoz pedig ezenbelül – a berettyói részeknél valamennyire magasabban fekvő – Érmellékhez tartozott. Útján, a sokáig oly fontos erdélyi hadi úton a következő település Székelyhíd volt, amely a járásszékhely szerepet is betöltötte. A föld közös határa végett sok szállal kötődött a település Diószeghez is. A trianoni döntés óta Székelyhíd is, Diószeg is Romániához tartozik és kishatárátkelő sincs.

A vidék tagoltságára jellemző, hogy a XIX. század végén Vértes a derecskei járáshoz, a szomszédos Pocsaj a berettyóújfalui járáshoz, Bagamér az érmihályfalvai járáshoz, Vámospercs pedig Hajdú vármegyéhez tartozott.

A környék igazgatásának tagoltsága ellenére Nagyléta térségi szerepét igyekezett folyamatosan erősíteni. A Trianon után felborult közigazgatásnak köszönhetően 1920–55 között járási székhely volt. Nagyléta és a szomszéd Kokad község 1931–1990 között közös tanácsközigazgatással működött. A szocializmus idején a derecskei járáshoz tartozott Nagyléta is, Vértes is.

Létavértes ma az ún. „debreceni statisztikai kistérséghez” tartozik, ami semmiféle érveléssel nem igazolható képződmény. Ehhez a 3903-as kódszámú térséghez tartozik Debrecen város, Hajdúhadház város, Létavértes város, Nyíradony város, Téglás város, Vámspércs város, Álmosd, Bagamér, Bocskai kert, Fülöp, Hajdúbagos, Hajdúsámson, Hosszúpályi, Kokad, Mikepércs, Monostorpályi, Nyírábrány, Nyíracsaád, Nyírmártonfalva, Sáránd, Újléta.

A Debrecen-től északra, keletre és délre lévő települések alkotják ezt a kistérséget, olyan településeket erőszakoltak itt valamiféle egységbe, melyeknek egymáshoz semmivel nincs több közük, mint megyénk bármely más településéhez. Az végképp felfoghatatlan, hogy maga Debrecen miért tartozik ide?! Ez a mi esetünkben egyáltalán nem mindegy, mert így a kistérségek statisztikai adatai összehasonlíthatatlanok egymással. A megyei jogú várossal együtt 296 541 lakosú kistérségben a legteljesebb mértékben eltűnik Kokad hétszáz fős lakosságának bármiféle mozgása.

Az általunk dőlt betűvel jelölt 10 település alkothatna elvileg egy Létavértesi térséget. (A balmazújvárosi kistérségbe a városon kívül mindössze 3 település tartozik!)

A statisztikai kistérség-besorolásoknak egyébként – mint tudjuk – nincs közigazgatási jelentőségük, de mivel más beosztás nincs, valamely módon pedig el kell osztani, hogy hány helyen legyen például okmányiroda, családsegítő, középiskola és egyéb olyan szolgáltatás, mely nem lehet minden községben, így a fejlesztésekben mégiscsak jelentőséget nyernek a kistérségek, mert lehetséges, hogy egy kistérség csak egy településre kap például információs szolgáltatás létrehozására támogatást. Ha a debreceni kistérség esetében ez a település például Nyíradony, akkor a kiemelt 10 településtől ez a szolgáltatás a megyeszékhelynél jóval messzebbre kerül, és gyakorlatilag elérhetetlen lesz.

Mindennek alapján megállapíthatjuk, hogy bizonyos mértékig ma is él az a nézet, amely Létavértest a hatvanas években szerep nélküli községgé tette. A területfejlesztés mintha ma sem számolna térségi szerepével.

Ennek ellenére a város sokféle térségi feladatot lát el. Itt van a rendőrség, a tűzoltóság, a gyógyszerár, a takarékszövetkezet, a mentőállomás, a munkaügyi kirendeltség, a gyámhivatal, a családsegítő és gyermekjóléti szolgálat, az okmányiroda, az építőhatósági iroda, a HBm.

Fűtéstechnikai Szolgáltató Vállalat, az orvosi ügyelet, valamint a határ-
őrizeti kirendeltség.

Ma kialakulóban van az Erdőspuszták kistérség. A város a szomszédos kilenc településsel alkotja az Erdőspusztai Önkormányzatok Településeinek Társulását. Ez azonban népességében meglehetősen kicsi, kérdéses, hogy mennyire képes betölteni a valós kistérségi szerepet. Kokad és Álmosd közlekedésileg is kötődik a városhoz, Bagamér azonban a vasúton is, országúton is jobban megközelíthető Vámospércshez is közel van, illetve mindkettőtől egyforma messze esik.

A város 1996 óta tagja a Debreceni Agglomeráció Önkormányzatai Terület- és Településfejlesztési Társulása (24 településsel) kistérségi szervezetnek, valamint a Kisvárosok Országos Szövetségének és a Vasutas Települések Országos Szövetségének.

2. Bagamér

Helytörténet

Bagamér közvetlenül a román–magyar határ mellett fekvő nagyközség. Vámospércstől 10, Létavértestől 13 kilométerre fekszik. A nyíri homok és az érmelléki feketeföld határán létesült az erdőben is bővelkedő bihari falu.

1611. január 17-én Báthori Gábor erdélyi fejedelem Bagamérba telepítette Fekete János kapitányt és mintegy ezer vitézét. Ezzel együtt hajdúszabadságot adományozott Bagamérnak. Ezeket a kiváltságokat a következő fejedelmek is megerősítették. Bagamér ún. „kishajdú” település volt. Az 1772. évi urbárialis összeírás 120 telkes gazdát és 54 zsellért talált a mezővárosban.

A község magas dombon épült református templomának egy része a középkori eredetű. Két olyan úrasztali kehely is található a templomban, amely a XVII. századból való. A református parókián megfordult Csokonai Vitéz Mihály, 1802-ben ezen útjainak egyikéről írta *Éva-napra* című versét.

Több hagyományos formájában fennmaradt parasztház található a faluban.

A település tájházának felújítására 2001-ben került sor. Ebben megtalálhatók a községben korábban élők ereklyéi, eszközei.

Bagamér augusztus hónapban tartja a falunapot, ekkor a szomszédos községek képviselőit is, ill. a határon túli testvérközség, Érsemjén küldötteit is vendégül szokták látni.

A nagyközség határában a Hajdúsági Tájvédelmi Körzet részeként 300 hektár védett terület van a Kék-Kálló völgyében. Egyedülálló tájképi értékkel rendelkező, botanikailag különleges területek találhatók itt, mint például a bagaméri ezüsthársas.

A 2002–2006 közötti ciklus programja a következő fő elemeket tartalmazza: az úthálózat kiépítése, korszerűsítése; új óvoda építése; a régi határolaktanya helyén 10-12 új lakás építése; a művelődési ház felújítása és rendszeres rendeltetésszerű üzemeltetése; a csatornahálózat kiépítésének elkezdése. A település fokozottan hátrányos helyzete miatt a fejlesztések csak állami segítséggel, pályázatok útján valósíthatók meg.

A nagyközség gazdasági, oktatási és egészségügyi helyzete

A település gazdaság szerkezetében mindig is a mezőgazdasági jelleg dominált. A termékeny talaj 2/5-e feketeföld, ez évszázadokon keresztül biztos megélhetést nyújtott a falu lakosságának. Megterem itt a búza, a kukorica, a homokon a rozs. A szőlőtermesztésnek is két évszázados kultúrája van. A bort az úgynevezett zártkerti szőlőben tárolják, amely ma is megtekinthető az Öregszőlőben és a Kisszőlőben. A száz éve telepített Újszőlőben szép pajtásor van pincékkel.

Az elmúlt évtizedek gazdaságfejlődése nem hozta meg a várt eredményt. Kedvezőtlen forgalmi helyzete és az infrastrukturális fejlesztések elmaradása miatt ipartelepítés nem történt a nagyközségben.

Bagamér kialakult halmozottan hátrányos pozícióját a rendszerváltás tovább erősítette. Az évtizedek során felhalmozódott kedvezőtlen adottságok a kialakult bizonytalan gazdasági-társadalmi szituációban még nyilvánvalóbbá váltak.

A községben a század eleje óta termesztik a tormát, amely igen kedveli az érmelléki klímát, és a lakosság egyik legfontosabb megélhetési

forrása volt egészen napjainkig. Jelenleg a termesztése gazdaságtalan-ná vált. A stabilizáció csak egy új típusú szövetkezet létrehozásával lehetséges.

Szociális ellátás: A településen 2000-ben 28 fő befogadására alkalmas Szeretetotthont épített a Református Egyház, mely 2002-re 8 új különálló apartmannel bővült.

Oktatás: A település tornateremmel ellátott iskolájában 300 gyerek tanul 27 főállású pedagógus irányítása mellett. Az óvodában beíratott gyerekek száma 110. Felügyeletüket 7 óvodapedagógus látja el. További művelődési lehetőséget a művelődési ház, és a 13 000 kötettel rendelkező könyvtár biztosít.

Egészségügy: Az egészségügyi alapellátásról a háziorvos, a fogorvos és a védőnő gondoskodik. Állandó orvosi ügyelet van.

3. Kokad

Helytörténetének vázlata

Kokad neve már az 1200-as években felbukkant. Egyházas község, papja a pápai tizedjegyzék szerint (1332–37) négy garast fizetett. Ez az összeg arra utal, hogy akkor is kis település volt. A XVI. században tizennégy telekkel Selindi János tulajdona. Még e század második felében áttérhetett a református hitre.

A XVII. század sok pusztulást hozott, nehezen vészelte át a község. Az 1692-es összeírás nem említi a lakott helyek között, de teljes pusztulása nem valószínű, mert a lakosság döntő hányada továbbra is református magyar és az 1715-ös összeírásban már tizenkét háztartással szerepel.

Dohánytermesztése már a XVIII. század derekán jelentős volt. A hagyományos földművelés mellett egyébként is kertészkedéséről ismert. A dinnye-, burgonyatermelést elsősorban a homokos-mocsaras határ jellege indokolta. Jellegetes paraszti falu volt tehát Kakad, ahogyan a falunév régebbi változata szerint hívták. Előnye volt, hogy az érmelléki szőlőhegyeken lehetett munkát kapni, valamint közel volt mind a székelyhídi, mind a diószegi vásár. Itt főleg a dohányt árulták.

A falu a XIX. században a Zichyek diószegi uradalmához tartozott. Határát 3775 holdra tették, amelyből földesúri föld azonban 1300 hold volt. A jobbágyszabadítás után 98 telkes jobbágy, 55 zsellér és 8 házatlan zsellér maradt. Határára mindvégig a nagybirtok túlsúlya volt jellemző.

Református temploma 1793-ban épült, görög katolikus temploma is műemléki jellegű.

II. TELEPÜLÉSSZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐK

A fejezet egészében a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) *Népszámlálási adatok 2001* című kiadványsorozatának – 6. Területi adatok, 6.9 Hajdú-Bihar megye c. kötet – számszerű adatait idézzük, külön hivatkozás nélkül. A sorok, illetve oszlopok szöveges megjelölése, szerdése, valamint a sorok sorrendje nem mindenütt azonos a KSH-éval.

Hajdú-Bihar megye egyik meghatározó sajátossága, hogy a hazai átlagnál jóval nagyobb a városban lakók aránya, a másik sajnálatos adottsága, hogy ennek ellenére az ország határozottan kedvezőtlen helyzetű területe.

1. A népesség számának alakulása

A megye lakosainak száma:	552 998 fő.	
Ebből megyei jogú városban lakik	211 034 fő,	azaz 38,2%
a többi városban	202 428 fő,	azaz 36,6%
községben	139 536 fő,	azaz 25,2%
Az Észak-Alföld Régióban megyei jogú városban lakik		26,3%
a többi városban		35,9%
községben		37,8%
Magyarországon	a fővárosban	17,4%
	megyei jogú városban	19,9%
	a többi városban	27,1%
	községben	35,5%

A városiak arányát az országban szinte értelmetlennek teszi a főváros nagy súlya, ennek ellenére Magyarországon a fővárosban és a megyei jogú városban lakók együttesen nem alkotnak olyan arányt, (csak 37,3), mint Hajdú-Biharon belül a debreceniek! Sokatmondó tény az is, hogy az Észak-Alföld Régióban több mint 12%-kal, az országban több mint 10%-kal magasabb a községben lakók aránya, mint a megyében. Az eltérést elsősorban nem a többi városra jutó nagyobb népesség, hanem a megyei jogú város, azaz Debrecen – hazai viszonylatban – magas lakosszáma okozza.

Az eltérést az is jól mutatja, hogy míg a megye lakossága a hazai teljes lakosság 5,4%, addig a Magyarországon megyei jogú városban lakók 10,4%-a lakik a megyében, azaz Debrecenben, ezzel szemben az ország községi lakosságának csak 3,8%-a Hajdú-Bihar megyei. A megyében ezenkívül nincsenek nagyobb városok, még magyar viszonylatban sem mondható Hajdúböszörményről vagy Hajdúszoboszlóról, hogy nagyváros. Csak ennek a 2 városnak van húszezernél több lakosa, ezzel szemben a megye 16 – nem megyei jogú – városából 9-ben tízezer-nél kevesebben laktak.

Mindez számunkra két okból is fontos. Egyfelől azt kell látnunk, hogy a megye kedvezőtlen adatai a nagyváros túlsúlya ellenére fennállnak, azaz vagy a városok és a megyeszékhely maga sem igazán áll a városi fejlettség szintjén, vagy a községek adatai annyira hátrányosak, hogy lehúzzák az egész megyét. Erre a későbbiekben ki fogunk térni.

A másik, talán még fontosabb kérdés, hogy milyen szerepet tölt be ez a viszonylag nagy város a – mind területileg, mind lakosságát tekintve – közepes méretű megyén belül? „A világító gyertya tövében van a legsötétebb”-hatás érvényesül, azaz inkább a gondjait és a szegényeit rakja le a nagyváros a környékén, avagy húzóerőt gyakorol, munkalehetőséget, piacot biztosít, fejlett kertvárost hoz maga körül létre? Nyilvánvaló, hogy – mint minden nagyvárosnál – ebben az esetben is mindkét hatás érvényesül. A statisztika alapján erre a kérdésre nem tudunk választ adni. Egyéb tapasztalataink sajnos azt bizonyítják, hogy a rendszerváltás óta egyre nagyobbra nő a nagyváros árnyéka. Az elmúlt években fokozatosan emelkedik a Debrecenből kiköltözők aránya és a többségüket a kiadás csökkentésének a kényszere üldözi el, azaz szegények. Ez érzékelhető az óvodások és iskolások létszámában is.

A népesség számának alakulása

	1870	1900	1949	2001
Megye	281 350	364 908	49 271	552 998
Ebből:				
Debrecen	45 132	73 878	115 399	211 034
többi város	120 972	151 651	196 374	202 428
község, nagyk.	115 246	139 379	186 498	139 536
 Létavértes	7 468	8 508	9 782	7 045
Bagamér	2 248	2 979	3 944	2 418
Kokad	1 072	1 009	1 130	701

Létavértes az itt közölt 1949-es adat után, 1960-ban érte el a legmagasabb népszámlálási népességét, a 10 114 főt. Ez azóta sajnos csökkent, méghozzá igen erős ütemben: tízévenként ezer fővel, azaz több mint az egytizedével!

A lakónépesség 1970-ben: 8757 fő

1980-ban: 7777 fő

1990-ben: 6729 fő

Az utóbbi évtizedben a csökkenés megállt, sőt szerény emelkedést tapasztalunk.

Bagamér a negyvenes években érte el a legmagasabb népszámlálási népességét, 1941-ben még az 1949-esnél is kicsivel többet, 3951 főt számlált. 1949 óta sajnos folyamatosan csökken a lakosság, tízévenként mintegy 400 fővel, azaz több mint 10%-kal

A lakónépesség 1960-ban: 3815 fő,

1970-ben: 3237 fő

1980-ban: 2824 fő

1990-ben: 2422 fő

Az utóbbi évtizedben, mint látjuk, a csökkenés megállt.

Kokad – ahogyan *Létavértes* is – 1960-ban érte el a legmagasabb népszámlálási népességét, a 1 159 főt. Azóta a népességszám folyamatosan csökken. A legdrámaibb 1970 és 1980 között volt a csökkenés, amikor a település lakosságának kb. 20%-át veszítette el.

A lakónépesség	1960-ban:	1159 fő,
	1970-ben:	1041 fő,
	1980-ban:	841 fő,
	1990-ben:	704 fő

A megye lakosainak számbeli gyarapodását igen jelentős mértékben elvitte Debrecen erőteljes növekedése. A megyei jogú város lakosainak a száma az első hivatalos népszámlálás óta négy és félszeresére nőtt, míg a városok lakosainak a száma a kétszeresére sem, azzal együtt, hogy új települések váltak várossá. A községek lakóinak száma pedig szinte lélekszámra annyi, mint az előző évszázad elején volt, azaz száz év alatt semmit nem emelkedett, sőt az elmúlt ötven évben csökkent. Kétségtelen, hogy a várossá nyilvánításokkal éppen a legnagyobb községek kerültek át a városok kategóriájába, de ennek figyelembevételével is igen kedvezőtlennek tekinthető, hogy a községek mai lélekszáma az előző évszázad elejével egyezik meg. Még jobban érződik ez a fejlődési aránytalanság, ha azt vesszük tekintetbe, hogy Hajdú-Bihar egésze 1870 óta 271 648 lakossal gyarapodott, ebből 165 902 fő debreceni lakossá vált. 130 évi teljes népességnövekedés 61%-a Debrecen gyarapította.

2. Népszaporodás, elvándorlás

1970–79 között	élve születés	halálozás	vándorlási k.
Megye	96 160	59 306	–10 360
Ebből:			
Debrecen	33 379	18 170	15 666
Többi város	36 642	21 838	–6 424
Község, nagyk.	26 139	18 756	–19 602
Létavértes	1 405	1 042	–1 343
Bagamér	557	422	–548
Kokad	172	149	–223
(k. = különbözet)			

<i>1980–89 között</i>	<i>élve születés</i>	<i>halálozás</i>	<i>vándorlási k.</i>
Megye	77 872	68 840	–11 752
Ebből:			
Debrecen	29 144	23 134	8 030
Többi város	29 402	25 386	–8 604
Község, nagyk.	19 326	20 320	–11 178
Létavértes	996	1 139	–905
Bagamér	347	449	–300
Kokad	114	136	–115
 <i>1990–2001 között</i>	 <i>élve születés</i>	 <i>halálozás</i>	 <i>vándorlási k.</i>
Megye	75 810	77 447	+5 907
Ebből:			
Debrecen	26 582	27 694	–89
Többi város	28 925	27 785	245
Község, nagyk.	20 303	21 968	5 751
Létavértes	1 173	1 135	278
Bagamér	410	486	72
Kokad	139	125	–17

Debrecen elhúzó erejét jól mutatják a hetvenes és nyolcvanas évek vándorlási különbözetének adatai. Azt, hogy a községekben és nagyközségekben már a nyolcvanas évtizedben magasabb volt a halálozás, mint a születés, azaz a természetes „szaporulat” mínusz 994 volt(!), feltehetően az okozta, hogy a fiatalok közül sokan már korábban elmentek.

A rendszerváltást követően minden tendencia megfordul. Nemcsak a vándorlási különbözet, hanem a természetes szaporulat is. Debrecen természetes „szaporulata” mínusz 1112! A nyolcvanas években a megyeszékhelynek ez a mérlege +6010, a hetvenes években pedig +14 669 fő volt! Nehéz lenne ezt mással magyarázni, mint azzal, hogy azok a családok vándoroltak el Debrecenből, ahol sok gyerek született. A számok azt is mutatják, hogy minden valószínűség szerint falvakba költöztek, hiszen a többi városban nem emelkedett a bevándorlás. A megye 16 városában tíz év alatt összesen 245 fő a vándorlási különbözet, ez stagnálást jelent.

Minden jel arra mutat, hogy a szülőképes családok a falvakat választották, hiszen a korábbi évtizedek tízezres veszteséget jelentő vándorlási különbözetéhez képest, most az 5700 fős emelkedés lényeges fordulatot jelez. Ennek ellenére a községek, nagyközségek természetes „szaporulata” továbbra is mínuszos, méghozzá: –1665. Hogyan lehetséges ez? – kérdezhetnénk. Nehéz más magyarázatot elképzelni, csak azt, hogy a községek, nagyközségek természetes belső szaporulata a kilencvenes évekre olyan katasztrofálisan lecsökkent, hogy még ezzel a jelentős vándorlási fordulattal együtt sem fordult a mérleg pozitívrá.

Mindez erősen arra utal, hogy Debrecen a korábbi évtizedekben elszívta a fiatal családokat a falvakból, kisebb arányban a többi városból is, a kilencvenes években pedig visszaáramoltatja a jelenlegi fiatalok egy részét. Azt csak sejthetjük, hogy a módosabbak mennek ki a Debrecen körüli falvakba és a szegények a távolabbi településekre. A legértelmezesebben pozitív vándorlási különbözet a megyében Bocskaierten (1164), Hajdúsámsonban (2388) és Mikepércsen (1010) volt a 90-es években, mindhárom közvetlenül szomszédos Debrecennel és mindhárom a debreceni kistérséghez tartozik. Kérdés, hogy nem csak azért történt-e fordulat, mert Debrecenből kiköltöznek a közvetlen agglomerációjába? Nem. A megye 7 kistérségéből ez az agglomerációs hatás csak a debreceni kistérséget érinti, viszont máshol is bekövetkezett fordulat. A nyolcvanas években gyakorlatilag minden kistérség vándorlási különbözete negatív vagy majdnem negatív volt. Egyedül a hajdúszoboszlói kistérségben van 7 fős pozitív különbözet és a debreceni kistérségben 3485 fő, de abból akkor még 8030-at Debrecen könyvelte el. Tehát valójában ez a kistérség 3500 fővel csökkent. A kilencvenes évek mérlege viszont az, hogy a 7-ből csak három kistérségben van csökkenés (balmazújvárosi, berettyóújfalui, püspökladányi – mindhárom a leginkább hátrányos helyzetű kistérségek körébe tartozik!) és itt is mindenütt a tíz évvel ezelőttnél lényegesen enyhébb, például a berettyóújfalui kistérség 1990-ben mért –6034 fős vándorlási különbözete 2001-ben –1192 fős vándorlásból adódó csökkenésre enyhül.

Létavértes lakosságszámának módosulási iránya megfelelt a megyei városok tendenciáinak. A vándorlási különbözet minden évtizedben ugyanolyan előjelű, azaz pozitív, ill. negatív, ahogyan a többi városban. (Nem megyei jogú várost értve mindig a „városon”, ha a városok adatait Debrecennel együtt adjuk meg, akkor azt jelezzük.) A mértékek

azonban nagyságrenddel nagyobbak, mint amilyen a megye városainak az átlaga. A hetvenes években a megye városainak -3,1% a negatív vándorlási különbözete, ezzel szemben Létavértesen -15%! Nem ennyire szélsőségesen nagy, de szintén erős a különbség a nyolcvanas évek negatív számai között. Majd a kilencvenes években ismételtelen szélsőségesen magas arányt ér el Létavértes a pozitív számban. A vándorlási különbözet +278 fő, ez azonban több mint a megye összes többi városáé, mert az csak +245 fő.

Elvileg most is igaz, hogy a létavértesi tendencia megegyezik a megyei városokkal, valójában erőteljesen ketté vagy háromfelé oszlottak a városok. Az 1990-es adat szerint minden város vándorlási különbözete negatív volt, Hajdúszoboszló kivételével. A 2001-es adat szerint viszont 6 városban a vándorlási különbözet negatív, két városban stagnál, mert a különbözet 1, azaz egy fő, 8 városban pedig a különbözet pozitív. Létavértes most a gyarapodó városok csoportjában került.

A természetes szaporulat azonban évtizedek óta alacsony. Mindössze 38 fő volt 1990 és 2001 között. Ez megfelel a megye városainak arányaival, mert a 16 város összes természetes szaporulata 1140 fő volt ebben az időszakban, tehát a számok máshol sem magasak.

A természetes szaporulat alacsony volta ellenére megyei viszonylatban nem alacsony a gyermekszám. Létavértesen a 100 családra jutó gyermekek száma 131. Ez határozottan több mint akár a megyei (115), akár a megyei városi adat (120). A megye városai közül csak háromban találunk magasabb számot (Hajdúhadház a legmagasabb: 146). Ez a szám egyébként sajnos nem a „valóságos”, gyermekkorú gyerekeket jelöli, hanem – feltehetően – a gyermeki viszonyban a családban lévőket, mert egy másik adat szerint a 100 családra jutó 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma Létavértesen 84. Egyébként ez sem alacsony szám, a megyei átlag 65, a megyei városi átlag 69.

Bagamér lakosságszámának módosulási iránya szerint megfelelt a megyei községek tendenciáinak. A vándorlási különbözet minden évtizedben ugyanolyan előjelű, azaz pozitív, ill. negatív, ahogyan a többi községben. A mértékek sem lényegesen eltérőek, bár sajnos kiugróan magas a hetvenes évek vándorlási különbözete, az 548 fős csökkenés, de a megye községeinek majdnem húszeszes negatívuma sem kevés. A kilencvenes évek pozitív fordulatának az aránya is nagy vonalakban követi a megyei községi átlagot. A természetes szaporulat azonban évti-

zedek óta alacsonyabb a meglehetősen alacsony megyei községi átlagnál, különösen a nyolcvanas évek folyamán aggasztó az akkor már csak 2800 lakosú falu több mint százfős fogyása! De az elmúlt évtizedben is többen haltak meg, mint ahányan születtek.

Bagamérban a 100 családra jutó gyermekek száma 126. Ez magasabb, mint akár a megyei (115), akár a megyei községi adat (118), de alacsonyabb, mint a szomszédos, kiemelkedően magas kokadi (138). A bagaméri szám az átlag felső határán mozog.

Ez a szám egyébként sajnos ez esetben sem a „valóságos”, azaz gyermekkorú gyerekeket jelöli, hanem – feltehetően – a gyermeki viszonyban a családban lévőket, mert egy másik adat szerint a 100 családra jutó 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma Bagamérban 85. Egyébként a megyei és megyei községi átlaghoz viszonyítva ez sem alacsony szám (a megyei átlag 65, a megyei községi átlag 72).

Kokadon a lakosság számának módosulási iránya ugyancsak megfelelt a megyei községek tendenciáinak. A vándorlási különbözet minden évtizedben ugyanolyan előjelű, azaz pozitív, ill. negatív, ahogyan a többi községben. A mértékek azonban még nagyobbak, mint amilyen a megye községeinek az átlaga, egészen drámai mértékű a hetvenes évtizedben. A drámai, 20%-ot meghaladó csökkenés (!) a hetvenes években következett be. Az utóbbi évtizedben a csökkenés megállt. Az eltérés az, hogy ellentétben a megye községeivel, a csökkenés nem állt meg a kilencvenes években sem. Lelassult, de nem fordult pozitívvá. A természetes szaporulat, amely szintén kedvezőtlen volt, a kilencvenes évtizedben pozitívvá vált, ellentétben a megye községeinek átlagával. A 100 családra jutó gyermekek száma 138. Ez határozottan több, mint akár a megyei (115), akár a megyei községi adat (118). A megyében a legmagasabbak közé tartozik. (Hencidán és Toldon találtam 148-as számot, de azt követően csak néhány 138-as szám jön, ugyanakkor akadnak falvak – városok nem –, ahol 100 alá esik ez a szám.) Ez a szám egyébként ez esetben sem a „valóságos”, azaz gyermekkorú gyerekeket jelöli, hiszen egy másik adat szerint a 100 családra jutó 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma Kokadon 92. Ez sem alacsony szám a megyei átlaggal (65) és a megyei községi átlaggal (72) összehasonlítva.

Mindez erősen arra utal, hogy Debrecen a korábbi évtizedekben elszívta a tehetősebb fiatal családokat a falvakból és valamivel kisebb

arányban a többi városból is, a kilencvenes években pedig visszaáramoltatja a szegény embereket és családokat.

Demográfiai jellemzők

0–14 éves korosztály aránya a megyén belül:	18,6%
régió belül:	19,1%
Magyarországon:	16,6%
Létavértesen (1628 fő)	23,1%
Bagamérban (578 fő)	24%
Kokadon (171 fő)	24,3%

A megyén belül is magasabb a gyerekek aránya az országosnál, a vizsgált településeken belül pedig kifejezetten magasnak mondható.

A 15–39 évesek arányában, valamint a 40–59 évesek arányában alig 1% eltérés a megye, a régió és az ország között. Tehát a fiatal és a felnőtt korosztály aránya majdnem ugyanaz. Létavértesen, Bagamérban és Kokadon viszont a 15–39 évesek aránya alacsonyabb, a megyei 36% helyett Létavértesen 33%, Bagamérban 33,2%, Kokadon 30,5%. Ezzel szemben a 40–59 évesek aránya a megyei 18% és az országos 20%-hoz képest Létavértesen és Bagamérban 24% körüli, Kokadon 22,8%, tehát figyelemreméltóan több. A 60 év felettiek aránya Hajdú-Bihar megyében alacsony, a vizsgált településeken közel van az országos átlaghoz, ebben csak Kokad tér el, amelyben az idősek aránya kiugróan magas. A vizsgált kistépelülés népessége előregedik, ezzel függ össze, hogy bár lassuló ütemben, de az utóbbi tíz évben is veszített népességéből.

60–x éves korosztály aránya a megyén belül:	18,6%
régió belül:	18,9%
Magyarországon:	20,4%
Létavértesen (1396 fő)	19,8%
Bagamérban (449 fő)	18,6%
Kokadon (156 fő)	22,3%

Elvileg örömmel konstatálhatnánk azt, hogy a gyerekek aránya magasabb a megyében, mint az országban és még sokkal magasabb az általunk vizsgált városban. Ezt a jó hírt azonban erős kétségekkel kell fogadnunk, mert a magas gyermekszám a legszegényebb és legelmaradottabb családokra jellemző, és ez nemcsak tartósítja, hanem kifejezetten növeli a hátrányos helyzetűek, a szegények és a kulturálisan elmaradottak számát. Minderre persze nincs és nem is lehet egyértelmű statisztikai bizonyítékunk, de egyfelől a helyszíni tapasztalataink ezt egyértelművé teszik, másfelől az a statisztikai rejtély is csak így magyarázható meg, hogy a vizsgált településeken kisebb a fiatalok aránya, mint a megyében és mint az országban, miközben a gyerekek aránya magasabb, mint a megyében és mint az országban!

Határozottan az a korábban már érintett feltevésünk erősödik meg ezáltal, hogy a helyi lakosság előregedett és egy szűk, a fiatalok arányát lényegesen nem változtató, de erőteljesen szaporodó réteg mégis megemeli a gyereklétszámot. De a tendencián alig tud fordítani, mert a települések természetes szaporulata 1990 és 2001 között így is csak kicsi volt.

III. ISKOLÁZOTTSÁG

15-x éves, legalább 8. befejezett évfolyammal a megyében:	86,3%
régió:	85,0%
Magyarországon:	88,8%
Debrecenben:	92,8%
A megye községi átlaga:	79,1%
Létavértesen (férfi 84,9; nő: 74,2%; együtt:)	79,2%
Bagamérban (férfi 76,3; nő: 62,9%; együtt:)	69,1%
Kokadon (férfi 77,9; nő: 65,2%; együtt:)	70,9%

18-x éves, legalább középiskolai érettségivel a megyében:	34,0%
régió:	30,9%
Magyarországon:	38,2%
Debrecenben:	51,1%
A megye községi átlaga:	17,5%
Létavértesen (férfi 18,5; nő:21,1%; együtt:)	19,9%
Bagamérban (férfi 12,7; nő:14,6%; együtt:)	13,7%
Kokadon (férfi 15,2; nő:16,5%; együtt:)	16,0%
25-x éves, egyetemi, főiskolai stb. oklevéllel a megyében:	10,8%
régió:	9,4%
Magyarországon:	12,6%
Debrecenben:	19,1%
A megye községi átlaga:	3,9%
Létavértesen (férfi 4,7; nő: 5,5%; együtt:)	5,1%
Bagamérban (férfi 4,1; nő: 4,0%; együtt:)	4,0%
Kokadon (férfi 3,0; nő: 2,8%; együtt:)	2,9%

Ez az a helyzet, amikor az elemző nem hisz a szemének, újból és újból megnézi a számokat, hogy nem tévesztett-e össze valamit. Már a megye adatai is lehangolóak, az általános iskolát befejezettek számában az országos arányhoz képes 2,5%-kal, az érettségizettek számában 4,2% -kal (!), a felsőfokon végzeteknél 1,6%-kal rosszabb az arány. Nem vigasztaló, hogy az Észak-Alföld arányai az iskolázottság terén még rosszabbak. De hogy ezen a kedvezőtlen megyei helyzeten belül Létavértes milyen mélyponton van, az nehezen értelmezhető. A megye városainak a helyzete általában nem kedvező, ezenbelül azonban erőteljes szóródás van, amíg Hajdúhadház közép- és felsőfokú végzettségek aránya a megye községeinek átlagánál is rosszabb (16,5, illetve 3,3%), addig Berettyóújfalu adatai – Debrecen és Bocskai kert kivételével – minden más megyei településnél lényegesen jobb (37,7, illetve 10,4%). Ezen a szélsőséges tagoltságon belül Létavértes sajnos a városi lista vége felé helyezkedik el, ha nem is a legutolsó.

A kedvezőtlen megyei helyzeten belül általában a községek és azon belül Bagamér és Kokad is egészen aggasztó mélyponton van. Akadnak kicsiny települések, amelyeknek még ennél is rosszabbak a mutatói, a 167 lakosú Vekerden például egyáltalán nincs senkinek felsőfokú vég-

zettsége és érettségje is csak 9 főnek, azaz 6%-nak van. De ha ezeket a kisközségeket nem számítjuk, akkor elmondhatjuk, hogy Bagamér nagyközség adatai a legrosszabbak közé tartoznak. A 15 év feletti lakosság több mint 30%-a, majdnem egyharmada nem végezte el a nyolc általánost sem! Néhány Kokadnál is kisebb községet leszámítva Kokad adatai a rosszak közé tartoznak, bár az általános iskolai és a középfokú végzettségben valamivel még mindig jobb a szomszédos Bagamérnál, de a 15 év feletti lakosság majdnem 30%-a nem végezte el a nyolc általánost sem!

A leginkább meglepő azonban az, amit korábban a népességmozgásnál már jeleztünk, hogy Debrecen adatai mennyire távol állnak a megyétől. Ameddig a megyeszékhelyen minden második 18 év feletti ember érettségizett, addig Létavértesen csak minden ötödik, Bagamérban minden hetedik, Kokadon minden hatodik. Az általunk vizsgált településeken jóval kisebb a középiskolát végzettek aránya, mint a megyeszékhelyen a felsőfokon végzettké. Ameddig Debrecenben minden ötödik ember felsőfokú végzettségű, addig Létavértesen minden huszadik (5,1%), Bagaméron minden huszonötödik (4%), Kokadon harminc-negyedik (2,9%) !

IV. A NÉPESSÉG VALLÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

Hajdú-Bihar megye – mint jól tudjuk – mind a református vallásnak, mind a görög katolikus vallásnak a legerősebb bázisai közé tartozik.

A megye egészében:

- 73 305 fő római katolikus,
- 47 259 fő görög katolikus,
- 236 065 fő református,
- 135 436 fő egyházhoz, felekezethez nem tartozónak vallja magát,
- 47 131 fő nem kívánt válaszolni
- 4164 esetben ismeretlen, nincs válasz.

Debrecenben 32 539 fő római katolikus, 17 226 görög katolikus, 81 523-an reformátusok, 52 281-en egyházhoz, felekezethez nem tar-

tozónak vallják magukat, 20 883 fő nem kívánt válaszolni, 2032 esetben pedig nincs válasz népszámlálási kérdőíven.

A vizsgált települések népességének vallás szerinti megoszlása

	Római katolikus	Görög katolikus	Refor- mátus	Egyházhoz, felekezethez nem tartozó	Nem kívánt válaszolni	Ismeretlen, nincs válasz
Létavértes (7045 főből)	326	1676	3684	327	961	34
Bagamér (2418 főből)	61	305	1584	143	277	16
Kokad (701 főből)	29	99	379	379	142	15

A megye egészén belül meglehetősen magas az egyházhoz nem tartozók aránya. Ebben Debrecen hajszálnyíval kiemelkedik, a teljes lakosság 24,77%-a egyházhoz, felekezethez nem tartozónak tartja magát, de a megye egészén belül majdnem ugyanez az arány, 24,67%. Tehát az eltérés egyetlen ezrelék. Ezzel szemben ez a szám Létavértesen 4,64%. Ötször többen vallják magukat a közeli nagyvárosban nem egyházhoz tartozónak, mint Létavértesen. Ha ez csak Debrecennel való hasonlításban lenne így, akkor is meglepőnek mondhatnánk az eltérés igen erőteljes voltát, de a megye egészével való összevetés során kapott adat már érthetetlennek tűnik.

Bagamérban a magukat egyházhoz nem tartozónak vallók aránya 5,9%, ami kicsivel nagyobb, mint a közeli városban, de harmada a megye községi átlagának és negyede a megyei átlagnak. Kokadon ugyanez az arány 4,2%, nagyon alacsony. 1,7%-kal alacsonyabb a szomszédos Bagamérnál is és mintegy fél százalékkal Létavértesnél. A hatoda a megyei átlagnak és a negyedénél kevesebb a megye községi átlagának, ahol ez az arány 18,04%.

A számokat megmagyarázza az a tény, hogy a megye városainak lakói Debrecennél is nagyobb arányban nem vallják magukat egyházhoz tartozónak, a 202 428 emberből 57 973 fő, azaz 28,63%. Ez a kétszáz-ezer fő természetesen elhúzza a megye egészének átlagát, és ellensúlyozza a falvakat, ahol az arány 18,04%.

A számok megoszlása tehát felderíthető, az azonban ettől nem lesz világos, hogy a három vizsgált település miért jóval erősebben vallásos, mint a megye más települései. A „nem kíván válaszolni”-arány mindhárom település esetében némileg magasabb a megyénél és a megye községeinél is, de nem annyival, hogy ez bármit is megmagyarázna. A két válaszoló csoport (aki nem vallja magát egyházhoz tartozónak és aki nem kíván válaszolni) együttesen Létavértesen 18%, Bagaméron 17%, Kokadon 24%, a megye egészében viszont 33%. Látható, hogy a különbség csökkent, de nem szűnt meg. Sőt inkább a vizsgált települések erős vallásosságára utalhat az, hogy – feltételezhetően – sokan nem szívesen nyilvánítják ki vallástalanságukat, inkább nem kívánnak válaszolni.

A magyar társadalom rendkívüli egyenetlenségére és értékválságára utal az, hogy egy adott és nagyjából hasonló múltú megye települései között ilyen szélsőségesen nagy különbség van a magát egyházhoz tartozónak vallók arányában. Létavértes nem egyedülálló kivétel erős vallásosságával még a városok között sem. Hajdúdorog 9463 lakosából mindössze 211 ember vallja magát egyházhoz nem tartozónak és 499 fő nem kívánt válaszolni. Ez 2,22%, a válaszolni nem kívánókkal együtt is csak 7,50%.

Ezek a számok a megyei átlaghoz képest is kirívóak és érthetetlenek, de mint tudjuk, az átlag elfedi a valós különbségeket, azt, hogy ugyanezek a számok a nem távoli másik hajdúvárosban mennyire más mutatnak. Például a 12 709 lakosú Hajdúhadházon 4706-an vallották magukat egyházhoz, felekezethez nem tartozónak, ez 37%. A válaszolni nem kívánókkal együtt ez meghaladja a lakosság 40%-át.

Minden település arányait nem számoltuk végig, de valószínű, hogy Nagyhegyes legszélsőségesebben vallástalan. 2665 lakosából 1609-en egyházhoz, felekezethez nem tartozónak nyilvánították magukat! Ez kerekén 60%.

A másik szélsőség a már más kapcsán említett 167 lakosú Vekerd, ahol viszont egyetlen ember sincs, aki egyházhoz nem tartozónak vallotta volna magát.

A vallások megoszlásában egyébként közel sincs ilyen szóródás. A megye teljes egészében kevesebb mint kétezer fő vallotta magát a kérdőívben nem említett, más egyházhoz vagy felekezethez tartozónak. Ezek közül a legtöbben a „Többi protestáns” egyházakhoz tartozóak

vannak: 1962-en. Ezt követően a baptisták 1785-en. A vizsgált három településen ez a szám egészen elenyésző.

Akadnak szórványos kivételek, például Berettyóújfaluban 734 fős gyülekezettel van jelen a román ortodox egyház, de ezeket nem számítva elmondható, hogy az egyházak jelenléte is fő vonalakban ugyanolyan mértékű a megyében. A teljes lakosságnak majdnem a fele református a megyében is és Létavértesen is. A többi városban és Debrecenben ez az arány lecsökken mintegy egyharmadra, de nem más vallás előtérbe kerülése, hanem az egyházhoz nem tartozók magas aránya miatt. Egyértelműen ezt követik a katolikus vallásúak, akik körülbelül mintegy feleannyian vannak, mint a reformátusok. Az változó, hogy a katolikusok közül a római vagy a görög katolikus vallásúak vannak-e többen. Létavértesen, mint láttuk – ezen a helyzeten belül – erőteljes a görög katolikusok jelenléte.

Bagaméron a megyei aránynál lényegesen magasabb a reformátusoké, 1584 fő, azaz: 65%. Lehetséges, hogy Bagamér az ország egyik „legreformátusabb” nagyközsége. Ennek megfelelően a megyei átlagnál kisebb a katolikus vallásúak aránya, amíg ez az arány a megyében mintegy a fele a reformátusoknak, addig Bagaméron csak az ötöde. Ezen belül a görög katolikusok jelenléte jóval erősebb, mint a római katolikusoké.

Kokadon magas a magukat református vallásúaknak vallók aránya, 379 fő, azaz: 54%. Ennek megfelelően a megyei átlagnál valamivel kevesebben vannak a katolikus vallásúak, amíg ez az arány a megyében mintegy a fele a reformátusoknak, addig Kokadon csak a harmada. Ezenbelül a görög katolikusok jelenléte erősebb, mint a római katolikusoké.

V. NEMZETISÉGI HOVATARTOZÁS

A vizsgált települések nemzetiségi összetételüket tekintve meglehetősen homogének. Létavértesen a népszámláláskor mindössze 367-en vallották magukat cigánynak és 7 fő románnak. Bagamérban mindössze 224-en vallották magukat cigánynak, ezenkívül 1-1 fő horvátnak, lengyelnek, németnek, románnak, szlovénnek. Kokadon 22-en

vallották magukat cigánynak, azonkívül senki semmilyen nemzetiséginek. Még magyarnak sem mindenki, mert magyar is csak 571 fő, amihez ha hozzáadjuk a 22 cigányt, akkor kiderül, hogy 104 fő mindenféle nemzetiség nélküli.

Sajnálatos, hogy román származásukat ennyien elfelejtik, és az is, hogy cigány mivoltukat ennyien letagadják. Ahhoz kétség nem fér, hogy legalább még egyszer ennyien cigányok, de az a legvalószínűbb, hogy háromszor ennyien.

A titkolódzás, illetve a nemzetiség mellőzése azért különösen érthetetlen, mert a mostani népszámlálásnál több nemzetiséget is megjelölhettek a válaszadók, egyiket, amihez tartozónak nyilvánítja magát, a másikat vagy több másikat, aminek ismeri a nyelvét vagy a hagyományait. Bagaméron éltek is ezzel a lehetőséggel, 2337-en vallották magukat magyarnak, ha ehhez hozzáadjuk a fent jelzett nemzetiségi számokat, akkor kiderül, hogy 148-cal több a nemzetiségi választás, mint a lakos. Ez a megyére nem jellemző, sőt mintegy kilencezer fővel kevesebb a nemzetiségválasztás, mint a lakos. A 224 cigány többsége tehát magyarnak is vallotta magát.

Létavértesen nem éltek a többes nemzetiségválasztás lehetőségével, sőt a magyarokat is számolva 62 fővel kevesebb a nemzetiségi nyilatkozat, mint a lakos.

A kép megfelel a megyei helyzetnek. Az egész megyében mindössze 11 742 ember vallotta magát cigánynak és ez is kis hányada a valóságosnak. Az is hasonló a megyei adatokkal, hogy a cigányokon kívül nincs erős nemzetiség Hajdú-Biharban. Az egész megyében egyetlen nemzetiség sem éri el az ezer főt. A román (977) és a német (902) is csak megközelíti.

VI. GAZDASÁGI AKTIVITÁS

A korábban közölt képzettségi adatokhoz hasonlóan kedvezőtlenek a foglalkoztatottsági arányok is:

1. Gazdaságilag aktív népesség

	foglalkoztatott	munkanélküli	együtt, aktív
A megyében:	31,6%	5,7%	37,3%
Debrecenben (77 640 fő):	36,7%	4,0%	40,7%
A régióban:	30,0%	5,7%	35,8%
Magyarországon:	36,2%	4,1%	40,3%
Létavértesen (1496 fő):	21,2%	(395 fő) 5,6%	26,8%
Bagaméron (421 fő):	17,4%	(177 fő) 7,3%	24,7%
Kokadon (152 fő):	21,6%	(22 fő) 3,1%	24,7%

Létavértesen a népszámlálás 395 főt jelez munkanélküliként, ez a lakosság 5,6%-a. Tudomásunk szerint a regisztrált munkanélküliek száma 2001. januárban 446 fő volt, ami 6,3% lenne. De maradunk a KSH adatainál, mert csak ezek összehasonlíthatóak más népszámlálási adatokkal.

A foglalkoztatottak száma 1990-ben Létavértesen 2557 fő volt az akkori 6729 lakosból, 1980-ban 3327 fő az akkori 7777 lakosból. A 2001. évi 1496 fős foglalkoztatotti szám kevesebb mint a fele a nyolcvanas év számának!

Bagamérban a foglalkoztatottak száma 1990-ben 800 fő volt, 1980-ban, az akkori 2824 lakosból 1048 fő! A 2001. évi foglalkoztatotti szám jóval kevesebb mint a fele a nyolcvanas év számának, sőt közelebb jár az egyharmadához! Ez akkor is aggodalomra ad okot, ha közben a lakosok száma is csökkent.

Kokadon a foglalkoztatottak száma 1990-ben 244 fő volt, 1980-ban 323 fő az akkori 841 lakosból. A 2001. évi foglalkoztatotti szám jóval kevesebb mint a fele a nyolcvanas év számának!

2. Gazdaságilag nem aktív népesség

	inaktív kereső	eltartott	együtt, nem aktív
A megyében:	31,8%	30,9%	62,7%
Debrecenben:	28,6%	30,6%	59,2%
A régióban:	33,8%	30,5%	64,2%
Magyarországon:	32,4%	27,3%	59,7%
Létavértesen:	39,6%	33,4%	73,1%
Bagamérban:	38,3%	36,8%	75,1%
Kokadon:	39,0%	36,0%	75,0%

A számok önmagukért beszélnek. Mert az országos, illetve a debreceni mutatók sem előnyösek. Ezt, az inaktív népesség aránya Létavértesen 14%-kal, Bagamérban 16%-kal, Kokadon 15%-kal múlja alul, és ez rendkívül kedvezőtlen adat. Ne felejtjük el közben, hogy a statisztika a gazdaságilag aktív népességhez sorolja a munkanélkülieket is, úgy tekintve, hogy ők csak pillanatnyilag nem aktívak. De a valóság az, hogy ők is szociális ellátásokból élnek, tehát a három adatot kellene szembeállítani a foglalkoztatottak számával és akkor kiderül, hogy a létavértesiek 78,8%-a, a bagamériek 82,4%-a, a kokadiak 78,1%-a nem dolgozik, és az esetek nagy többségében szerény nyugdíjból, gyesből, munkanélküli segélyből él, vagy eltartott. Ezzel Bagamér a saját településnagyságán belül a legkedvezőtlenebb foglalkoztatottsági helyzetű nagyközség kétes rangjára pályázhatna. Nem valószínű, hogy ilyen méretű (két és fél ezer lakosú) település sok van még az országban ennyire kedvezőtlen helyzetben.

A helyzetet eközben azzal szokták jellemezni, hogy 6 vagy 8% a nyilvántartott munkanélküli, pedig ez csak az egyik tényező. Elmondhatjuk, hogy nem az annyit emlegetett munkanélküliség, hanem a nem aktív emberek rendkívül magas aránya okozza a nagy gondot.

Az inaktív keresők száma, a fenti százalék alapján Létavértesen: 2794 fő, az eltartottaké 2360; Bagamérban az inaktív keresők száma: 928 fő, az eltartottaké 892, Kokadon az inaktív keresők száma: 274 fő, az eltartottaké 253 fő.

Az eleve kedvezőtlen helyzeten belül – nem meglepő módon – rosszabbak a nők adatai. Létavértesen 3390 férfi közül 849 fő foglalkoztatott, ez 25%, tehát minden negyedik férfi. 3655 nő közül mindössze 647 fő, ami 17%. Ez azt jelenti, hogy minden hatodik nő foglalkoztatott Bagamérban 1155 férfi közül 245 fő foglalkoztatott, ez 21%, tehát alig több, mint minden ötödik férfi. 1263 nő közül mindössze 176 fő, ami 14%. Ez azt jelenti, hogy minden hetedik nő foglalkoztatott. Kokadon 329 férfi közül 90 fő foglalkoztatott, ez 27%, tehát több, mint minden negyedik férfi és 372 nő közül mindössze 62 fő, ami 16%. Ez azt jelenti, hogy kevesebb mint minden hatodik nő foglalkoztatott.

1990-ben ugyanezek a számok Létavértesen a következőképpen néztek ki: 3282 férfi közül 1589 volt akkor foglalkoztatott, ami a férfilakosság 48%-át jelentette. 3447 nő közül 968 volt foglalkoztatott, ami 28% volt. Látjuk, hogy a férfiak körében egészen drasztikus csökkenés

zajlott le. Bár a nők esetében a 28%-os foglalkoztatottságról a 17-re zuhanás is nagy mértékű esélyromlást jelent. Bagamérban 1990-ben 1151 férfi közül 541 (47%), 1271 nő közül 259 (20%) dolgozott, Kokadon 317 férfi közül 153 volt akkor foglalkoztatott, ami a férfilakosság 48%-át jelenti. 387 nő közül 91 volt foglalkoztatott, ami 23%. Tehát a férfiak körében ez esetben is egészen drasztikus csökkenés zajlott le, és a nők esetében a 20%-ról 14%-ra, illetve a 23%-ról a 16%-ra csökkenés is komoly esélyromlást jelent, de nem olyan drámai, mint a férfiak esetében.

A drámai mértékű romláson belül a legerőteljesebben az inaktív keresők száma nőtt meg. 1990-ben az inaktív keresők száma Létavértesen 1881, 27%, 1980-ban 1617 fő volt, az akkori lakosság 20%-a. Jelenleg pedig, mint láttuk, 39,6%, vagyis az arány hajsza nélkül megkétszereződött. Ugyanezt tapasztaljuk Bagamérban és Kokadon is. Bagamérban 1990-ben az inaktív keresők száma 650, 26,8%, míg ugyanez 1980-ban 528 fő, 18,6% volt, 2001-ben pedig ez az arány 38,3%. A drámai mértékű romláson belül a legerőteljesebben Kokadon is az inaktív keresők száma nőtt meg. 1990-ben az inaktív keresők száma 225 fő volt, 31%, 1980-ban, a nagyobb lakosságon belül 204 fő, az akkori lakosság 24%-a. Jelenleg pedig, mint láttuk, 39%. Inaktív az a személy, aki saját vagy hozzátartozói jogon nyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban, járadékban részesül, gyermekgondozás (nevelés) címén ellátásban részesül, vagyonából vagy egyéb, nem munkával kapcsolatos jövedelemből él (pl. föld, nyaraló, lakás bérbeadásából, bankbetétje kamatából). Az inaktív keresők között tehát lehetnek földbérletből élő gazdag emberek is. És valószínű, hogy az ezen csoportbeliek ilyen mértékű növekedését kis mértékben, de ez is okozta.

Az eltartottak száma 1980-ban Létavértesen 2833 fő (36%), Bagamérban 1248 fő (44,2%), Kokadon 314 (37,3%). 1990-ben (kisebb népességen belül) Létavértesen 2221 (33%), Bagamérban 945 (39%), Kokadon 225 (31,9%). Jelenleg, mint láttuk, az eltartottak aránya Létavértesen 33%, Bagamérban 36,8%, Kokadon 36%, tehát nem nőtt, sőt két évtizedes távlatban mindhárom településen csökkent.

Más összefüggésben a vizsgált települések kedvezőtlen helyzetét mutatja, hogy Létavértesen 2456 háztartásra 1496 foglalkoztatott jut. A helyzet Kokadon is hasonló, 251 háztartásra mindössze 61 foglal-

kozottatott jut, de még így is jobb a helyzet, mint Bagamérban, ahol 276 háztartásban mindössze 49 foglalkoztatott él.

100 háztartásra jutó	személy	foglalkoztatott
A megyében összesen:	264	85
Debrecenben:	247	94
A megye városaiban:	276	86
A megye községeiben:	273	70
Létavértesen:	284	61
Bagamérban:	276	49
Kokadon:	251	61

Végül a foglalkoztatottság és a gyermekszám összefüggését jól mutatja, hogy Létavértesen 1614 tizenöt évesnél fiatalabb, családban élő gyermek van és 1407 családban élő foglalkoztatott. Tehát a gyermekkorú gyermekek száma egynyolcaddal több. Bagaméron 566 tizenöt évesnél fiatalabb, családban élő gyermek van és 398 családban élő foglalkoztatott. Kokadon 169 tizenöt évesnél fiatalabb, családban élő gyermek van és 144 családban élő foglalkoztatott. Tehát a gyermekkorú gyermekek száma egynyolcaddal több. Ezzel szemben ez a szám Debrecenben (kerekítve) 32 ezer és 66 ezer. De még a megye többi városában is 39 ezer és 57 ezer, községeiben is 28 ezer és 32 ezer. Tehát községi szinten is fordított az arány, és nagyságrendekkel előnyösebb a megélhetés szempontjából.

3. A vizsgált települések népességének megoszlása a foglalkoztatottság gazdasági ágai szerint

	mezőgazdaságban és erdőgazdaságban	iparban, építőiparban	szolgáltatási jellegű ágazatokban
Létavértes (1496 foglalkoztatott közül)	182	522	792
Bagamér (421 foglalkoztatott közül)	102	77	242
Kokad (152 foglalkoztatott közül)	69	34	49

A népgazdasági ágak kimutatásában a statisztika meglehetősen elnagyolt. A „szolgáltatási jellegű ágazatok” címszó mindent összemos, egyformán idekerül valódi szolgáltató kisiparos és a közalkalmazott orvos, pedagógus, sőt a köztisztviselő jegyző is. Ezért ilyen magas számú és tulajdonképpen semmitmondó a szolgáltatási jellegű ágazat. Ennek ellenére például az ágazatok közötti arányok mondanak valamit a településről.

Létavértesen a mezőgazdaságban és erdőgazdaságban foglalkoztatottak aránya átlagosnak tekinthető a megyén belül, 12,1%. A megye átlaga ugyan 8,8%, de ezt az arányt vitathatatlanul Debrecen húzza el. A Debrecenen kívüli, többi város átlaga is 12,2%. Létavértesen az ipari-építőipari foglalkoztatottság sem tér el a megyei átlagtól: 34,8%. Ennek megyei átlaga 30,7%, a megye „többi” városában 35,8%. Értelemszerűen így a harmadik ágazatban említettek viszonylag magas aránya sem tér el lényegesen az átlagtól.

Bagamérban ezzel szemben meglehetősen magas, 24,2% a mezőgazdaságban és erdőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. Ez a megye egészében 8,8%, de még a községekben is csak 17,9%. Ehhez viszonyítva a kokadi arány (45%) kimagasló. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ezer főnél számottevően kisebb települések belső arányai nem egészen mérvadóak, mert olyan kicsi mintát alkot a község, amit egyetlen jó foglalkoztató (pl. erdészet) elhúz valamilyen irányba. Ennek ellenére tény, hogy Kokadon a mező- és erdőgazdasági ágazatban foglalkoztatottak aránya – feltehetően – egyedülállóan magas. Értelemszerűen ezzel szemben kifejezetten alacsony mind az ipari-építőipari foglalkoztatottság, mind a szolgáltatási jellegű ágazat. Az előbbi megyei átlaga 30,7%, a megye községeiben még magasabb 31,4%, ezzel szemben Kokadon 22,3%. Bagamérban is kifejezetten alacsony az ipari-építőipari foglalkoztatottság, 18,2. A harmadik ágazat viszonylag magas aránya nem tér el lényegesen az átlagtól. A harmadik ágazat lényeges hátrányban van viszont Kokadon, az itt mért 32,2%-kal szemben a megyei községi átlag 50,5%! Pl. a nem messze lévő Sárándon 689 foglalkoztatottból 410-en a szolgáltatási jellegű ágazatokban dolgoznak és mindössze 43-an a mező-, ill. erdőgazdaságban, ami 60 és 6%-ot jelent, szemben a Kokadi 32 és 45%-kal.

A foglalkozási fősoportokat közlő, másik kimutatás szerint Létavértesen a megyei városi átlagon mozognak az értelmiségi csoportok:

237 fő a „Vezető, értelmiségi”, illetve 211 fő az „Egyéb szellemi” foglalkozású, ez 15,8% és 14,1%-a a foglalkoztatottnak. A megyei városi átlag mindkét főcsoportnál 15% körül mozog. A megye teljes egésze 19,7% és 18,5%, de itt megint a megyeszékhely emeli meg a számokat. A „Vezető, értelmiségi” főcsoporthoz tartozók aránya Debrecen városában 27,5%, az „Egyéb szellemi” 23,7.

Bagamérban is a megyei községi átlagon mozognak az értelmiségi csoportok. 55 fő a „Vezető, értelmiségi”, illetve 43 fő az „Egyéb szellemi” foglalkozású. Ez kerek 13% és 10,2%. Kokadon viszont rendkívül alacsony, mindössze 13-13 fő a „Vezető, értelmiségi”, illetve az „Egyéb szellemi” foglalkozású. Mindkét adatnál 8,5%. A megyei községi átlag 11,3%, és 12,6%-os arányával és a megye egészének 19,7% és 18,5%-val szemben.

VII. LAKÁSOK ÉS LAKÓK

Ha Létavértesen a 100 lakott lakásra és lakott üdülőre jutó lakók számát nézzük, akkor az alig tér el a megye városainak átlagától. Létavértesen ez a szám: 288. A megye városaiban 286. A megye egészében Debrecen kedvezőbb adatai miatt: 275.

Bagaméron és Kokadon sem tér el a 100 lakott lakásra (és lakott üdülőre) jutó lakók száma a megye községeinek átlagától, sőt Bagamérban teljesen megegyezik azzal, mindkét szám: 280, míg Kokadon 272 fő.

Ezzel szemben, ha a lakások és lakott üdülők 100 szobájára jutó lakók számát vizsgáljuk, akkor Létavértes esetében a megye városai közül az egyik legmagasabb számot kapjuk: 113-at. (Csak Nyíradonyban van magasabb, 120-as szám.) Debrecenben ez a szám 96, a megye városaiban 107, de még a megye községeiben is csak 109. A helyzet Kokadon kicsit jobb (112), Bagamérban azonban még kedvezőtlenebb, ott 100 szobára átlagosan 117 lakó jut. Elvértve találni ennél magasabb lakószámot, pl. Hajdúsámsonban 131, de a községek döntő többségében kevesebben laknak egy szobában.

Létavértes vonatkozásában, a megye városai közül viszont a legkedvezőtlenebb adatot kapjuk, ha a fürdőszobás lakások számát tekintjük. A 100 lakás és lakott üdülő közül fürdőszobás Létavértesen 73. Ez a szám Debrecenben 95, a megye városaiban 86, de még a községeiben is magasabb: 76. Ugyanilyen kedvezőtlen a Bagamérra és Kokadra vonatkozó adat, ott 100 lakás (és lakott üdülő) közül mindössze 62, illetve 59 fürdőszobás. De nem mondhatjuk, hogy a bagaméri vagy a kokadi adat a megyében a legrosszabb, mert például a 167 lakosú Vekerden ez a szám: 35. Ennek ellenére Bagamér és Kokad a legrosszabbak között van. Nagyon kevés 60 alatti adatot találunk, Kokadon kívül négyet az egész megyében.

Hasonló képet kapunk, ha a komfort nélküli lakások arányát nézzük: ez Létavértesen 28%, Bagamérban 37,3%, Kokadon 36,2%, kiemelkedően magas, lényegesen több, mint a lakások egyharmada. Debrecenben ez a szám 3,8%, a megye városaiban 15,9% és a megye községeiben is csak 25,7%. Minden településtípusnál az összkomfortos lakások számának az átlaga a legmagasabb, hajszállal, de még a községeknél is több az összkomfortos (16 052), mint a komfortos (15 854). Létavértesen 774, Bagaméron csak 216, Kokadon 65 összkomfortos lakás van, és 879, 240, illetve 82 a komfortos lakások száma, de a két községben a legmagasabb szám a komfort nélküli, ami 375, illetve 107 (Létavértesen ez a szám 745, tehát kicsit alacsonyabb, mint a komfortosaké). Ezenkívül Létavértesen 100, Bagamérban 91, Kokadon 22 szűkséglakás van, ami Bagamérban a teljes lakásállománynak csaknem az egytizede! (Ez utóbbi azt jelenti, hogy külső vízvételi lehetőség és/vagy külső WC, árnyékszék sincs.)

VIII. VÉGÜL

Nem összegzést írunk, mert az adatoknak mindvégig csak olyan kis hányadára hivatkoztunk, hogy lényegében az egész írás összegzésnek tekinthető. Végezetül csak arra a két kérdésre próbálunk válaszolni, amit a statisztikai elemzés elején felvetettünk. Az egyik úgy hangzott, hogy mivel a megye kedvezőtlen adatai az erőteljes városiasodás elle-

nére léteznek, logikailag csak két lehetőség áll fenn, hogy vagy a megyeszékhely és a megye városai sem állnak igazán a városi fejlettség szintjén, vagy pedig a községek adatai annyira hátrányosak, hogy lehúzzák a fejlett városok adatait.

A másik kérdésünk az volt, hogy milyen szerepet tölt be ez a viszonylag nagy város a – mind területileg, mind lakosság számát tekintve – közepes méretű megyén belül? Inkább elvonja a progresszív erőket, a beruházási lehetőségeket és a gondjait, a szegényeit rakja le a nagyváros a környékén, avagy húzóerőt gyakorol, munkalehetőséget, piacot biztosít, a környezetét is fejleszti?

Nos az első kérdésre számtalanszor válaszoltunk az adatok ismeretése közben. Szimptomatikusnak vehetjük azt a számsort, amelyik azt mutatja, hogy 100 lakáson belül hány fürdőszobás. Mint mondtuk ez a szám Debrecenben 95, a megye városaiban 86, a községeiben: 76. Azt nem tettük hozzá, mert fölösleges volt, hogy a teljes megyei átlag: 87. A megyei átlag sok esetben nagyon közel áll a többi város átlagadatahoz, mivel Debrecen térségén belüli kimagasló adatait erőteljesen elrontják a községek, a nagyközségek számai és középütt, de országosan elég kedvezőtlen helyzetben találjuk a megye városait. Tehát nem igaz, hogy az egész, erősen városiasodott Hajdú-Bihar megye hátrányos helyzetben van. Ezenbelül igazán városiasodott szinten van Debrecen, közepes fejlettségűek, iskolázottsági és foglalkoztatottsági helyzetűek a városok és nagyon rosszak a falvak adatai. Mindezen belül természetesen erőteljesen eltér mind az egyes városok, mind az egyes községek, nagyközségek helyzete.

A másik kérdésre térve azt sejthetjük, hogy Debrecen hatása ma határozottan kettős irányúnak és ellentétesnek látszik. A megyeszékhely közvetlen környékére erőteljes kiköltözés zajlik, azon kívül a törszőkösen ott lakók munkavállalási, tanulási, kulturálódási lehetőségei is folyamatosan jobbak. Ezt tételelesen nem elemeztük, de a statisztikák kiáltó élességgel mutatják, hogy Bocskaikert (85), Ebes (93), Mikepércs (86), Nagyhegyes (91) adatai lényegesen kedvezőbbek, mint a Debrecentől távolabb eső községé. Itt most ismételten a jelképesnek tekintett fürdőszobaszámot írtuk zárójelben. Az egyik legbeszédesebb szám a 100 családra jutó foglalkoztatottak száma, ez Bocskaikerten 102, Ebesen 114, Mikepércsen 101, Nagyhegyes esetében 121. Ugyanez Létavértesen: 74, Bagaméron 60, Kokadon 78.

Sokféle hatás érvényesül természetesen, és kivételek is akadnak, de nagy vonalakban valószínűnek tűnik, hogy Debrecen csak a közvetlen környezetére gyakorol fejlesztő, élénkítő hatást. Az e körön kívül lévő községekben, nagyközségekben viszont inkább a kedvezőtlenebb hatások érvényesülnek. Régóta a tehetségesebb fiatalok mennek be tanulni és dolgozni, valamint a módosabb emberek keresnek ott vállalkozási lehetőségeket, aztán előbb-utóbb be is költöznek. Ezzel ellentétben viszont a szegényebbek és iskolázatlanabbak költöznek ki a külső körbe. Nem a közvetlen közeli gyűrűbe, mert ott az ingatlanárakat nem tudják megfizetni.

Sok adat közül a legerőteljesebben az iskolázottsági különbségek mutatták ezt. Amint láttuk, a megyeszékhelyen minden második 18 év feletti ember érettségizett, addig Létavértesen minden ötödik, Bagaméron minden hetedik (13,7%), Kokadon minden hatodik (16%)! Az általunk vizsgált községekben jóval kisebb a középiskolát végzettek aránya, mint a megyeszékhelyen a felsőfokon végzetteké. Ameddig Debrecenben minden ötödik ember felsőfokú végzettségű, addig Létavértesen minden huszadik (5,1%), Bagaméron minden huszonötödik (4%), Kokadon minden harmincnegyedik (2,9%)!

Czibere Ibolya–Csoba Judit

Nyíradony város története és településszociológiai jellemzői

HELYTÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

1341-ben Adonymonostora néven emlegették, akkor a Báthory család, majd a Zeleméri család birtokolta. A XVI–XVII. század pusztításai itt is elnéptelenedéshez vezettek. A kamara, majd a gróf Károlyiak birtokaként a XVIII. század folyamán tót telepesekkel és bevándorló oláhokkal (románokkal) népesült be. Mára etnikai azonosságtudatukat, nyelvüket teljesen elvesztették, csak néhányan tartják számon román származásuk emlékét.

A község viszonylag szórt formája a földrajzi adottságokkal és a birtokviszonyokkal hozható összefüggésbe. A homokbuckák, vizes lapályok a település sajátos szerkezetét a nyírségi településekhez hasonlóan formálták. Részben ebből ered a „tágas”, szellős beépítés, az utcahálózat sajátos vonalvezetése. A nagy telkek lehetőséget adnak napjainkban az ún. telekfeltárássra, új utcák nyitására. Így a belterület növelése nélkül van lehetőség a parcellázásra.

A TELEPÜLÉS JELLEMZŐI

Nyíradony⁷⁰ Hajdú-Bihar megyében, Debrecentől kb. 35 km-re fekszik. Ez – a nagyvárosi közelség – tekinthető egyben a város egyetlen térszerkezeti adottságának. A Debrecent övező térségek közül a Liget-alja kistérség területén található, amely elsősorban mezőgazdasági jellegű vidék. A kistérséghez tartozó települések: Nyíradony, Vámospercs, Fülöp, Hajdúsámson, Nyíracsa, Nyírábrány, Nyírlugos, Nyírmárton-

⁷⁰ Nyíradony 1992 óta város.

falva, Nyírmihálydi. (Nyírlugos és Nyírmihálydi Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén fekszik.) Mind társadalmi, mind gazdasági szempontból elmaradott kistérségnek minősül.

A térségből fejlettsége miatt két település emelkedik ki: Nyíradony és Vámospércs. Nyíradony 9659 hektár homokos síkságon terül el. Mivel az uralkodó talajtípus a homoktalaj, ezen belül is a futóhomok, a mezőgazdaságból élők súlyos problémákkal küzdenek a csaknem terméketlen területeken.

Nyíradony város nemcsak Adony települést, hanem különböző közigazgatási státusú – de általunk az egyszerűség kedvéért külterületeknek nevezett – részeket is magában foglal:

Ezeknek a külterületeknek több típusa van:

1. Ide soroljuk a valamikori uradalmi majorsági központokat, pl. Aradvány pusztá az egykori Károlyi-birtok központja volt, Szakolykert a Gencsieké, a Viczmándi-tanya, Dézsy-tanya pedig máig őrzi az egykori tulajdonosok nevét.

2. A külterületen belül a másik típust a paraszti gazdálkodás központjai alkotják: pl. Kispóka, Gólyás-tanya. Ezek szórt tanyák voltak.

3. A harmadik csoportba soroltuk azokat a külterületi részeket, amelyeken a házak csoportosan találhatók. Ilyen – főként állattartó paraszti – gazdaságok alkották a Szatmári utat és a Bagosi utat. A tanyák közel álltak egymáshoz, mintegy utcát képezve a szekérút mentén.

Az adonyi tanyák – mint a nyírségi tanyák többsége – nem a virágzó szórványok közé tartoznak. A kedvezőtlen természeti adottságok (szikes, homokos talaj, apró birtoktestek) és a gazdasági környezet miatt a tanyák többségén nem folyik komoly gazdálkodás. Többségük kedvezőtlen forgalmi helyzete miatt lakótelepülésként is csak korlátozottan funkcionál, menedékhely a társadalom periferiájára szorultak számára.

NYÍRADONY GAZDASÁGI ÉLETE

Nyíradony gazdasága a '70-es években kezdett látványosabban fejlődni, amikor jelentősebb gyárak és üzemek települtek a városba (főleg textilipari, faipari, vegyi üzemek), melyek a lakosság nagy részét foglalkoztatni tudták. E mellett továbbra is megmaradt a mezőgazdaság szerepe, hiszen még 1990-ben is a községben működő két termelőszövetkezet a lakosság 26,4%-át foglalkoztatta. A rendszerváltást követően azonban mind a termelőszövetkezetek, mind az ipari foglalkoztatók közül több üzem bezárt vagy jelentős létszámcsökkenést hajtott végre, így ma már a termelésben az egyéni és a kisvállalkozások dominálnak. A munkanélküliség aránya kb. 20%, hiszen a tőkehiánnyal küzdő helyi vállalkozásoknak csekély a munkahelyteremtő képessége. A település gazdasági-társadalmi helyzetét súlyosbítja, hogy környezetében szinte kizárólag periferikusan elhelyezkedő, kedvezőtlen gazdasági, forgalmi és infrastrukturális adottságokkal rendelkező települések találhatók.

DEMOGRÁFIAI HELYZET

A város lélekszáma az 1870-es népszámlálás óta lassú, egyenletesen növekvő tendenciát mutatott 1960-ig. (1960-ban 7351 fő élt a településen.) A Debrecenben meginduló iparfejlesztés és az ebből következő bővülő munkaerő-kereslet hatására érzékelhetővé vált a lakosság megyeközpontba történő vándorlása. Ennek következményeként a népességszám 1970-ben 6952 fő, 1980-ban 7176 fő, 1990-ben pedig 6988 fő volt. A település népességmegtartó képessége így is erősnek bizonyult, hiszen a népességfogyás kb. 5,4%-os volt, amely jóval alatta marad a megye többi kistépelülésének 13,1%-os arányán. 1997-ben jelentősebb népességszám-emelkedés tapasztalható, az ekkor mért adatok szerint a városban 7773 fő élt, de hasonló eredményeket mutatnak a 2001. évi népszámlálási adatok is, melyek szerint Nyíradony lakosainak száma 7837 fő. A létszámnövekedés egyik oka a rendszerváltás gazdasági-társadalmi következménye, melynek során főleg Debrecenből költöztek át vagy vissza a városba az emberek. A város korstruktúrája jónak mondható, hiszen az 1997-es felmérések szerint a 0–39 éves korosztály az állandó népesség 60,5%-át alkotja (0–19 évesek: 23,9%,

20–39 évesek: 36,6%), a 40–60 éves korcsoport aránya 22,2%, a 60 éven felülieknek pedig 17,3%-os az arányuk.

NEMZETISÉGI KÖTŐDÉS, VALLÁSI HOVATARTOZÁS

A népszámlálási adatok szerint Nyíradonyban a magyar lakosság aránya 96,2%, cigány lakos 6,7% (önkormányzati adatok szerint viszont kb. 17%), ukrán lakos 0,1%, egyéb 2,6%. Görög katolikus a lakosság 51%-a, római katolikus 22,1%-a, református 16,3%-a, más egyházhoz, felekezethez tartozik 0,4%-a, nem tartozik egyházhoz vagy felekezethez 2,9%-a, egyéb 7,2%-a.

III. Interjúrészetek

1. interjú: Mária

Jelen vannak: az interjúalany, Mária, a szomszédban lakó testvérének a felesége, Máriának és a sógornőjének összesen négy kiskamasz korú gyereke, valamint az öreg nagybátyja, de az nem szól bele egyszer sem.

Ház tulajdonképpen nincs. A Debrecenbe vezető országútból ágazik ki egy keskeny kis csapás, amire nehezen még le lehet valahogy fordulni kocsival, de rögtön az út mellett parkolni kell, mert tovább csak egy gyalogösvény vezet az ér mellett. Az hoz be a nagybácsi házához és a testvér házához. Tovább nem is lehet menni rajta, mert az ember – az érben folydogáló vízhez hasonlóan – teljesen eltűnne a hatalmas gaz- és dudvatengerben.

Itt húzódik meg a nagybácsi hajléka, erre még némi eufémizmussal rá lehet fogni, hogy ház, de Máriáék lakóhelyisége a bácsi öreg, rozszant, eresz nélküli vályogházának hátsó falához van hozzá támasztva. A gerendázat szerepét husángok töltik be, amelyek erősen behajolva tartanak mindenféle deszkákat és bádogokat. Az egész szerkezet magától értetődő módon se alulról, se felülről nem zárja ki a vizet és szinte bizonyos, hogy – a tákolmány szempontjából – nem jó irányból támadó szél könnyedén szétszórja az egészet.

A hajlékot megnézem, a közepén békésen alvó 2 éves kislányt is, de aztán kinn ülünk az ér partján tornyosuló gaz és a telek közötti, letaposott kis rétszerűségein.

Mária nemcsak készséges volt, hanem örült, hogy elmondhatja kritikáját az önkormányzatról. Nem a zárkózottsága, hanem éppen a nyíltsága okozott gondot, mert sógornője csendes beleszólásaitól is in-

díttatva gyakran elkalandozott. Emiatt az interjú nem mindenütt ebben a sorrendben és szerkezetben zajlott.

A HÁZTARTÁS. A CSALÁD JELLEMZŐI

– *Ha magáról mondana egy pár szót, szülei mit csináltak?*

– Hát azok már nem élnek.

– *Mit csináltak?*

– Nyugdíjasok voltak.

– *Na de korábban, amikor maga született, például.*

– Kubikus munkát csinált apám. Anyám meg a gazdaságba járt, az állami gazdaságba. De hát az már nagyon régen volt, még az ötvenes években.

– *Ide valósiak?*

– Hát az a ház ott, az a szüleim háza – mutat az országút túlsó felén, mintegy 200 méterre lévő kis házra.

– *És abban ki lakik?*

– Az öcsém lakik benne, a felesége meg a családja. Ő volt a legkisebb öcsém, hát neki maradt.

(Közben, a szomszédban lakó testvér 9-10 éves fia rágyújt, én csodálkozásonnak adok hangot, de ezzel senki nem törődik.)

– *Ön a lánynevét használja, mint hallottam.*

– Én meg sem voltam esküdve.

– *Hány éves?*

– 37. *(Sajnos 5-10 évvel többnek néz ki.)*

– *Milyen iskolát végzett?*

– 8 általánost. Kilencen voltunk testvérek, elég volt anyáméknak így is.

– *Itt most hányan élnek?*

– Hatan lényegében, de az ember nincs itthon. Szabadságvesztését tölti a börtönben.

– *Mi történt?*

– Volt egy kisebb verekedés, aztán belekeveredett. Augusztus végén jön haza. 6 hónapot kapott.

– *Hány gyerek van és mennyi idősek?*

– Péter 12 éves, Szabolcs 5 éves, Ilona 4 éves, Zsanett ő meg két-éves. Kettő óvodás, egy iskolás. *[Mint majd a lakáskörülmények részénél kiderül: van még három nagy gyereke Pesten.]*

– *És jár iskolába?*

– Igen. Létára jár a kisegítőbe.

– *Miért?*

– Hát, mert nem felelt meg a pszichológusnál, nincs kifejlődve annyira. Nem tud tanulni, nem koncentrálni oda, nem akar, vagy az isten tudja, de nagyon nehéz a felfogása. Ideig-óráig van a kezében a füzet, utána firkál, rajzol, nem figyel oda.

– *Be fogja azért fejezni az iskolát, véleménye szerint?*

– Hát mindenképpen be kell neki. A 10 osztályt most már kötelező letenni, mindegy, hogy hány éves korig, de le kell tenni.

– *Most hányadikos?*

– Harmadikos csak, már kétszer járta az első osztályt, kétszer a másodikat.

Sógornő: – Nem normális az a gyerek.

Mária azt mondogatja, hogy rossz a gyerek, rosszaság van benne.

– *És ha felnő, akkor mit fog csinálni? Gondolkodtak már rajta?*

– Fogalmam sincs.

– *Vagy a többi gyerek, mi lesz? Egyszer ők is felnőttek lesznek.*

– Ez még bizonytalan. Azt még el is kell érjünk, hogy megnőjenek,

JÖVEDELMI VISZONYOK

– *Mennyi az összes jövedelem?*

– 68 ezer forint, 68.

– *És miből jön az össze?*

– Hát a családi pótlék és a GYES. Még a kicsivel gyermekgondozási segélyen vagyok, méltányossági alapon.

– *Más nincs?*

– Hát nincs, ugye napszámba nem tudok menni, nem tudom kire hagynom a gyereket. Esetleg itt a közelben az ismerősökhöz elmegyek, akik szoktak adni hitelt is. Hitelről hitelt kérek, addig van a kezemben, amíg megkapom. Utána ki kell adni. Itt volt a nagy tél a nyakamon. Nem győztem a fát hordatni, azért is fizetnem kellett.

– *Mire elég ez a pénz? Élelmiszerre elég?*

– Nem nagyon. Nagyon nehezen élek a gyerekekkel. Nagyon nehéz a megélhetés. Ennyi kis pénzből! A villanyszámlát kell rendeznem, a napközit, az óvodát, az egyik hónapról a másikba megyek, kell a gyerekek-

nek lábbeli, mire kettőnek veszek, a másik hónapban már kell a másikonak.

– *Tudjuk, hogy ez kevés, de azt szeretnénk világosabban látni ebben a vizsgálatban, hogy mégis mire futja, mire nem. Ruhára például jut?*

– Hát ruházatra nem. Egyáltalán nem. Úgy szoktam kérecskézni. Vagy adnak, vagy nem. Se egy kis bútort. Azt sem tudok semmit. A szekrények is lássa, hogy milyen rosszak, de nem tudok semmit. Örülök, ha élelemre marad a gyerekeknek, semmi mást nem tudok belőle venni. Nem tudok egy kis gyümölcsöt venni nekik ilyenkor, pedig az kellene a legjobban nekik, a gyümölcs. Drága is nagyon, hát nem megy.

– *Közlekedésre kell pénz? Szokott utazni valahova?*

– A gyereket hordom, a kicsit, a szívgondozóba kell vinni, de arra ilyen útiköltséges papírt ad az orvos. Az ingyen van. Sok kell a gyógyszerre, hamar megbetegesznek. Allergiások ilyenkor a parlagfűre is. *[A parlagfű ilyenkor még nem virágzik, ami csak azért érdekes, mert Mária odafigyel a televízióra, az beszél folyton a parlagfűről.]*

Sógornő: – Itt meg körül vagyunk mindennel, van itt kullancs, patkány, minden.

– Hát ha hazajön az ember, akkor másabb lesz. Mert tudok menni dolgozni, felváltva tudunk menni, vagy ő, vagy én.

– *És ő mit dolgozott?*

– Napszámba járt. Neki állandó munkája volt, valakivel elmenni, tormát, paprikát, ilyet, az tavasztól őszig betart.

– *Szakmája nincs?*

– Nincs neki. Ők is sokan voltak testvérek, 13-an voltak. Miből iskoláztassanak bennünket? Nem olyan világ volt az, de mégis jobb volt, mint most. *[Később, a házról szóló résznél kiderül, hogy egy korábbi börtönbüntetése idején szerzett a férfi varróképesítést.]*

Sógornő: – Elnyomják itt most nagyon az embert.

– Elnyomják nagyon az embert.

Sógornő: – Ha kapnak egy kis használt holmit, amit ki lehet osztani a szegényeknek, előbb a magyaroknak adják, aztán a cigányoknak.

– Én tegnap is szóltam a családsegítőbe. Hétfőn be se engedtek, teli volt ilyen használt ruhákkal, de nem adott, azt mondta, nem lesz benn. De nekem nem mindegy, hogy mikor tudok eljönni a kicsi gyerektől,

mert nincs akire hagyjam. Az öreggel nem marad, mert sír, ő meg nem tud utána szaladni.

Sógornő: – Ezt kéne az önkormányzatnak figyelembe venni, nem azokat segíteni, akik Romániából átjönnek. Aztán adnak rögtön házakat.

– Nem a menekülteket segíteni, mi mégiscsak itt élünk és nem jut semmire sem.

A sógornőhöz: – Az Önöké szocpolos ház, ugye?

Sógornő: – Igen.

– És önök nem gondolkodtak rajta, hogy építenek?

– Hát, mert mondom, hogy ezt a telket százezerért adta. Úgy fogják le a gyermekvédelmiből, minden hónapban tízezerrel fogják le. Akkor kérdezem magától, hogy mit kapok kézhez? Tízezerrel vonják tőlem.

– Mióta?

– Február óta fogják tőlem. Pedig ez az önkormányzat tulajdona. És nem szabad volna, hogy pénzért eladják nekem, mivel én rászorult vagyok. És amíg nincsen telkem, nincs kifizetve, addig nem tudok lépni sehol. Mert azt mondja a vállalkozó, hogy egy kis fedezet kell, hogy neki induljon ő is. Így nem adnak, nem tudok felvenni pénzt. Nincs telkem, nincs munkahelyem, így nem adnak.

TÁMOGATÁSOK

– Kért segílyt az utóbbi időben?

– Én most kértem segílyt, két hónapja, élelemre. Igaz, hogy nagyon nehezen, de adtak. Nem sokat, négyezer forintot.

– És a tavalyi évben hányszor kaptak?

– Egyszer sem. Itthon volt az ember, eljárt dolgozni.

– És nem is kérték?

– De kértünk, sokszor volt olyan, hogy kértünk és elutasítottak. Mert, hogy kapom a gyermekvédelmit, meg élettársam van, és van rá lehetőség, hogy munkába álljon. De hiába van rá lehetőség, a nyolc iskolával nem érvényesül. Nyolc iskolával nem vesznek már fel senkit. Itt már a szakmunkás ember se nagyon kell, hiába van érettségije, nem nagyon kapnak munkát. Szóval mindenre találnak gáncsot, csak hogy az embernek ne kelljen adni. Borzasztó.

– Gyerekvédelmi az mennyi?

– 4600, gyerekenként.

– *És a telket abból vonják?*

– Abból, 16 800 Ft a négy gyerekre. Ebből vonják a tízezret, az óvodát, az iskolai napközit. Hát mi marad? Kénytelen vagyok kérni. Hogy csak pelenkába mi elment a télen! Nem bírja a textilpelenkát. Ilyenkor jól elvagyunk, meleg van, a napon. Azért persze most is kell, ha elmegyek valahova.

ADÓSSÁGOK, HÁTRALÉKOK

– *Adóssága van?*

– A szomszédoknak. Azt a családi pótlékból szoktam. Meg a telekre az illeték, muszáj, hogy fizessem, mert ha nem fizetem, akkor minden hónapban kamatozni fog. Hát majd megpróbálom a családsegítővel.

– *Mennyi az?*

– 8000 Ft. Majd felviszem nékik, megpróbálom. Meg hátralékom van evvel a csoportpénzzel az óvodában. Tetszik látni? 6000 Ft a két gyereknél. Most nekem a tanácsi pénzből fogják a telket. Százezer forintért adta a tanács, pedig a tanács telke! És rá vagyok utalva, a négy gyermekkel magamba vagyok! És nem tudok menni napszámba sem a 4 gyerekkel. Hovamenjek? A sokgyermekemet kirehagyjam!? (sic!) Nem tudom ráhagyni a nagybátyámra, mert ágyéksérve van, alig tud szegény még mozogni is.

Úgyhogy mire eljön az a kis pénz, ide tessék figyelni, a családi pótlékom, addigra a tanácsi pénzből nem marad semmi, mert mindent leghozzájárulnak, ráteszik egyből a kezüket. Holott nem lehetne szabad, hogy hozzájáruljanak. Na most ők meg akarják tőlem szüntetni ezt a gyermekvédelmit. Hát ilyen nincsen, mert egyszerűen ez a kormányrendelet, a kormány adta.

– *A gyermekvédelmit?*

– A gyermekvédelmit el akarják venni. Azért, amiért ez még nincs kifizetve. És akkor itt van még a csoportpénz, óvodába, 3000 Ft a fiúnak is, a kislánynak is. Aztán még felírtak egy csomó mindent, hogy vegyem meg, holott már csak egy hónapig járnak óvodába. Hát akkor ez most nem egy kibaszás velem? Mondja meg!

– *Szalvétát meg ilyeneket kell venni?*

– Igen. Semmivel az égadta világon nem segítenek. Most a bizottság elnöke küldte ezt a papírt, hogy nem fizetik ki addig a pénzt, ameddig a csoportpénz nincs befizetve. Ezt a nő csinálta, aki az elnök. Hát neki

kellene tudni jobban. Nem, hogy segítene a tanács, mint másokon, hogy segítenek, akik gazdagok. Aki dolgozik. És nem akarja elfogadni tőlem a papírt, amíg ki nincs fizetve az óvodának a csoportpénz. De azt nem mondták, hogy miből. Azt mondtam, hogy fogják le kétszer, de azt nem lehet. De, ha ezt befizetem, akkor az én gyerekeim mit esznek, arra nem gondolnak? Elmegyek értük az óvodába, míg beesteledik, este kilenc óra, még kétszer kell, hogy adjak enni.

Sose tudom, hogy még milyen probléma jön rám. *[Értsd: milyen baj történik.]* Ugyi, egész télen betegek voltak a gyermekek. Egyik gyerekemnek a poc majdnem leharapta az ujját. Akkor sem tettek semmit. Annyi tanácsi ház van itt, szükségház és nem adnak. A románoknak mindent adnak, bútortól kezdve mindent, ruházatot, mindent, Nekünk meg semmit. Még a villanyt sem kötötték be, lássa, a testvéremtől kapok áramot, úgy hozzuk át őtőle. Ők adnak nekem áramot, amikor egész éjjel égetnem kell, mert a poc bejön.

– *Mi az a poc?*

– Patkány. Nézze meg azt a sok mocskosságot, ami ki van oda rakva. *[Egy vékony kis erecske húzódik a ház mellett lévő vacak földút mellett és az annak a túloldalán lévő teleknek a gazdasági épületei nyúlnak le ide, ami mellett sok mezőgazdasági hulladék van. Elképzelhető, hogy az alatt kiválóan tenyésznek mindenféle rágcsálók.]* Ide ki van rakva a sok gané, onnan mászik átfele. Ezeket nem tudják megbüntetni vagy elpateroltatni onnan a sok ganét. Mert onnan jön át. Éjszaka meg olyan bűdös van, hát bejön az egész, birkaöl van erre hátul.

Meg egyáltalán ez az önkormányzat nem foglalkozik semmivel. Semmivel, de semmivel. Pedig a kormány ad pénzt, én hallgatom a televízióban, hogy mennyi mindenre adnak, de ezek nem tudom, hogy hova teszik?!

MEGENGEDHETIK-E MAGUKNAK?

– *Azt mondta, hogy a villany a testvérétől van átvezetve. [Egy szál élőfákon lengedező dróton.] Gáz nincs bevezetve?*

– Palackos gázom lenne, de ott tartok, hogy nincsen gázra valóm se. Nem tudom kicserélni a palackot, mert nincs pénzem. Most a sparhejtöt használom én is, de elég mellette állni.

– Télen fával fűtenek?

– Igen, de hiába fűtök itt. Télén is olyan hideg volt, hogy tényleg... És én a télén maradtam itt magamra. Télén kellett bevonulni, mert hogyha nem ment volna a saját lábán, akkor még többet rátettek volna. Muszáj volt neki bemenni.

– *Televíziója van?*

– Igen, fekete-fehér.

– *Mosógép?*

– Van egy mosógép, egy hűtő.

– *Gyerekeknek ajándéokra jut néha? Szóval a névnapjukra például?*

– Szoktak kapni a keresztanyuktól. Hát én nemigen szoktam. Vagy ha az apjuk itthon van, az apjuk az mindig kerít valamit, hogy legyen nekik. Az igen.

– *Ünneplőruhájuk van mindannyiuknak?*

– Hát azért annyi van, hogy valahova el tudjunk menni.

– *Cipőjük van a gyerekeknek?*

– Hát most abból vagyok kifuccsolva, a nyári dolgokból. Nincs most mindegyiknek rendes.

– *Esetleg a gyerekeknek bicikli?*

– Nincsen, nekem van egy, amivel szoktam a gyerekeket hordani az óvodába. Nem tudok ilyesmit venni, nem telik arra.

– *Mindenkinek van külön ágya?*

– Hát velem alszik a két kislány, és a két fiú együtt. Nem nagyon alszanak ők még külön egymástól, mert félnek.

– *Tanszert, könyvet meg tudták venni?*

– Azt az év elején megvettük. Minden füzet, munkafüzet, azt felírták és megvettem.

HIVATALOK

– *Már többször említette, de hogyan tudná így összességében elmondani, hogy milyenek a hivatalban, rendesek vagy nem?*

– Segítenek, mikor bementem a hivatalba, ugye megírták a kérelmet, azt nekem be kellett adni. Családi pótlékot, szelvénnnyel. Ebbe' nagyon rendesek a családsegítőbe. Megírják, segítenek. Aztán a bizottság dönt. De nem lehet minden hónapban kérni, és ez így nagyon kevéssé. Valami élelemmel vagy valamivel, ha segítenének legalább. Voltam a polgármester asszonyánál is, felírta a nevemet, azt mondta, nyugodjak

meg, ki fognak jönni. De hiába várom őket, napról napra. Egy hónapnál több, hogy ígéreti nekem, hogy kijön és körülnéz. Felém se néznek. Egy szükséglakást, ha adnának, addig, amíg egy vállalkozót találnék, aki tudnék konkrétan beszélni. De az idén úgyse lesz belőle semmi, ugye még a tízezret is vonják tőlem, amíg annak vége lesz...

ÓVODA, ISKOLA

– *A gyerekeknek az iskolával milyen tapasztalatai vannak? Segítenek ebben, hogy a gyerek nem figyel?*

– Hát ez olyan iskola, hogy az első, második, harmadik egybe van. Az első osztályosoknak, amíg kiadja a feladatot a tanárnő, addig a harmadikos mit csináljon? Ennyi gyerek egy tanteremben!? A gyerek jóformán a nevét sem tudja leírni. Nem tudja az osztásokat, szorzásokat, nem tud számolni. Nem tudja folyamatosan végigolvasni a szót. Hát nem tudom. Sokat felmentem a tanárnőhöz, mert ők a magatartásával nincsenek megelégedve. Rossz, rossz... a gyerek ilyen. Nem is tudom, nem fejlődik egyáltalán. Az iskolakezdést nem kellene engedélyezni neki itt, valahol bentlakásos kellene, mondtam is a családsegítőbe. Hát mire lesz a gyerek, hát mire 16 éves ötödik osztályos se lesz... ha így halad. Mondtam is Gyöngyikének, hogy nézzenek nekem, a nyári szünetben felveszem a kapcsolatot vagy Újfaluvá, vagy itt Debrecenben, nem tudom. A sógornőmnek is, akinél tegnap voltam, annak is idejárt a gyerekek Létára kisegítőbe, de hát az sem ment semmire. Mióta benn van Újfaluba, azóta a gyerek olyan szépen olvas, foglalkoznak vele.

– *Az óvodában rendeselek?*

– Nagyon rendeselek. Nagyon-nagyon rendeselek az óvónők! Tényleg annyit foglalkoznak a gyerekekkel és okosak, hát már itt a vértesi óvodában. Valahányszor megyek az óvónőnek vagy az ölében látom, vagy ott körülötte. Szóval nincsen panaszom az óvodára, egyáltalán nincs panaszom. Rendeselek. Nem tesznek kivételt, mindenük megvan.

SZOCIÁLIS INTÉZMÉNYEK, MUNKANÉLKÜLISÉG

– *A férje, mikor itthon volt, akkor munkanélküli volt, szóval regisztráltatta magát? Nem férje, elnézést, az ember.*

– Regisztráltatta magát, igen, de hát nem tudtak munkát adni.

– *És kapott munkanélküli segélyt?*

– Nem. Nem kapott.

– *Miért nem?*

– Hát nem tudom, nem volt meg az egy éve. Most nem tud járni mióta, mert börtönben van.

– *És volt neki korábban munkája?*

– Vót neki korábban munkahelye, de nem sokáig dolgozott. Inkább itthon így elkubikolt, napszámba járt. De sokat ő se járt, elfelejtett, ugye odajárt napszámba, elfelejtett jelentkezni. Nem ment, meg mit tudom én.

– *És egyébként keresett munkát?*

– Igen, mert nyolc évvel ezelőtt, mikor kiszabadult, akkor is börtönben volt, letett egy ilyen varrodai vizsgát. És neki lett ebből egy kis könyve, hogy ő letette a szakmát. Na de itten Létán van egy varroda, és oda nem tudták felvenni, mert ide ilyen 60 vagy 80 százalékosok mehetnek, hogy is mondják...

– *Csökkent munkaképességűek?*

– Igen és ő ugye nem beteg, egészséges fiatalember. Meg hát telt ház volt. Ebből éltünk, hogy elment napszámba, meg télen, ha nem volt napszám, akkor elmentünk „tállóztatni” (?) egy kis tormát ásni, vagy amit tudtunk. Ha olyan jó idő van, akkor decemberig mindig eltart, ha nem esik a hó.

EGÉSZSÉGÜGYI ÁLLAPOT, ELLÁTÁS

– *TB-kártyájuk megvan?*

– Megvan a gyerekeknek is, mindnek. Nekem is.

– *Az orvosi ellátás az megfelelő?*

– Meg, igen, megfelelő.

– *Az öregnek is?*

– Hát az öregnek borzasztó drága a gyógyszer. Hát hogy nem adnak neki ingyenes kártyát?

– *És a kicsi?*

– Hát a szívgyondozóba járunk. Szívzőrejjel született, segítnek. A kicsi fiamnak meg szemüveg ké'ne, de hát... Mert az meg bandzsít. De hát borzasztó drága egy szemüvegkeret. Nem is tudom, hogy hogy az istenbe oldjam meg.

– *Arra is lehet kérni segítséget.*

– Lehet kérni arra is?

– Gyógyszerre, szemüvegre lehet. Van, amire lehet, van, amire nem, ez ilyen bonyolult, de szerintem az orvossal beszélje meg.

LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK

– Ez a ház, ez kié?

– A nagybátyámé.

– És ő befogadta magukat?

– Igen.

– Ezért nem kell fizetni?

– Hát nem. Nem kér. Ő negyven évet húzott le és lerokkant.

– De nem azzal nyugdíjas?

– Nem ő már nyugdíjas, rendes nyugdíjas, hát 73 éves. Kőfaragó mellett dolgozott. Ő soha nem kért a tanácstól semmit. De hát adhatnának, időnként, mert nagyon beteg, most rá van szorulva. A műtétnek már bizonytalan nekimenni, azt mondta a főorvos úr és ő is azt mondta, hogy nem megyen neki, inkább így küszködik vele. Nagyon el van neki terjedve és bizonytalan. Akkor télbe, nyárba megyen a fáért, mert kályhán főz. Elég neki a hátán cipelni azt a fát. És nem is nagyon lehet hozni a fát, mert azért is büntetnek. De hát ő is hogy jöjjön ki, 33 ezer forint a nyugdíja és elég sokat költ gyógyszerre. Nem mindegy neki sem. És nem csinálnak semmit. Létavértés önkormányzat, meg a családsegítő. Hiába, hogy kijárnak, de ugyanazt kérdezik mindig: hogy vagyk. Hát láthassák! Nem jól. De, hogy valamibe segítenének, azt már nem.

– Víz az honnan van?

– A kút arra van messzi. 500 méterre, arra, felfelé. Ha valami bajom van, mit csináljak?! Hogy hozom ide?

– WC, az hogy van?

– Kinn van, hátul.

– És mióta laknak itt?

– Öt éve.

– És előtte hol laktak?

– Öt éve, hogy összekerültem ezzel az emberrel. Előtte én Pesten éltem. Csak olyan rossz életem lett az élettársammal, hogy én ott hagytam mindent, csapot-papot. Pedig a lakás az enyém volt. A gyerekek miatt, mert hát nagyok már a gyerekek. Azok már magukat eltartják, 20 éves a lányom, a nagyobbik lány. 18 a fiam, 16 a kisebbik lányom.

Csakis az övéké a ház. Az apjuk az ottmaradt, nem valami szépet mesélnek róla. Szereti változtatni az asszonyokat.

TÁRSAS KAPCSOLATOK, INFORMÁLIS SEGÍTŐ HÁLÓK

– *Ha Isten ne adja, baj történne, vagy valami nehézség támadna, akkor kihez fordulna segítségért?*

– A szomszédokhoz. Vannak testvéreim, de ők is olyan nagycsaládok mind. Nekik sincs. Inkább a szomszédokhoz szoktam menni.

– *És ha így háztartási eszköz kell vagy valami más segítség?*

– Akkor is inkább, de azért azt lehet a sógoraimnál is.

– *Ünnepek alkalmával látogatnak más rokont, ismerőst vagy valakit?*

– Hát énnekem itt van mindenki. Még csak nem is Létán, hanem itt Vértesen. De itt látogatjuk egymást, nem csak ünnepen.

– *És ön szokott adni másnak segítséget?*

– Hát én most nem tudok, örülök, ha élek, komolyan mondom.

JÖVŐ

– *Mit gondol, hogy fog-e javulni a helyzetük? És miben fog javulni?*

– Hát, ha az ember hazakerül, akkor fog. Mindjárt más lesz.

– *És, hogyha kérhetne valamit, valami jó tündértől, akkor mit kérne?*

– Hát egy megfelelő lakást. Egy kicsit tágasabb lenne, meg hát megfelelő bútor, mert hát nem állapot ez.

2. interjú: Erzsébet

Leendő interjúalanyunk kórházba került, így látogatásunk sikertelenül végződött. 6 hónapos terhes, de a gyermeke nem fejlődött megfelelően. Miután megálltunk a házuk előtt – egy erdőben éltek, az egyik Ny. környéki tanyavilágban, ahol 3 ház volt összesen – megjelent a fiatal férj. Ő a szomszédos libatelepen dolgozik hajnaltól késő estig, a hónap minden napján. Ezért a munkáért a libatelep tulajdonosa összesen 15 000 Ft-ot fizet neki. Két gyermeke van a párnak, a feleség a harmadik gyermekükkel terhes. Az első két gyermeket azonban átmeneti gondozásba vették (ezért is választottuk őket egyik interjúalanyunknak) a család hihetetlenül rossz életkörülményei miatt. A férj elmondta, hogy nagyon aggódik mind a feleségeért, mind pedig azért, hogy visszakapják-e a gyermekeiket. A férjjel nem tudtunk interjút készíteni, mert egyrészt munkából szaladt el, ahogy meglátta a uszt, amellyel érkezünk, másrészt kommunikációs képességei is korlátozták volna ebben.

Kísérőnk tanácsára felkerestük a feleség édesanyját, aki szintén az erdőben él, csak néhány kilométerrel beljebb és tőle tudakozódtunk a lányáról, ill. arról, hogy ő maga hogyan él. Egy kőház előtt álltunk meg, amelyet nem vett körbe kerítés, körülötte elgazosodott telek, néhány helyen kisebb burgonyabokrok láthatók.

A busz mellett készül az interjú, nem hív be minket a házba. Az interjú ideje alatt a lakásból néha egy férfi néz ki az ajtón.

Első mondata, amikor meglátott minket és a családsegítő vezetőjét, elsőként a lányát hozta szóba. Elmondta, hogy a kórházban van a lánya, „visszatartáson”. Nagyon pici nála a gyerek.

Kísérőnk: – Mikorra van kívárv szülni, októberre?

– Hát majdnem tengeritörésre. Két hétig lesz benn a kórházba, így vagy elengedik a tárgyalásra, vagy nem engedik el.

- *Hány éves Zita?*
- 1979-es.
- *Ez az egy gyereke van?*
- Nem, van nekem 3.
- *Hány évesek?*
- 26, 25, 24 évesek?
- *Ön hány éves?*
- Én? 46. (Kb. 60 évesnek látszott.)
- *Hány unoka van?*
- Nekem most jön a hetedik.
- *Régóta élnek itt?*
- 8. éve.
- *Azelőtt hol lakott?*
- Debrecenben.
- *Kertes házban?*
- Nem, bérházban.
- *Akkor azt eladták és ideköltöztek?*
- Nem, az az én anyámé volt, tanácsi lakás volt az, én már régóta itt vagyok kint 8 éve, az első uramtul.
- *Most az élettársával él itt?*
- Igen.
- *Dolgozik valahol?*
- Ő ilyen nyugdíjat kap.
- *Rokkantnyugdíjat?*
- Már ilyen szüleje után.
- *És ön, Erzsébet, kap valamilyen ellátást?*
- Én nem kapok semmit. Sehonnan semmit. Én 22 évet dolgoztam a vendéglátónál.
- *Akkor volt főállása, akkor hogy-hogy nem tud semmit kapni?*
- Azt mondták, fiatal vagyok, menjek el dolgozni. (*Szégyenlősen, mosolyogva, halkabban, lehajtott fejjel mondja.*) Hova menjek? Minden munkahelyről küldik elfele a munkásokat.
- *Mióta nem talál munkát?*
- 10 vagy 15 éve.
- *Akkor azóta miből él?*
- Hát amit az élettársam kap. Meg még eljárok napszámba.

- Általában miket szokott csinálni?
- Kapálás, tengeritörés.
- Egy héten vagy egy hónapban hányszor lehet ezt csinálni?
- Ezt mindig, míg tengeri van. Télen meg semmit.
- Van a kis házban villany?
- Van.
- Mennyi a rezsije?
- Hát nem tudom, így a mi főnökünk fizeti a villanyt.
- Ő a gazda, akinél dolgoznak?
- Igen. Ő kifizeti a villanyszámlát minden hónapban.
- A ház is az övé?
- Hát izé most, izé, hogy most akar venni egyet Hadházon.
- És akkor oda fognak költözni?
- Igen.
- Az jó lesz?
- Hát csak jobb lesz.
- Mert itt miért nem jó, mi a baj?
- Hát már megvették ezt a földet.
- A ház is vele van?
- Persze.
- És mit dolgoznak cserébe ennek a gazdának?
- Eddig libáztunk nála.
- Ezután Hadházon is libázni fognak?
- Nem, ott csirkét meg disznót fogunk nevelni.
- Erzsébet, egy hónapból mennyiből, hány forintból élnek?
- Hát nagyon be kell osztani a pénzt.
- De körülbelül mennyi az az összeg, amit az élettársa kap, 20 ezer, 30 ezer?
- Hát még az se rendesen, ha az ember bevásárol.
- Mire telik ebből a pénzből?
- Hát nem nagyon, (nevet) izé fussa. Amit én keresek napszámba, az 15 ezer forint.
- Ebből mit kell vásárolni?
- Hát kenyér, ennivaló, ami sorba jön.
- És miket szokott általában főzni?
- Hát legjobban a hús megyen.

- *Minden nap van hús?*
- Igen, hát meg amúgy is megvesszük, meg a főnökünk is kihozza nekünk a húst. De ez nem romlik meg.
- *Egyéb nagyobb kiadás mi van még?*
- Hát amit vásárláskor hoz a főnök, azt kifizessük nekik, más semmi.
- *Tartozásuk, adósságuk van-e, Erzsébet?*
- Nem, nincs.
- *Hogyan telik egy nap?*
- Most nem megyünk sehová, csak majd 2 órákor megyünk libát pakolni.
- *Az önkormányzattól kap valamilyen segítséget?*
- Semmit.
- *Kért Erzsébet?*
- Hát én tavaly próbáltam a debreceni tanácsot, mondták, hogy fiatal vagyok, menjek el dőgozni.
- *És itt Ny.-ban?*
- Ny.-ban én még nem kérdeztem. Ott is úgy van, hogy Debrecenben is csak a cigányoknak adják a segílyt. *(Kísérőnk közbeszól, hogy nincsenek Ny.-ba bejelentkezve.)*
- *Vajon miért?*
- Hát mit tudom én, a cigányoktól jobban félnek, mint a magyaroktól, a polgármester is, meg mind.
- *Számolgatott már, hogy mennyi pénzre lenne szüksége egy hónapban, hogy mindenre teljen?*
- Ó, kéne még ide nekem 1 millió, vagy mennyi, hogy teljen.
- *És mit csinálna azzal az egymillióval?*
- Vóna hová kőteni. Bútorokat vennék.
- *Bútorokra vágyna?*
- Kicserélném egybűl.
- *Ami a lakásban van, az milyen?*
- Ócska mán.
- *Van bent fürdőszoba?*
- Nincs.
- *Honnan hozza a vizet?*
- Nekünk itt van az ásott kút a ház mellett.

- *Mi történik, ha hónap közben elfogy a pénz?*
- *Hát mán úgy is itt van a nyugdíj.*
- *Kihúzzák valahogy?*
- *Hát még az élettársam el szokott járni napszámba dőgozni.*
- *Mikor volt jobb, Erzsébet, hogy látja, korábban, 10-15 évvel ez-
előtt vagy most? Mikor élt jobban?*
- *Én legelső uramnál vótunk, már együtt laktunk, annál nem vót jó.*
- *A megélhetés könnyebb volt vagy nehezebb?*
- *Nehezebb. Olyan vót izé, elvette a fizetést, elvette tőlem, elment a
kocsmába, előjött, püfölt.*
- *A gyerekekkel együtt mit tudott tenni, miből tartotta akkor a
gyerekeket?*
- *Hát mán vót olyan, hogy a szüleimhez kellett hazamenni.*
- *Ön vált el a férjétől?*
- *Ő vált el. Őneki volt kurvája, nem nekem.*
- *Utána jobb lett?*
- *Hát nekem így jobb.*
- *Utána még sokáig élt a gyerekekkel együtt vagy akkor már na-
gyok voltak és elkerültek?*
- *Nem, nem sokáig vótak úk, mán izé nagykorúak vótak, vótak 4
évet az intézetbe, akkorra már kiadták őket.*
- *Miért voltak az intézetben?*
- *Hát a díszes apjuk beadta.*
- *Amikor elváltak, akkor meg visszakapta a gyerekeket?*
- *Persze.*
- *Jártak iskolába?*
- *Jártak.*
- *Hány osztályt végeztek el?*
- *Mind a nyócat. Meg tovább tanultak is.*
- *Hol?*
- *Vároddának.*
- *Varrónőnek?*
- *Igen.*
- *Most ebből élnek?*
- *Hát azok már mind elkerültek a háztul.*
- *Ön hány osztályt végzett el?*
- *Én csak nyócat.*

- És amikor munkát keresett, akkor mit mondtak, miért nincs?
- Hát mert azt mondták, hogy mindenféle kűdik el az embereket.
- Egyébként hol keresett Erzsébet munkát, milyen helyeken?
- Hát a... bementem én a Barneválba is.
- Ha most ez a gazda nem lenne, akkor miből élnének meg?
- Akkor is megélnék (mosolyog) könnyen.
- Most úgy gondolja, hogy könnyen megél?
- Hát krumplit nem kell venni (hangosan nevet, mintha büszke lenne rá), dinnye is van itt (mi is nevetünk).
- Ezt maguknak termelik vagy eladják?
- Nem, ez magunk részire, meg a család részire.
- Az unokák vagy a gyerekek?
- Ajjaj (hangosan nevet).
- Vigyázni is kell rájuk?
- Jaj, már nem is bánnám, ha itthun vóna mán a két moszat, a miénk. (Kiszól a kísérlőnek: Janika, hozzad hazafele! [Janika a családsegítő vezetője.]
- Erzsébet, utoljára mikor vásároltak nagyobb dolgot?
- Minden nyugdíjkor.
- Mi az, amit minden nyugdíjkor vásárolnak?
- Cukor, liszt, paprika, tiszták, kávé.
- És saját magának valamit?
- Nadrágot, ruhát, pólót...? Há van annyi ünneplőruhám, még azt se hordom.
- A tüzeléssel nincs gond?
- Nincs.
- Fával vagy szénnel tüzelnek?
- Fával. Vágok én a főnöktől, van száraz fa (nevet).
- Ugye azt mondta, hogy nem találkozott itt Ny.-ban még az önkormányzattal senkivel?
- Nem is akarnék, jó kedvem vóna, felborítanám rájuk az asztalt (indulatos lett a hangja).
- Miért borítaná fel?
- Mint ahogy az ottani tanácsnál (nevet).
- Igen, felborította az asztalt majdnem?
- Bólogat.

- *Mert, mit csináltak, hogy ezt érdemelték?*
- Jaj, nagyon borsot törnének az orrom alá.
- *Nem segítenek vagy segítettek eléggé?*
- Nem vagyok én rászorulva. Addig se, hogy dőgoztam se, akkóse vótam rászorulva, meg most se. Azért menjek el a tanácshoz, aszongya fiatal vagyok, menjek dőgozni.
- *Az 15 évvel ezelőtt volt, nem?*
- Elmegyek a vállalathoz, a vendéglátóhoz, összeszedetem a munkahelyet, oszt kapok annyi nyugdíjt, hogy én megélek.
- *Próbálta a rokkantsági nyugdíjt?*
- Próbáltam egyszer, el is utasítottak.
- *Azt mondták, hogy egészséges?*
- Vót mán nekem a nyakam kitörve, a kezem kitörve, minden bajom mán.
- *Van szórakozásuk, mi a szórakozásuk?*
- Gondolom, bekapcsolom a rádiót, gondolom, bekapcsolom a tévét.
- *Köszönjük szépen.*

3. interjú: Erika

Egyedülálló anyuka, 4 gyerekkel. Annyit tudunk, hogy nincs jövedelme, a gyerekek után járó juttatásból tartja el őket és saját magát, egy vagy két gyermeke fogyatékkal él. Keresztneve Erika. Kéri, hogy tegezzük, ő a bemutatkozáskor is letegez. Fiatalos, nagyon vékony nő, könnyű vele kommunikálni. Behív a házba. Kőből épült, nincsenek benne bútorok, csupán 3, lécekből összeszegezett ágykeret, melyeket rongyokkal tömködtek ki, ez szolgál alvóhelyül. Látunk egy polcot, egy műanyag lefordított rekesz van előtte, erre lép föl Erika, hogy elérje a felsőbb polcokon tárolt dolgokat, pl. az iratait.

Egy kicsi asztal és egy szék van még ebben a helyiségben, így mindenki az ágykereten foglal helyet. Ez a helyiség a konyha is (a többit nem lakják), a sparheltban most is ég a tűz, nagyon meleg van – valami fő. A lakás nagyon sötét.

Belevág... – Tegnap orvosi bizottság előtt voltam, mióta István beteg, azóta én is padlón vagyok. Most vettem be a gyógyszereket nem olyan régen én is. Négy csemetét nevelek egyedül, ugyanis most három hónapja hagyott itt bennünket az apuka. Az én idegállapotom egy kicsit megroppant, és inkább azt mondja, hogy jobb, hogyha a gyerekekkel vagyok egyedül.

– *Hány évesek a gyerekek?*

– A nagyobbik 18 éves, fogyatékos, ővele megyünk 18-án százalékoltatásra, a lány az 17 lesz majd decemberben, a középsőbbik lányom decemberben lesz 11 éves, a kicsi meg most töltötte a 2 évet.

– *Mióta laktok itt, Erika?*

– Itt 2001 óta. Azelőtt én Debrecenben laktam a 2 nagy gyermekemmel, mert én is elváltam 1991-ben.

– *Akkor sokáig egyedül neveltet a 2 gyereket?*

– A 2 gyereket nagyon sokáig egyedül neveltem, azt mondhatom, hogy Pisti ahogy beteg lett, utána otthagytam a férjemet, anélkül hogy szóltam volna, hogy most én eljövök. Beköltöztem édesanyámékhoz, ők nem itt laknak, hanem Debrecenben. *(Mentegetőzik, hogy közben főz is, azt mondja, hogy „énnekem annyi időm sem volt, hogy megreggelizzek, megebédeljek, már a gyógyszereket bekapkodtam, úgy-hogy már a 2. doboz cigit szívom, ideges vagyok”).*

– A nagyfiúval mi történt, így született?

– Nem, hanem kapott egy(valamilyen szindróma nevű betegséget, nem értettük), ami azt jelenti, hogy az immunrendszere gyenge volt és megtámadta a szervezetét a járvány. A Marianna 2 évesen kapta el, őneki erősebb volt a szervezete, ő kijött belőle, István gyengébb volt, neki az agyát kapta el, meg a máját támadta meg. Úgyhogy most százalékolgatjuk, ugye előbb nem lehet, mert nem volt 18 éves, most kezdtük el.

– A másik 3 gyerek jár iskolába?

– Igen, kettő, Mariann az nem jár, elindítottam ugyan Püspökladányba, női ruhakészítőnek indult, nem szerette, nem szerette a kollégiumot, én nem nyaggattam érte, sajnos én nem ilyen vagyok, nem ilyen a természetem sem, úgyhogy ennyiből szeretnek a gyerekeim, mert azt mondom, hogy odaálljanak, akkor odaállnak, azért tudok anya is lenni, tudok barátnő is lenni, de tudok szigorú is lenni.

(Mentegetőzni kezd, hogy a szoba nincs kimeszelve, éppen hétvégére készülnek meszelni..., „csak szégyellem” – mondja, füstös a fal, a kályhája is füstöl, azt is éppen most akarják cserélni.)

– Erika, te most gyesen vagy, igaz? Mennyi jövedelemből élsz?

– Nekem van a gyesem, meg a két kicsinek a családi pótlékja, meg a gyermekvédelmim, Mariannra a jövő hónaptól nem szedhetem a családi pótlékot, mert ha nem jár iskolába, nem vagyok jogosult rá.

– Mariann mit csinál most, hogy nem tanul?

– Mariann napszámba jár.

– Napszámba jár? És mit csinál?

– Például a jegyző úrnak volt cseresznyét szedni. Tegnap fejezték be a meggy szedését, a jegyző úr intézi neki szeptembertől az iskolát, mert gimnáziumba megy itthonra. Megy tovább gimnáziumba.

– És azt szeretni fogja vagy bírni fogja?

– Őszinte legyek, nem tudom. Mert indul egy másik iskola is, de viszont az én lányom oroszot tanult és nem angolt, és ugye most a számítástechnikához meg angol kell, és ugye nem tanult. *(A kisebbik gyerekeivel foglalkozik, közben témát vált.)* Úgyhogy albérletben vagyunk, mert ez nem a saját házunk, ez 10 ezer Ft, plussz, aki itt lakott, ugye nem fizette a villanyszámlát, tavaly márciusban lekötötték a villanyórát, úgyhogy azóta villany nélkül vagyunk.

– *Rátok terhelték az ő adósságát?*

– Persze. Én hiába mondtam neki, hogy beteg gyermek van a háznál, kicsi gyermek van a háznál és rittig, hogy lekötötték. Mondtam neki, részlet itt van megkérve, mondom részletfizetést megkaptam, ne kösse le legalább a beteg gyermekre való tekintettel, lekötötte. Elvittem a kicsit az orvoshoz, mert István befulladt, mert közben asztmás is, elvittem az orvoshoz, akkorára elvitték a villanyt. Úgyhogy teljesen kiborultam, azt mondtam, hogy... Úgyhogy mennyit vállalt át az önkormányzat, semmit nem tudok. Azt tudom, hogy 75%-át átvállalta, hogy kinek, hány személynek, azt nem tudom, én voltam jegyző úrnál szerdán, akkor mondta, hogy hétfőn mennek be és megérdeklődik. Az átvállalást 50 ezer forint felett vállalják, annak a 25%-át viszont készpénzben kell kifizetni. Azt ha megkérvényezzük, segít majd T. Béla, Pisti gyám... izéje, mi hozzájárunk. Családi pótlékát visszavonták, teljesen meg vagyok zavarodva, ő, a pszichiátriára járok.

– *Erika, te dolgoztál, mielőtt az első gyerek megszületett?*

– Dolgoztam a tejiparnál Debrecenben. Gépi feltöltő voltam. Az első és a második gyerek ott született Debrecenben.

– *Utána mi történt, mert mondtad, hogy magadra maradtál. Miből éltél?*

– Én még akkor dolgoztam a tejiparban, még akkor munkaviszonyom volt. Utána Vivienellel mentem el gyesre, utána letelt a gyesem, aztán elmentem szabadságra, utána létszámcsökkentést csináltak, ugye több kismamát már nem vettek vissza, ugye, hogy nehogy kivételes legyenek, nehogy flancoljanak, meg fellebbezenek a többiek, hát így engem is elbocsátottak. Utána elmentem munkanélkültre. A munkanélküliből meg a családi pótlékból éltem. Meg hát Debrecenben nem úgy van, mint itt, hogy csekkben kapjuk a gyermekvédelmit, hanem pénzben megkaptuk.

– Ez mit jelent, hogy csekkben kapjátok?

– Azt jelenti, hogy nem pénzben fizet a polgármester, hanem csekkben. A boltban le lehet vásárolni, ez olyan dolog, hogy ugyanúgy vehet a boltban alkoholt az ember *(lehalkul a hangja)*, akkor már mindegy, hogyha maradtunk volna pénzben. Tudod, az az igazság, hogy sok cigány végett van, kivétel a kivételnek, ez azért van, mert a játékgépre költik, megisszák.

– Erika, te hogy tudod beosztani a pénzedet egy hónapban?

– Őszinte legyek, nehezen.

– Ez mit jelent, hogy nehezen?

– Úgy, hogy nehezen, ugye most, hogy kevés a jövedelmünk és őszinte vagyok, a családi pótlékot ahogy megkaptam, az rögtön ment tartozásba, ugyanis én is a boltból élek hitelbe.

– Úgy hozod el, hogy amikor már nincs pénzed, akkor felírja?

– Felírja, mondunk egy összeget, és akkor én elhozom, ami nekem kell a házhoz, pelenka, kenyér, kaja, ami kell, és amikor megkapom a családit, akkor megyek és rendezem, és akkor ugyanúgy megvagyok. És ez így megyen. De annyiból nyerek jól, hogy meg van mindenünk, nem mondhatom azt, hogy hiányt szenvedünk. Éppen most leszünk gondban, mert Istvánnak a közgyógyát visszavonták a családi pótlékot nem kapjuk, úgyhogy, ha véletlenül István beteg lesz, akkor leszünk szarban csak, magyarán.

– Erika, mi az, ami egy hónapban neked a legtöbbbe kerül?

– A gyerekeknek a cucca. A ruha. Szeptembertől iskola, új felszerelés, új dzseki. A kaja szempontjából megvagyunk, arra is sokat költünk, mert az én nagylányom azért finnyás egy nőszemély, nem mindent eszik meg. Tehát a ruházkodás meg Istvánnak a beutazása, ugye hogyha viszem a pszichiátriára.

– Erre az utazgatásra nem kaptok valami támogatást?

– Hát utazásink van, de tudod, hogy egy beteg gyermeket kaja nélkül, minden nélkül nem lehet elvinni. És ez olyan dolog, hogy ő követelődik, hol ezt, hol azt, imádja a halat, a múltkor volt nálam pénz, úgy mentünk, direkt úgy vittem magammal pénzt hazulról. Két ekkora kis halért *(mutatja)* fizettem 1000 Ft-ot, hazahoztam, egyik az övé volt, másik a testvéréé, és leültek és megették. Mondom, meg vagytok nyugodva, meg voltak. *(Nevet.)* Úgyhogy olyan dolgai vannak, olyan igényei, olyan... Biciklije, kempingbicikli, arra annyit költöttünk már, egyéb-

ként az unokatestvérétől kapta, annyit költöttem már rá, hogy új biciklit vettünk volna belőle. Vettem neki most egy új belső gumit, feltettem a szekrény tetejére, azt mondtam, hogy majd akkor, ha külső gumit veszek rá, akkor teszem rá a belsőt is.

– *Erika, hogy látod a jövődet?*

– A jövőmet? Nagyon rosszul.

– *Mit tervezel vagy mit szeretnél, mi az, amit el szeretnél érni?*

– Lényegében sok mindent. Elsősorban a fiúnak a dolgait elrendezni, de szeretném, ha a lány csak folytatná az iskolát, azt nagyon szeretném, ha még levelezőn is, de nagyon szeretném. Úgyhogy megpróbálom ezt a házat átvenni, ha sikerül, ha nem, akkor veszünk egy kisebbet.

– *Ezt miből gondolod megvenni?*

– A fiúnak a ..., mert most van egy olyan lehetőség Ny.-ban, hogy hitelkedvezményel, meg lakásvásárlással és Istvánnak a nyugdíjából, most nem tudom, hogy az én százalékkoltatásom, az körülbelül most mennyi lesz, és akkor ezekből összerakom és akkor abból.

– *Ez azt jelenti, hogy te is elindítottad a magadét?*

– Én el. Már én tegnap voltam.

– *Van esély, hogy láttad?*

– Hát, nem tudom, a doktornő szerint lesz esélyem, mert annyira el voltam bambulva, hogy még a személyi igazolványomat meg a papíromat is otthagytam. Indultam kifelé, és úgy szólt utánam, hogy várjak már, a papírjaimat hozzam el. Van egy ismerős, aki megérdeklődött majd, hogy mégis körülbelül... Ha nem sikerül, akkor sem veszítettem semmit, mert a kicsinek ott a gyese. Úgyhogy 3 éves koráig még nyugodtan vagyok, utána meg elmegyek munkanélkültre, akkor sem veszítettem lényegében semmit.

A kicsi jövő szeptembertől megy óvodába, akkor el tudnék menni dolgozni, csak azt nem tudom, hogy Pistivel mi lesz. Majd meglátjuk, hogy mi lesz. Remélem, hogy segítenek, mert I. *(a családsegítő munkatársát nevezte meg)* úgy érzem, hogy próbálkozik mindennel, úgyhogy nincs vele gondom, meg B.-nek *(gyámügyes)* mondom, hogy segítsz, mondom, mivel hogy ő van a hátam mögött, mert felhozódott a villany-ügy és én mondtam, hogy B., hogy nem szeretném, ha a családsegítő rám szállna. Mondom, nincs villanyom, és nekem elkezdenek itt a gyerekeket húzgálni, mondom, mert nem tudom, mit csinálók velük.

Egy az, hogy iskolába rendszeresen jár a kicsi, tisztaságban megvan a kicsi, úgyhogy azt mondhatom, hogy normálisan eljár a gyerek iskolába, ott hibát nem hiszem, hogy találnának, mert ugye I. *(családsegítő)* pont volt óvónője is, úgyhogy nincs vele gondom, még ennyiből vagyok izés, és én mondtam B.-nek, hogy nem szeretném, ha a családsegítő rám szállna.

– *Erika, mi az, amire most a legnagyobb szükség lenne?*

– A villany, meg hogy rendbe hozzam ezt a kis nyavalyás házat. Ugyanis albérletet fizetek és most albérletből csődöt mondtam, most nem fizettem albérletet. Különbözik unokatestvérem mind a kettő, úgyhogy nem idegen házban lakom, de én úgy veszem, mintha idegen helyen lennék, és azért nem minden helyen tűrik el, hogy na akkor most nem fizetsz albérletet. És ez ilyen dolog. Kicsit nekem is ciki, meg a másinak is az. Nem vagyok hozzászokva, hogy na most kiabálok, veszekedek, meglehet, hogy a gyerekeimre rákiáltok, de úgy, hogy veszekedés, azt nem. Nem tudom, hogy milyen a természetem, de csak akkor szoktam kiabálni, ha rettenetesen ideges vagyok. De amúgy nem.

– *Ha már a hónap végére nem marad pénzed, nem szoktál segílyt kérni az önkormányzattól?*

– Kérhetek, csak tudod 1-2 ezer forint nem segíti ki az embert.

– *Kaptál már?*

– Kaptam. A múltkor Petrával voltam fent és 2 ezer forintot kaptam. De most Istvánnal voltam, voltam a polgármesternél és megmondtam neki, hogy szeretnék vele négy szemközt beszélni, és az az igazság, hogy ha úgy vagyunk, akkor is tegez. A mi polgármesterünk egy aranyos polgármester, míg fel nem hergelik a cigányok. Őszinte vagyok, azért mondom, míg fel nem mérgelik a cigányok. Mert ha felmérgelik, az biztos, hogy engemet nem hagy békén. Egy az, hogy én nem szoktam neki visszazsólni... A múltkor is nála voltam. Jó, nem állok szóba veled, mert minden második nap itt vagy, mondom jó, szia. Elköszöntem tőle. A múltkor csak felmentem hozzá, mondom neki, szeretnék veled négy szemközt beszélni. Azt mondja, feljöhetsz, de akkor se beszélek veled. Hát olyan nincsen. Kijöttem a jegyző úrtól, közbe kérdeztem a villanyt, hogy mi lesz vele, és csak ott várok. Kinyissa az ajtót, azt mondja, csak nem akarsz békén hagyni? Nem hagylak én addig békén, míg meg nem hallgatol. Mondtam neki, hogy nem énrólam van szó, hanem Istvánról. És mondtam neki, hogy mivel 15-én viszem a gyereket, nem

azt mondom, hogy nincsen cucca, van cucca, de egy normális, egy új cuccba, csak beviszi az ember, az orvosszakértőhöz megyünk, egy alsógatya, tiszta, egy másfajta alsógatya, nem mindegy, hogy egy házi, itthoniba viszi el az ember. Tudom magamról, mert tegnap voltam. Nem mindegy, hogy egy itthoniban viszem el. Főleg nem ötet. Ugyi, le kell vetkőzni egy alsógatyára neki, úgyhogy zoknit lehúzni, meg mindent, úgyhogy úgy kell, hogy bemenjen. És ugye neki a mellkasa is be van horpadva, de hogy hány százalékot fog elérni, fogalmam sincs. De az elmeorvosi szakvéleményt ahogy olvastam, a magam felfogása szerint egy olyan 95% biztos. Őneki az értelmi szintje már teljesen romlásnak indult.

– *Tartásdíjat egyik férfi sem fizet neked?*

– Nem.

– *Miért nem?*

– Mert mikor beadtam a 3 gyermekről, ugye a bíróság által kihoztam a nyomtatványt, hogy tölts ki P-né Marika, közölte, hogy menjek, keressem meg az apukát. A Viviené hol Romániában van, hol Debrecenben. Én menjek, keressem meg az apukákat? A két nagyobbikéről meg abszurdum semmit nem tudok. Nagyon régen megszakadt a kapcsolatunk, nem tudok róla semmit. Itthon van a testvére, de ő sem tud róla semmit. A kicsiét meg feleslegesen jelentem, mert neki is van egy nagyobbik fia, és gyerektartást fizet, és én ötet már ráncigálni nem ráncigálom. Ráncigálta most a rendőrség, ráncigálta... *(bejöttek a gyerekek és megzavarták)*, úgyhogy én már tárgyalásokra járni, keresgélni őket, én már nem, ezzel az idegállapotommal én már nem. Én nem, egyáltalán nem.

– *Valakitől az önkormányzaton kívül, kapsz egyáltalán valamilyen segítséget?*

– Őszinte vagyok, szoktam kérni pénzt, de kamatra. Viszont, 1000 Ft-ra 400 Ft-ot kell pluszban visszafizetni.

– *Neked egy hónapban mennyire van szükséged körülbelül? Mennyit adnak?*

– Kb. egy ötvenesre biztos van szükségem. Negyvenezer forint maximum. Számold ki, hogyha...

– *Várjál, egy hónapban negyvenezer forint hitelt veszel föl?*

– Most egyáltalán nem hitelezek, úgyhogy kamatos pénzem most nincsen.

– *De amikor vettél föl, akkor volt olyan, hogy adtak negyvenezret is?*

– Volt. Sőt, majd most visszamenőleg, ha visszamenőleg megkapjuk a pénzt, visszamenőleg kifizetem neki, mert még mindig tartozok neki vele. *(Mosolyogva és hadarva mondja, mintha szégyellné és túl akar-na lenni a kimondásán.)*

– *Mennyivel tartozol most?*

– Most százharminc-valamennyi ezerrel. De megbízik bennem, úgy, hogy egy szóval nem jött még hozzám, hogy figyelj már ide, hát családi pótlékot kaptál, hát hol van. Mutattam neki a papírt, hogy Istvánt viszem 15-én, akkor majd lesz pénz.

– *Nem számoltad össze még, hogy egy hónapban mennyi pénzre lenne szükséged, amiből a legszükségesebb dolgokat fedezni tudnád?*

– Ha normálisan összeszámolom, akkor egy százezer forint kellene arra, hogy be is vásároljon az ember, ruháztassa is a gyerekeket az ember. Egy százezer forint maximum kellene. Egy normális családnak, egy négycsaládos anyának, mivelhogy én is cigarettázom, a lányom is cigarettázik. Kávézok is, úgylátszik...

A legfontosabb az egészben, hogy egy normális, négycsaládos anyának, ahhoz, hogy kifizesse a 10 ezer forintos albérletet, maximum 90 ezer forint biztos kellene, hogy egy normálisan, az, hogy na, minden meglegyen neki készre.

– *Ezzel szemben mennyi van meg?*

– A fele van meg, 42 ezer forint megvan. Csak az, hogy Istvánnal úgy visszaestünk, most már annyi sincs. De szerintem nem lesz belőle semmi, hogy visszavonták, mert attól függ, hogy mennyit állapít meg neki a bizottság.

– *Erika, a szüleid élnek még?*

– Édesanyám.

– *Szokott a gyerekekre vigyázni?*

– Az anyémekre nem, megmondom neked, hogy miért, mert a húgomnak van 3 gyereke és elég neki ott arra figyelni. Az anyémekre eddig se figyelt, elég neki a többi.

– *Ő nyugdíjas?*

– Édesanyám százalékolttatva van, mert a munkaviszonya nem volt meg, úgyhogy a tanácstól kapja a százalékos pénzt.

– *Milyen tapasztalataid vannak az önkormányzattal és más intézményekkel kapcsolatban, ahová mész intézni az ügyeket?*

– Segítőkésznek segítőkészek, mármint velem szemben, úgy a polgármester meg a családsegítő. Én meg vagyok velük elégedve, hogy a többiek hogy vannak velük megelégedve, ezt nem tudom, de én meg vagyok velük elégedve. Nekem nincs problémám egyikkel sem. Tisztelem a polgármesterünket, ő is tisztel bennünket.

– *Köszönjük az interjút!*

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai munkálatok a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében készültek
Terjedelem: 14,5 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2004-ben
04–387